

Państwo i Społeczeństwo

w numerze m.in:

Hieronim Kubiak – The making of national consciousness

Zbigniew Pucek – Dyskurs antropologiczny w procesie dekonstrukcji

Jan Szmyd – Polski wkład do teorii i projektu współczesności

Erhard Cziomer – Polityka zagraniczna zjednoczonych Niemiec

Rajmund Mydel, Heinz Fassmann – Integracja a transnarodowe migracje

Jacek M. Majchrowski – Trybunał Kompetencyjny

Kazimierz Trafas – Procesy globalizacji i metropolizacji

**„Państwo i Społeczeństwo” – czasopismo Krakowskiej Szkoły Wyższej
im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego**

Rada Wydawnicza:

Klemens Budzowski, Andrzej Kapiszewski, Zbigniew Maciąg, Jacek Majchrowski

Redaktor naczelny:

Andrzej Kapiszewski

Sekretarz redakcji:

Halina Baszak-Jaroń

Adres redakcji:

ul. Kanonicza 9

31-002 Kraków

tel. (012) 292 74 00, 433 99 00

e-mail: wydawnictwo@kte.pl

Redakcja nie zwraca materiałów nie zamówionych. Decyzja o opublikowaniu tekstu uzależniona jest od opinii recenzentów. Redakcja zastrzega sobie prawo skracania tekstów przeznaczonych do druku. Teksty powinny być przesyłane w dwóch egzemplarzach wraz z wersją elektroniczną.

© Copyright Krakowska Szkoła Wyższa im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego,
2004

ISBN 83-7188-677-2

KSIĘGARNIA AKADEMICKA

ul. św. Anny 6, 31-008 Kraków

tel./faks 43 127 43, 422 10 33 w. 11-67

akademicka@akademicka.pl

www.akademicka.pl

skład i łamanie

Margerita Krasnowolska

PAŃSTWO I SPOŁECZEŃSTWO

STUDIA, ROZPRAWY, ARTYKUŁY

SOCJOLOGIA

Hieronim Kubiak: The making of national consciousness	7
Zbigniew Pucek: Dyskurs antropologiczny w procesie dekonstrukcji	27
Jan Szmyd: Polski wkład do teorii i projektu współczesności (Zygmunt Bauman i Józef Bańka)	45

NAUKI POLITYCZNE, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

Erhard Cziomer: Główne interesy i cele polityki zagranicznej zjednoczonych Niemiec. Dyskusje i kontrowersje	65
Rajmund Mydel, Heinz Fassmann: Integracja a transnarodowa migracja wahadłowa (na przykładzie Polaków w Wiedniu)	81
Magdalena Ślusarczyk: Społeczne i ekonomiczne aspekty lobbingu	99
Michał Czarnomski: Unia Europejska – dylematy ochrony środowiska	109

NAUKI PRAWNE I ADMINISTRACYJNE

Jacek M. Majchrowski: Trybunał Kompetencyjny – geneza, struktura i zakres działalności ..	121
Jan Staszków: Zastrzeżenie do umowy międzynarodowej	129
Andrzej Pankowicz: Län – szwedzki model samorządu regionalnego	139

PSYCHOLOGIA, PEDAGOGIKA, NAUKI O RODZINIE

Maria Kliš: Psychologiczne koncepcje umiejętności czytania ze zrozumieniem	155
Tomasz Maślanka: Korzenie technicznego myślenia w filozofii Martina Heideggera	169

NAUKI EKONOMICZNE

Kazimierz Trafas: Procesy globalizacji i metropolizacji a rozwój miasta	181
Magdalena Dołhasz: Komunikacja marketingowa przedsiębiorstwa – pojęcie i zakres	193
Elżbieta Zębała: Polska polityka celna w świetle umów międzynarodowych	205

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Zdzisław Zarzycki: Piotr Kasprzyk, <i>Separacja prawna małżonków</i>	217

STUDIA, ROZPRAWY, ARTYKUŁY

SOCJOLOGIA

Hieronim Kubiak

THE MAKING OF NATIONAL CONSCIOUSNESS

*We won't repair the world (...)
until we've removed from
school textbooks the grains
of untruth and hatred*

Tadeusz Nowakowski,
The Camp of All Saints (1990)

The Problem

The question contained in the title of this paper, a question essentially referring to the scope of a person's freedom within his own group relationships and his authentic opportunity to choose his own identity, is at least as old as the concept of national awareness itself. Both these matters – at least in Europe – date back to the first half of the 19th century and are closely linked to one another. This is because national awareness – “selected history and the group of symbols connected with it” (Deutch 1953: 389) – is not borne of simple primary extrapolation of ethnic awareness, arising spontaneously, but – on the contrary – it is a thing which must be created by intellectuals and institutions. It is not enough, for this purpose – to bring about the emergence of a separate nation. The very nature of this process was finely expressed by Massimo d'Azeglio in his famous declaration in the mid-19th century: “Abbiamo fatto l'Italia, adesso dobbiamo fare Italiani” (Latham 1970). Similar thoughts are expressed by phrases such as “transformation of the peasants into the French” or, in Polish, “nationalising the peasant”.

However, when conscious steps are taken towards creating feelings of group relationships, which do not stem from the everyday experience of individuals – in this case awareness of being a nation – manipulations creep in: we see the muffling of certain constitute aspects of tradition, the stimulating of memories about other aspects, and even the constructing of ideological visions which stand in

stark contrast to the facts. In order to ensure that a similar awareness integrates a group of many, it is first necessary to stimulate the group with awareness. It is necessary to evoke the kind of frame of mind, in which individuals will start perceiving themselves in national categories. The state, intellectuals and journalists bring pressure to bear, as a result of which we “become aware”, we discover in ourselves – as the Romantics claim – our nationality or, in keeping with Enlightenment concepts, we become the hostages of stereotype imaginations, standardised opinions, views and beliefs imposed on us by school, symbolic culture and, often, professions of faith. We rarely verify the above, though the conviction about the need to constantly reflect on the significance of awareness – “re-educating the human kind” (Kennedy 1992) has a long history. This phenomenon springs to life at times of great civilizational turning points (group millennium fears, the fall of empires and the decline of global *Weltanschauung*) when it is not enough to simply “believe in the faith” which hitherto seemed to be obvious “in itself”, and when the anxious question “why?” arises. And what more – without freeing oneself from a considerable part of hitherto axioms – internal order of individuals and groups of people, as well as any reasonable system of relationships between these groupings, is not possible. Furthermore, what in national awareness and feeling of identity is external in relation to the individual and at the same time imposed? And what stems from choice and self-reflection? What, to use a term taken from structural linguistics, is of an invariant character, and what might and ought to be reviewed or changed, amongst others, as a result of individual reflection?

The Theoretical Perspective

Two intellectual traditions seem to be crucial in solving the above dilemma. The first, syntonik with Kantian understanding of self-determination, expounds the subjectivity of the human individual. It claims that only disposition, “identical in all people”, is truly sovereign. It is this disposition, not experience, which is universal and – at the same time – necessary. The principles, which guide people (particularly in scientific cognisance and moral knowledge), are not in relation to them external. We ourselves are responsible for them. For this reason “our identity and dignity stem from our human nature, from our rationality and not from the culture to which we belong” (Gellner 1991: 158). The division of humanity into nations “is secondary and does not result in any way from natural causes” (Želazny 1992: 7). The second tradition (multi-threaded, in a sense also Hegelian), on the contrary, attributes the deciding role to the group and to anthropologically understood culture, in other words, to factors and influences beyond the individual: deprived of universality, spontaneity and rigid structure.

From the outside a steered individual “belongs” to a “kind”, a patrimony (one’s native land, inheritance), he makes use of, and at the same time depends on, institutions and political organisations, he exchanges symbols in the communication system binding in the group.

National awareness and identity, in the contemporary sense of the word, is linked to a larger degree to the second of the two above-mentioned traditions. The conviction concerning the need for constant inspection of attached meanings and the manner in which they are handed down from one generation to the next, concerns the first tradition.

I agree with Ernest Barker (1933: 219) that "national identity is a creation of the 19th century", and that its emergence is connected with not only ideological changes in Europe brought about by the French Revolution, but also with consolidation of Capitalist formation. Theoretical concepts (such as those of Hegel, Fichte and Mazzini) carried weight, as well as practical measures (e.g. Cavour, Garibaldi, Palacky and Masaryk). All of this, however, does not mean that national awareness was formulated in a historical vacuum. On the contrary, as a rule it is "super-structured" to previously existing forms of ethnic awareness i.e. "simplified and not overly articulated feelings of spontaneity (...) existing within social mentality" (Wiatr 1973: 390). However – as this fact was proven so convincingly by Emmerich K. Francis (1976) and Benedykt Zientara (1985) – not every ethnic awareness had the same chance and not everywhere was developed national awareness preceded by ethnic awareness. This certainly was not so in the case of 46 Western-European language minorities analyzed by Erik Allardt (1979), as well as in the United States of America (Kubiak, Kusielewicz, Gromada 1988). There can be no doubt that those culture groups, which were able previously to create a state organisation or take control of the state and force on others the course of integration and centralisation processes according to their own models, had the greatest opportunities.

Residual senses of ethnic awareness, coming to light as a result of routine participation in group activity (binding models of satisfying needs, institutions, the language of day to day communication, similar historical experiences within the framework of a strictly defined habitat, the pressure of norms and religious organisations, customs, habits and symbolical culture) are, in turn, purposefully standardised and – frequently – rationalised, whilst valued through radically polarised emotions. Ethnic awarenesses become national awareness. In turn, it is through national awareness that individuals and primary groups (including regional ones) are linked into secondary groups (including nation states), and become acquainted with those aspects of political organisation, culture and ideology, which do not stem from their direct existential experience. To these, amongst others, belong – often regarded as the *differentia specifica* of national awareness – "state feeling" (the need for "one's own political roof and political attendance", Gellner 1991: 62) and "clearly articulated national ideologies" (Wiatr 1973: 390).

Feelings of national identity are often treated as the aspiration of the human individual to control his own life and to self-determination ("... to realise his or her right to self-determination", Dov Ronen 1979: 52). This same need, says Ronen, is – in certain circumstances – satiated through a deep experience of class and/or race identity, as well as religious identification and a feeling of identity with a minority. In each of these cases individuals and small groups perceive themselves against the

backdrop of larger groups of reference. This takes place because "it is impossible to provide a coherent account of the self in isolation from some wider social group" (Mayall 1990: 48).

If one accepts this point of view it is impossible not to notice that a certain problem arises when considering feelings of national identity. Even though it is possible in the contemporary world not to perceive oneself in categories of class, race or religion (at least in many countries) – as well as in terms of a minority – it is still regarded as abnormal not to hold one's clearly delineated nationality (often equated with belonging to a state). A person without a nation is a person without a shadow: "A person without his own nation abuses commonly accepted categories and exposes himself to public opinion" (Gellner 1991: 15). Furthermore, this nationality and the feeling of identity attached to it is not something which is liberally chosen (as an individual act of free will), but determined by one's birth into a given cultural community and the accompanying processes of socialisation. This takes place particularly in those circles of culture, which regard a nation not as a political community in terms of history – a community made up of free citizens – but rather perceive themselves through race and anthropology: specific race potential, blood links, endogenous inheritance and exceptional duty to retain one's identity. Nations perceived in this way are not groups based on free-will, which anyone can penetrate on the strength of choice. It is also far from easy – as millions of emigrants have already painfully experienced – to turn down one's membership of a given national community. One may acquire – through choice – citizenship, but not nationality.

But there are other complications. As appears to be the case so far, national awareness and a feeling of national identity are not only cultural categories but also political ones, often described in terms of security, or even state existence itself. They are part of politics, as they imply a differentiation between what is one's own and what is alien, friends and foes. Politics determine, as claimed by not only Carl Schmitt (1927), what is friend and enemy, but also (Herbert Marcuse) animosity (see Ryszka 1975: 148).

Stereotypes of the enemy in national awareness most often are not of a concrete historical nature. They are general and in this form they are inherited – together with linguistic phrases, folk stories and works of superior culture. Franciszek Ryszka (1975: 148), commenting C. Schmitt, has this to say: "an enemy is someone who is different, an alien. In its particularly intense form an enemy is a source of existential conflict, which cannot be subordinated to any general norm or solved through arbitration on the part of an independent third party (...). It is not important where the animosity comes from or what its source is. What is important, however, is the actual presence of the enemy, that he exists, even though tomorrow he may be a friend". Feelings of animosity, much the same as war, according to the maxim ascribed to C. Atlee (1941-1945), "are born in the minds of men". But not only in the sense of passionate fear of uncertainty, the unknown or violence, but also under the influence of state, ideological and religious indoctrination. And sin-

ce this is the case that means that the above is the result of conscious action, which can and ought to be rectified.

National awareness, understood as something created subjectively, as well as being a purposefully formed conviction of human groupings on being a nation (the will to be a nation, "a nation as great solidarity" – Ernest Renan 1882; human groupings became nations because "they became aware of their nationality" – Barker 1933: 219), expressed in terms of wanting to possess one's own state (one nation in one state – amongst others, Giuseppe Mazzini and his principle on nationality; also Gellner's principle referring to the congruence of state and culture, claiming that "a state becomes identified with a certain culture, with a certain style of communication, which prevails within its frontiers and which cannot cope without a compact educational system," 1991: 58 and 167) is in effect a syndrome of cognitive and emotional elements, which mutually condition themselves.

These, in my opinion, are as follows: 1) *recognition of a given territory* (held presently or in the past, defined as patrimony, domicile, habitat, as well as "land of one's forefathers", "heritage" and "the promised land") *as the spatial confines of one's own community*, in which the community has the right to "feel at home", 2) *ethnic myth* (in the genealogical sense, professing descent from one common ancestor, and in the race sense, "where a named ancestor is replaced by a crowd of unnamed ancestors", Ossowski 1966: 118) *expanding the feeling of community* – on the basis of belief in one's common decent – beyond the group of true kinship (see Weber's concept of ethnic groups, 1956), 3) *conviction of common cultural heritage* (including, amongst others, language and often "one's own" religion, customs and practices) *and common historical experience*, 4) *perceiving certain psycho-physical traits as peculiar to oneself and one's community* (stereotype opinions of one's own group and alien groups, statements on national character; Kubiak 1994), 5) *state feelings* (a desire to have one's own state, protection of one's sovereignty, retention and development of one's culture) and 6) *positive feelings about belonging to a given national-state community*, together with assessment of other communities ("we" and "they", "ours" and "theirs"), as well as, frequently, a conviction of one's nation's specific historical mission (Pan-Slavistic and Pan-Germanic ideologies, different versions of Messianism, but also doctrines such as America's *manifest destiny*), justifying comportment towards others.

None of these traits is invariable, as pointed out by theoretical analyses (S. Ossowski, E.K. Francis), and empirical research (e.g. W. Markiewicz 1960, J. Rokicki 1992, T. Paleczny 1992). Furthermore, there are no good reasons to presume that basic functions of national awareness (particularly of an integrating and motivational nature) can be fulfilled exclusively when meanings contained in awareness are simplified, and even more so when they are falsified.

First Measures

It was at a relatively early stage that people perceived the possibility of rectifying the process of standardising social imagination where it manifested itself most commonly: the school and school textbooks. It was a lot later that it was noted in symbolical culture, particularly in literature and film, not to mention TV. From the beginning measures aimed in this direction were connected with attempts at releasing international relations from the effects of stereotype opinions, generated by ethnocentrism, engendering animosity, and accepting violence as one of the recognised forms of national policy.

The first to indicate the need to rectify school textbooks were national (the New York Peace Society – in existence since 1815, the English Peace Society – founded in 1816 and, five years later, the French Société de la Morale Chrétienne) and international (following the conferences of London [1843], Brussels [1848], Paris [1849] and after the emergence of the League of Peace and Freedom in Geneva in 1867) pacifist organisations. The world determined through aggression and war was to be replaced by an international order of perpetual peace, not necessarily understood in keeping with the programme of Immanuel Kant *Zum ewigen Frieden* (Żelazny 1992). The road towards the desired state of affairs ought to commence – in keeping with the Anglo-Saxon tradition of liberalism and the moral premise of a part of Protestant belief – with rectification of the human mind. Internal order of the individual was to lead to the freeing of interpersonal and international relations from the use of physical force.

It is notable that the 19th century quest of pacifist movements coincided in time with the spreading of education and the broadening of school duties, imposed by the state on the legal guardians of children and adolescents. Both these processes, however, were asymmetric in nature. States, by controlling the learning process, or even by imposing a monopoly on learning, were consciously erecting barriers between nations. Pacifist movements – on the contrary – expounded universal values. The local national and state perspective, and the universal one found themselves in clear conflict. Initially the state was the winner.

Obligatory learning – starting at a given age and for a specific number of years with specific scope – was first introduced in Prussia (1825). Similar regulations were soon to follow in Austro-Hungary (1869), Japan (1872) and Great Britain (1876). In the United States, as a result of its federal character, obligatory schooling was introduced progressively between 1856 and 1918. In Poland, despite the fact that the Public Education Chamber had made attempts as early as 1808, obligatory schooling was introduced only after the regaining of independence (in 1919, ratified by an Act of Parliament in 1932).

The family is bound to submit its child to the “education machine”. A teacher becomes a state agent, penetrating, at least theoretically “down to the humblest inhabitant of the least of its villages” (Hobsbawm 1991: 81). At the same time the developed educational structure becomes so expensive that only the state can

maintain it. The state becomes its main inspector. As Gellner claims: "Even in countries where fragments of the education machine are in private hands or managed by religious unions, the state controls product quality of this presently most important industry – the manufacture of useful creatures, capable of living in society" (Gellner 1991: 51). The spreading by the school system of patterns of culture and personality models, of the "national" language and of a system of values, not only confirm and spread the social order, but also become an "indispensable mechanism", "life-giving blood" and the "minimum climate in which members of society may breathe, continue and produce" (Gellner 1991: 51). The school system, however, not only disseminates the culture of writing, the reception of which requires training. It also acts as its co-author, since "some minor, local, differentiated tradition of illiterate persons" (Gellner 1991: 51) is not enough for a collection of local and regional communities to feel it is a supra-regional community, a national community, able to act in accordance with the interests of a centralised nation-state. Schools not only spread information which can be checked (through logic and the empirical approach). They also popularise myths, which protect them by this virtue from rational criticism. And this leads us very close to the situation where the light-hearted calling into question of myths is equated to "sacrilege", "arrogance", the "trampling of tradition" and "high treason".

After the First World War – something which was not deprived of its influences and effects – contemplation of the contents of school textbooks led to gradual institutionalisation. Now the problem of textbooks was in the hands of international organisations: the League of Nations and its International Committee on Scientific Cooperation (since 1928) and the Special Committee on Moral Disarmament (since 1932). Furthermore, there were international research associations (e.g. of historians), groups of intellectuals in a variety of countries (The Committee on International Intellectual Cooperation in Poland) and denominational organisations.

The League of Nations international convention on "moral disarmament" (*Désarmement moral*) prepared on Polish initiative in 1934 states in articles 1 and 2 that "school textbooks ought to be prepared in the spirit of respect for nations, underlining their mutual dependence, which is indispensable in the light of international cooperation" (Simonides 1980: 160). The Congress of Historians (Oslo 1928) considered the Report on nationalism in school textbooks. Similar subject areas were discussed at congresses held in the Hague and Basle. The Sub-committee on Foreign Textbook Research (part of the Committee on International Intellectual Cooperation in Poland) carried out, in 1933, empirical analyses on 200 history and geography textbooks from 25 countries belonging to the League of Nations (a more detailed account is offered by Gellas 1965 and 1975).

Furthermore, in the inter-war period it was noted (amongst others by Nathan Söderblom, the Primate of Sweden, and 1930 Nobel Peace Prize winner) that for similar reasons as in the case of school textbooks, it is necessary to subject ideas disseminated by the catechism (Haberman 1972) to close scrutiny.

Dating back to the late 1920s and early 1930s one also notes the first attempts to employ the reassessment of school textbooks for summary political purposes. This undoubtedly was the case when the Polish government submitted a memorandum to the League of Nations on 23 August 1931, as well as a paper containing the results of analyses carried out by the Sub-committee on Foreign Textbook Research, which was given to the Germans in 1933. Striving to create a system of international security, capable of halting action on the part of mass media and educational institutions standing in breach of ideas encompassed by the League of Nations, Poland not only had in mind the common interests of the international community, but also – frankly speaking – took steps to protect itself from anti-Polish propaganda spread by the Germany of that time.

After the Second World War the contents of school textbooks once again came under the magnifying glass of international organisations, governments, intellectual circles and social movements. There were many reasons for this. (1) Immediately after the war, much the same as in the case of the previous one, there was a strong readiness to counter everything concerning matters already known from past experience, which fostered feelings of animosity and favoured micro- and macro-structural aggression. In this spirit the basic documents of the UNO and its specialist agencies, in particular UNESCO, were drawn up. The founding act of this organisation states, amongst others, that since “war is born in the mind of man”, then it should be “overcome in the mind of man”. (2) In this period practical requirements were clearly stated. The victorious powers included the reassessment of textbooks in their de-Nazification programme. Having defeated the German armies in battle, the Allies also wished to eliminate Fascism from the German educational system. Demolishing the institutions of the totalitarian state was not enough to give birth to a democratic Germany. It was necessary to defeat the educational system favouring the emergence of authoritarian characters, legitimising this type of state. (3) Not long after, a self-contained stimulus increasing interest in textbooks was the growing war of ideologies between Western society and the Soviet answer to solving social conflicts through state socialism. The Cold War brought about deeply polarised images of the enemy, as well as – particularly in peace movements – sharp opposition (including intellectual!) to “barricade” mentality. (4) The left which took over the countries which found themselves in the post-war period under Soviet ideological and military domination, treated the break in the transfer of culture as an integral part of its own social liberation programme. And at the same time it regarded it as a necessary condition in the forging of a new brotherhood, the “community of socialist states”. (5) After the political changes brought about by the Autumn of Nations of 1989, in this part of Europe (though not in each of these countries to the same degree) textbooks were once again reassessed. This time the purpose was de-communisation, the vanquishing of ideological influences brought about by Marxism and Leninism and the elimination of educational models generated by this ideology – models such as *homo sovieticus*, defined by Alexandr Zinovyev (1984; see also Tischner 1992). The so-called “white stains” were now a problem area. (6) The need for fundamental changes in school textbo-

oks was proclaimed by a variety of church denominations in Central and Eastern Europe which saw change as an important factor in the religious revival of "post-communist societies". (7) The stipulation to reassess the contents of textbooks was included at a relatively early stage in bi-lateral meetings and agreements, which were later signed. In some cases preparatory work was carried out by non-government organisations (e.g. UNESCO national committees). This was the case of Franco-German negotiations held in the 1950s and Polish-German meetings of the 1970s. In many cases textbook clauses (referring to the need to overcome prejudices and stereotypical opinions in school textbooks) were included in the bi-lateral treaties (e.g. the Polish-West German treaty of 1970). (8) The ever-stronger socio-political integration of Western Europe generated its own need for this kind of reassessment. Changes in textbook contents, in this case, were looked upon as not only as an instrument of integration but also as an indicator of integration. A common history, free of all manner of chauvinist stereotypes, teaching multi-dimensional understanding of the process of history and encouraging the removal of the causes of conflict, was to become an important ingredient at the base of a common Europe. And finally (9) - the reassessment of textbooks and, in this case, of catechisms as well (and of other texts with similar functions) brought about ecumenical tendencies within Christianity – first of all amongst faiths constituting the World Council of Churches, then between Catholicism, Protestantism and the Orthodox Church, and finally between all monotheistic religions. These tendencies mainly concentrated on the search for a new paradigm in the theology of dialogue (D'Arcy May 1988:573) and in re-interpreting texts, which might uphold mutual prejudices, including anti-Semitism (Reinhartz 1988: 524).

As it appears from the above review, the stipulation to reassess textbooks does not always have to signify general interest prevailing over the private needs of specific social movements and organisations. This does not concern points three, four and six, since inspired changes do not require the elimination of simplifications and falsity, but only serve the purpose of replacing the indoctrinating code. The vision of the world appropriate for the losing ideologies is replaced, generally speaking, by an equally one-sided victorious ideology, capitalizing its triumph by taking control of the process of learning. The fact of manipulation itself does not undergo change. The only thing that changes is the manipulator. For this reason I exclude this type of reassessment of textbooks from further analysis. I shall concentrate above all on those attempts at changing textbook contents, which were aimed at turning them into textbooks helping to understand the complexity of the process of history and, at the same time, of forging an understanding between nations.

The School Textbook

Focus on school textbooks by no means signifies depreciation of other factors conditioning the essence and function of national awareness, in particular symbolical culture, language, religion, institutions (including the family and neighbours) and

the importance of individual auto-reflection. Of course, national awareness is ultimately the function of many causes mutually conditioning themselves. In this context the school textbook plays an exceptional role. From a common-sense point of view it is a systematised collection of factual information (pertaining to people, events and processes), a number of methodological directives and bibliographical indications, which prepare the pupil for independent analysis and interpretation of a chosen fragment of reality. In essence it is something more: an important tool of ideological and political indoctrination. It not only teaches how to interpret, it not only informs about objective (if such a thing exists) criteria of assessment, but also spreads binding evaluations. It not only demonstrates personal models (of "ours" and "theirs"), but at the same time "prompts", which of these models ought to be chosen. Furthermore, these formulae for interpretation, these assessments and imposed personal models are – and not only in the case of the so-called catechismal model – duplicated over and over again, with a pupil's school marks depending on the degree to which he has retained them. They are handed over to recipients whose personalities, in consideration of their age, are easily moulded. This handing down is enveloped by an aura of spreading the truth, which is generated by the school itself. On this basis the teaching of history, aesthetics, literature and socio-political norms becomes (or at least this is the intention!) as obvious as the axioms of mathematics, the laws of physics, chemical compounds or the principles of biology. What more, textbooks refer to information, images and emotions of a pre- (e.g. folk tales and songs, tales handed down by family members) and an extra-school nature (the press, radio, TV, current opinion). Some of the above is retained, the rest is repulsed by the memory. It is worth noting that for many people school textbooks were and remain the only books read in entirety. Furthermore, they were the only books available at home.

I believe that textbooks on history, the national literature, civic education and religion do not preach cognitive and emotional distance towards their contents. They do not offer preparation towards accepting the truth, they do not inform about the alternatives, but rather portray a polarised image of history and culture. They tend to prepare towards participation, as Stanisław Ossowski said, in the myth of our ancestors, in the heroism of our "fathers and grandfathers". The explication is simplification. A half-truth, providing it helps to "fortify one's heart" and maintain a tradition, is readily justified. "Ours" is more important than "theirs". Truth is replaced by a stereotype, with clear, unequivocal images, emotionally intact and reflecting earlier impressions and judgements, being easier to remember. This is followed by what is only too well known to psychologists – wishful thinking.

Franciszek Ryszka (1994: 1) is correct when he states that "the thicker the contours, the easier they are to retain in one's memory and imagination. Imagination, in turn, stimulates our feelings" – both friendly and unfriendly. "The latter, however, seems to prevail, particularly in those cases where the stereotype has political functions". Furthermore – and this is borne out by international comparative research completed in 1995 on memories of the Second World War in six Central and East European countries – people most quickly forget facts and histori-

cal figures of a given period, but most often retain in their memories globalise – emotionally as well – images of events, particularly if for a protracted period of time they are intensively popularised (see research results of the Social Opinion Research Institute IMAS International 1995 and Holzer 1995: 19). A similar thing happens when we have a general stereotype of the enemy, a conviction, for example, that Germans are criminals, “all Germans, their entire nation”, “Germans in general”, or on the same basis, “Russians in general”.

This problem, however, is far wider and cannot be exhausted by simply asking the question how (and why) should nations perceive themselves. This problem also includes textbook-based standardised impressions about social roles e.g. of men and women and how they should prepare themselves for these roles, of groups and of social categories. Accurate perceptions on the standardisation of impressions on social roles are to be found in the 1995 non-government Report on the standing of women in Poland. The Report states, amongst others, that in Polish schools textbooks still prevail which support the idea of the “patriarchal image of the family and the world”. “Women in these textbooks are portrayed mainly as mothers and housewives”. “The textbook mum most often does not work professionally, she has no friends or acquaintances, she has no interests, and practically does not function outside the home”. “The figure of the father is sketched far more attractively, ‘festively’ (illustrations depict him wearing a tie). He talks about interesting events, he knows a lot about technology, he reads a lot, he meets friends, has hobbies, he is the initiator of many family attractions” (Report 1995: 54, 55). The second problem, referring to the stereotyping of social categories, in recent times has been well-illustrated by e.g. American discussions, inspired by the National Centre on the Teaching of History, which consider the so-called “national history standards of the United States”. These discussions propose limiting the showing of white men and changing the time dedicated in portraying specific figures, events and processes, in order to talk about the history of the States from the perspective of the disadvantaged minorities: the Indians, Afro-Americans and women.

But why is it so difficult, despite the rationality of the argumentation, to alter the present state of affairs? This is for at least three reasons. First of all, the problem is connected with resistance on the part of the state. I shall illustrate this by giving the example of Ienaga Saburo’s thirty-year battle with the Ministry of Education. I shall explain the second reason, based on ideological and political premises, by analysing the dispute on the image of national culture and the canon of school textbooks in the Poland of today. The third reason is connected with the specific character of the historical process.

As far as state resistance is concerned, generally speaking, obligatory school textbooks correspond with an equally binding (not only formally!) vision of reasons of State and national pride: a state should not admit guilt and a nation should not apologise to anyone. But most often this is necessary. As Tadahide Hirokawa (1995: 12-13) recently stated, the history textbook of Ienaga Saburo was not approved and allowed at school, because it gave an objective account of,

amongst others, the massacre in Nankin and of "Japanese aggression in Asia". Instead of the phrase "Japanese aggression in Asia" the Ministry of Education would have preferred "the entry of the Japanese army". Ienaga Saburo says that "Immediately after occupying Nankin the Japanese army murdered many Chinese soldiers and civilians". The Ministry would have preferred the following: "In the general confusion, which took place after the occupation of Nankin by the Japanese army, many Chinese soldiers and civilians died". Other fragments of Saburo's textbook, including those referring to experiments with bacteriological weapons carried out in Harbin by the Japanese 731 detachment, in the opinion of the Ministry, ought to be removed altogether. According to the Japanese social movement "Save from Oblivion", which supports the reassessment of history textbooks, the past should not be justified but attempts should be made to comprehend it. Memory of the war crime committed Hiroshima and Nagasaki cannot replace memory of Japanese crimes in occupied countries. And vice versa.

Ideological and political assumptions, conspicuous in the programmes of the majority of today's right-wing parties in Poland, also manifest a drive towards changes in the contents of textbooks (providing that change can facilitate a return to the *status quo ante bellum*), as well as retaining their present form (if assessment "under European pressure" were to lead to a reassessment of that which "survived the pressure of Communism"). The desired state, something which transpires, amongst others, from the May 1995 issue of the national-radical monthly "Szczerbiec", is determined by values: the Altar, the Absolute, Truth, Tradition, Order, the Family, the Fatherland, the Nation, Possession and Race ("Polityka" 1995 no. 21: 14). The above is threatened, according to supporters of this orientation not only by "post-Communist legacy", but also by the "pressure of Western mass culture". Bad culture ousts good culture, and violence, pornography and blasphemy prevail over values". Mirosław Pęczak (1995: 17), having reviewed the columns of "Gazeta Polska", "Ład", "Najwyższy Czas" and "Arka", comes to the conclusion that the cultural programme of Poland's right wing contains, above all, the following slogans: "more of Poland", "save the family", "parents are more important than the child, and men are more important than women", "return to strict moral values", "fundamental truths", "homeliness". Fulfilment of the right wing's vision of culture is impeded by "gnosticism", ecological pantheism, universalism, multi-culturality", "liberalism in culture", "pluralism of falsity on TV and radio" and attempts at shifting to Poland American "political correctness", supported by "uprooted intellectuals". The latter of these are more concerned with fostering "sexual minorities than bringing up their own children; they do not believe in God and they care nothing for the family". For this reason it is necessary to engage in "group action reminiscent of the Jesuits of the 16th century" and to attain state power in order to use it for the purpose of effecting "spiritual aims". "Healthy and patriotic censorship" may turn out to be indispensable. Under its influence there might appear "some kind of school reading-list canon, maybe without works of Żeromski, but with Hubert Rostworowski. With Herbert; but Miłosz might have

some problems (...) Wherever you look – many references to the past, including the period of at least fifty years ago” (Pęczak 1995: 17).

The last of the three mentioned problem areas refers to specifics, or rather: the conflictive nature of the historical process and the dependence of human perception of the world on historical experiences, group interests and the system of values. “Polish military triumphs,” as Janusz Tazbir wrote in 1992, “shall always figure in history textbooks of the defeated states as calamities”. This is undoubtedly true but only under certain circumstances of history being perceived in a peculiar manner: history as revenge according to binding models reaching up to the end of the 19th century amongst Corsican and Sicilian peasants, or peculiar to certain contemporary Mafia groupings. This state of affairs must constantly breed animosity. But today’s Scandinavian nations are free of mutual animosity, though their past was not free of armed conflict. The important thing here is not the past itself, but the way in which we rationalise it.

Anna Wolff-Powęska, in her article written in 1995, comments Polish-German relations after World War Two. She points out the rather obvious fact that the worst recipe for the past is one-sided interpretation. This was so in the case of forced resettlement, when the “vociferous rhetoric of resettlement organisations” in the German Federal Republic was accompanied by “an omission to disclose the full truth” by the Poland of that time “in fear of placing one’s own martyrology in a relative context”. But, as is known today, the situation could well have been different. The establishment of recommendation no. 22 of the UNESCO Polish People’s Republic/German Federal Republic Committee on School Textbooks (refers to Potsdam documents employing the “transfer of people” expression) which would permit avoiding the division into “victors” and “vanquished”, because “it was the truth that really mattered” (Markiewicz 1986: 11) turned out to be a viable solution. The necessary truth of “forgive, but not forget” was attained.

We come across similar problems when dealing with many historical figures and dates. Take as an example Władysław Jagiełło, a Lithuanian and the king of Poland, who becomes the victor at the Battle of Grunwald. He is a symbolical figure in the Polish pantheon, but at the turn of the 19th century Lithuania branded him a “collaborator and traitor”. It is easy to find other examples in Polish-German, Polish-Russian and Polish-Ukrainian relations of figures who are perceived in radically different ways. But even here – once we treat history as the “teacher of sense and not of principles” (Edmund Burke), once the textbook ceases to be a legacy of animosity and embarks on the road of understanding the circumstances which brought about hatred – will it be possible to find generally acceptable solutions.

Now it is time to mention the Mannheim motif. There is no doubt that this historical fact may be interpreted differently by Poles, Americans, Germans, Russians or the French. Apart from obvious deviations from the norm this does not occur through anyone’s ill-will. People simply express “what they see, what they feel, what they comprehend”, which is the result of their different culture and different location on the political and economic map of the world. It is these elements which endow one’s experiences with specific meaning. The same, globally spe-

aking, events are e.g. in the historiography of different nations dated in different ways, as for example the Second World War. For China it started in September 1931 with the Japanese aggression on Manchuria, for Czechoslovakia in September 1938 (the Munich Agreement, giving the Third Reich the right to occupy and annex large territories of the Czechoslovak Republic), for Poland in 1939, for the USSR in June 1941, for the USA in December 1941 following the Japanese attack on Pearl Harbor. If, however, "the fate of the world depends on the race between the process of education and catastrophe" (Kennedy 1992), then this difficulty must also be overcome in the same manner as in the Mannheim recipe for overcoming the destructive influence of ideology through self-knowledge.

For this and other reasons it is still easier to write a common textbook than to introduce it into the school systems of a given group of countries. An example of this may be the three-volumed *European Inheritance* (1955) edited by E. Barker, G. Clark and P. Vaucher, which came into being as a "Comprehensive and independent history for pupils and students throughout the continent". Work on this textbook, inspired by nine states in the anti-Hitler coalition, was started in London in 1943. The results of this work were published twelve years later. But the textbook was not introduced into schools in the 1950s or at any time later. Will the same fate meet the 1992 (380-page long) common history textbook of the 12 European Community countries?

A common vision of history can still hurt the pride of many nations, formed on the basis of old models. It is still easier to engage in polemics on history's great figures (Charlemagne, Copernicus), which symbolise in themselves the greatness of specific nations. One may keep disagreeing that the French Charlemagne is, at the same time, Karl der Grosse, and that Copernicus is the "common heritage of Poles, Germans and Europeans" (Helmut Kohl in a speech given in the Bundestag on 1 June 1995). It is simpler to maintain stereotype views e.g. of "the Kacap" and "the Polack" (Yerofyeyev 1995) and auto-stereotype opinions e.g. of the Slovaks being more talented and better educated "than the European average, which surrounds them. Those who think otherwise are the enemy" (Strasser 1995), than to admit that no nation can boast being the depository of specific genetic predispositions and that no nation has an exceptional mission in the history of humanity.

The Desired Status

Władysław Markiewicz (1986: 130 is undoubtedly right when he says that "The authentic and permanent reconstruction of awareness and mutual attitudes of nations to one another, particularly those which have experienced mutual age-long animosity or even hatred, certainly cannot be attained over one generation". This status cannot be reached exclusively by means of scientific historiography, which "to a far lesser degree influences historical imagination than literary fiction, painting and music", or without taking into account the educational ambience of the family home. However, the beginnings of the required changes are actually linked

to historiography and – as may be positively verified – by the findings of the Franco-German textbook committee (in existence since 1950) or, twenty years later, the Polish-German Joint Textbook Committee. Maybe it is also necessary to start from historiography because it is simpler to come to a common agreement on how to perceive the historical process than to limit the negative socialising effects of ethnocentrism, manifest in so many areas of symbolical culture.

An analytical review of works published by international institutes (primarily the George Eckert International Textbook Research Institute [MIBP], founded on UNESCO initiative in Brunswick in 1951), domestic institutes (e.g. The School Programmes Institute of the Ministry of Education and Upbringing or the Western Institute in Poznań), specialist magazines (e.g.: "Kwartalnik Historyczny", "Wiadomości Historyczne", "Dzieje Najnowsze", "Westermanns Pädagogische Beiträge", "International Journal of Political Education" and the "Journal of Peace Research"), compact works (those published in recent years, in particular works of Anna Wolff-Powęska [1993], Friedbert Pflueger, Winfried Lipscher and Jerzy Holzer [1994]) and published thoughts of members of joint textbook committees (e.g. Karl-Ernest Jeismann, former director of the MIBP in Brunswick [1994]) allows one to draw a number of general conclusions concerning preliminary conditions of "comprehension textbooks" (the term was coined by Jan M. Piskorski [1992]).

(1) Thorough work on a common textbook requires an "undertaking on the part of the intelligent individual to look for the truth, to be sapped of all prejudices". This need to embark on a quest and to have a truth link ("internal reasons of State of a learned community") must be "stronger than the image of the enemy fossilised through afflictions of the past", there must be a "drive to create a European peace order in the future" which shall outweigh 19th century and contemporary nationalism (Jeismann 1994: 114). This is a matter of finding the will and skill to search for the truth in the face of obstacles: we must draw a line between what we have trusted so far, call into question that which we have unreservedly believed in – on the strength of historical patency – and query stereotypes and auto-stereotypes of "collective suggestions, which already beset our childhood and construct the image of our nation against the backdrop of our enemy". This, at last, is a discursive change of the "symbolical worlds of concepts which our nations inhabit" (Jeismann 1994: 114, 115).

(2) At the outset the indispensable "scientific rationality in a closed circle" ought to, with time, transform into a "public debate on the inherited imaginations of oneself", only to end with "a melting down of mind and heart barriers, which stand in the way of practical common-sense and consideration in the expression of judgments". Without public dispute, the quest for a common sense of history may easily become "degraded to the level of textbook diplomacy", or even "manipulation for political ends and, specifically, of institutions which give money" (Jeismann 1994: 115).

(3) Gradually, by availing ourselves of the knowledge of historians and geographers, the whole of symbolical culture ought to appear before us, in particular the impressions and models diffused by the canon of obligatory school-books. This

canon, according to opinions expressed at the Polonists Convention (May 1995), cannot be a “gigantic supermarket”, nor a collection of texts spreading the notion of “jingoistic martyrdom”, which pushes the young Polish reader into a “strange Polish niche”, or even worse, onto the “brink of nationalism”, with “Polishness” being the enemy of “Europeanism” (Sosnowski 1995). Others ways of preparing pupils to react to literature – that golden medium between revolutionary changes threatening a “loss of memory, identity, and temptation towards anarchy” and a discontinuation in the inter-generation transfer process, and the temptation to remain in the “trenches of the Holy Trinity” – are far from simple. But despite this they are necessary. Analysis of historical transfer ought to be expanded to include literary texts. This is because information and historical assessments constitute an element of the worldview only after they have been processed by literature – literary short-cuts, personal figure-models and iconography.

(4) Those in learning ought to be given the possibility of understanding national idiosyncrasies, “national divergence in perceiving the truth”. They ought to be helped to see the multi-dimensionality of reality, to understand this reality simultaneously from the point of view of many national-state communities, and through the prism of the universal code of human rights. For this reason the components necessary for contemporary civilizational competence are as follows: empathy, compliance with multi-model human fulfilment, dialogue skills, and the blocking of one’s own aggression. No national community has a monopoly on evil or a patent for what is good. Not only the great are responsible for the process of history but also the “fellow travellers” (Mitläufer).

(5) Since we cannot run away from the past we should not forget about it. The past, the complexity of conditions, which led to events, must be understood. We must understand the past, not in order to justify it, but to free ourselves of its burden in the educational system and in politics: we must expand social imagination, be able to foresee tomorrow’s effects and today’s actions. “Collective blame does not exist, but rather joint responsibility for conclusions” drawn on the basis of historical experience. The way in which “responsibility for the past is accepted or rejected by sovereign and democratic states is decided by their political culture and new national identity” (Wolff-Powęska 1995: 7).

(6) Textbooks of agreement ought to prepare one for accepting the truth, for looking at history impartially, and not for squaring it up in a resentful, martyrological, self-vindictive or heroic manner. Falsehood, much the same as wishful thinking, clouds the issue.

(7) Since national awareness is the resultant of many causes and processes which interfere with one another (both planned and natural), it is wrong to presume that the introduction of common textbooks (or just a reassessment of national textbooks in keeping with bi-lateral agreements) shall automatically bring the desired results. For this reason the state of social awareness ought to be systematically and thoroughly monitored, with the results being made generally available.

(8) The political system which most fully permits conflict-free disclosure of differences appears to be consociational democracy (Lijphart 1997), regarded by many as a new form of political and cultural organizing of post-national societies.

Everything that has been stated above does not mean that since it is already known that: 1) national awareness is to a large degree the product of standardisation and that 2) textbooks free of ethnocentrism may serve international understanding and assist in the formation of multi-tiered identities (local-religious, national-state, continental), then by this virtue the problem has finally been solved. Of course, preparations towards a peaceful existence in a united Europe through e.g. a reassessment of school textbook contents and social re-education, is possible. However, this cannot be effected equally well in every situation. Undoubtedly a negative effect would be brought about by anxiety, fear about the future and mass poverty. States of existential threat increase the need for a polarised, simple and conclusive explanation in old ethnocentric categories, rather than the now demanded understanding beyond divisions. For this reason it is worth recalling the wise caution of Karl-Ernst Jeismann (1994: 119): "No pedagogics, no teaching can awaken commitment in the name of understanding between nations if living prospects are deplorable, if schools and education remain on the margin".

References

- Allardt, Erik (1979), 'Implications of the Ethnic Revival in Modern, Industrialized Society. A Comparative Study of the Linguistic Minorities in Western Europe', *Commentationes Scientiarum Socialium* 12: 1-81.
- Ankieta Międzynarodowego Instytutu Badań Opinii Społecznej (IMAS International), (1995), *Gazeta Wyborcza*, 103/May 4, p. 19.
- Barker, Ernest (1933), *Charakter narodowy i kształtujące go czynniki* (National character and its determinants), Warszawa: Nasza Księgarnia.
- Barker E, G. Clark, P. Vaucher (eds). (1995), *European Inheritance*, Oxford: Oxford University Press.
- D'Arcy May, John (1988), 'Integral Ecumenism', *Journal of Ecumenical Studies*, 4: 573-91.
- Deutch, Karl (1953), *Nationalism and Social Communication. An Enquiry into the Foundation of Nationality*, Cambridge, MA and New York: Harvard University Press.
- Gellas, Ryszard (1965), 'Sprawy polskie w niemieckich podręcznikach szkolnych z lat trzydziestych XX wieku w ocenie historyków polskich' (Polish affairs in German textbooks of the thirties of XX c. in the light of Polish historians evaluation), *Przegląd Zachodni*, No. 5.
- Gellas, Ryszard (1975), 'Wyniki badań Polskiej Komisji Współpracy Intelktualnej nad niemieckimi książkami szkolnymi' (Results of Polish Commission on Intellectual Co-operation studies on German textbooks), *Przegląd Zachodni*, No. 2.

- Gellner, Ernest (1991), *Narody i nacjonalizm* (Nations and nationalism), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Francis, Emmerich K. (1976), *Interethnic Relations. An Essay in Sociological Theory*, New York, Oxford, Amsterdam: Elsevier.
- Haberman, F. W. (ed.). (1972), *Nobel Lectures Including Presentation Speeches and Laureats' Biographies. Peace*, Amsterdam, London, New York, Vol. II, 1926-50.
- Hirokawa, Tadahide (1995), 'Trudno przyznać się do winy' (It is not easy to plead guilty), *Polityka*, 19/May 13.
- Hobsbawm, E. J. (1991), *Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality*, Cambridge – Sydney: Cambridge University Press.
- Holzer, Jerzy (1995), 'Historia i stereotypy' (History & stereotypes), *Gazeta Wyborcza*, 103/May 4.
- Jeismann, Karl-Ernst (1994), '20 lat niemiecko-polskiej pracy nad podręcznikami. Eksperyment – Wyzwanie – Model (20 years of Polish-German work on textbooks), *Dzieje Najnowsze*, 1: 113-19.
- Jerofiejew, Wiktor (1995), 'Gdybym był Polakiem' (If were Polish), *Gazeta Wyborcza*, 127/June 2.
- Kennedy, Paul (1992), 'U progu XXI wieku' (On the verge of XXI c.), quoted after Adam Krzemiński 'My w rzece czasu' (We in flow of time), *Polityka*, 6/Feb. 11.
- Kubiak, Hieronim, E. Kusielewicz, T. Gromada (eds.) (1988), *Polonia amerykańska. Przeszość i współczesność* (American Polonia. Past and Present), Wrocław – Łódź: Ossolineum, pp. 757-810.
- Kubiak, Hieronim (1994), 'Wartość eksplanacyjna kategorii *charakter narodowy*' (Explanatory power of 'national character' concepts), *Przegląd Polonijny*, 3 (73): 5-50.
- Latham, E. (1970), *Famous Sayings and Their Authors*, Detroit.
- Lijphart, Arend (1977), *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven, London: Yale University Press.
- Markiewicz, Władysław (1960), *Przeobrażenia świadomości narodowej reemigrantów polskich z Francji* (National consciousness metamorphosis of Polish returning migrants from France), Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Markiewicz, Władysław (1986), 'Przedmowa' (Introduction), in *Zalecenia Komisji UNESCO PRL i RFN do podręczników szkolnych* (Recommendations of Polish and German UNESCO Commission for school textbooks), Poznań: Instytut Zachodni, pp. 7-15.
- Mayall, James (1990), *Nationalism and International Society*, Cambridge – Sydney: Cambridge University Press.
- Nowakowski, Tadeusz (1990), *Obóz Wszystkich Świętych* (The Camp of All Saints), Warszawa: Czytelnik, p. 202.
- Ossowski, Stanisław (1966), *Więź społeczna i dziedzictwo krwi* (Social bonds and heritage of blood), in *Dzieła* (Collected Works), Vol. III, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.

- Palczyn, Tadeusz (1992), *Idea powrotu wśród emigrantów polskich w Brazylii i Argentynie* (An idea of returning migration among Polish emigrants in Brazil and Argentine), Wrocław – Kraków: Ossolineum.
- Pęczak, Mirosław (1995), 'Grozi nam nowe pogaństwo' (We are threatened with neo-paganism), *Polityka*, 7/Feb. 18.
- Pflueger, Friedbert, Winifried Lipscher, Jerzy Holzer (and others) (1994), *Od nienawiści do przyjaźni. O problemach polsko-niemieckiego sąsiedztwa* (From hate to friendship. On problems of Polish-German neighbourhood), Warszawa: Instytut Studiów Politycznych.
- Piskorski, Jan (1992), 'Podręcznik porozumienia' (Textbook of mutual understanding), *Gazeta Wyborcza*, 241/Oct. 13.
- Raport Społecznego Komitetu Organizacji Pozarządowych – Pekin 1995. Sytuacja kobiet w Polsce* (Civil Committee on Non-Governmental Organisations' Report – Peking 1995. On situation of women in Poland), Warszawa: mimeographed.
- Reinhartz, Adele (1988), 'The New testament and Anti-Judaism. A Literary-Critical Approach', *Journal of Ecumenical Studies*, 4: 524-37.
- Renan, Ernest (1934), *Qu'est-ce qu'une nation?* (Conference faite en Sorbone le mars 1882), Paris.
- Rokicki, Jarosław (1992), *Więź społeczna a zmiana kultury. Studium dynamiki polskiej zbiorowości etnicznej w USA* (Social bonds and cultural change. The study of dynamics of Polish ethnic community in the United States of America), Wrocław – Kraków: Ossolineum.
- Ronen, Dov (1979), *The Quest for Self-determination*, New Haven, London: Yale University Press.
- Ryszka, Franciszek (1975), *Polityka i wojna. Świadomość potoczna a teorie XX wieku* (Politics and War. Colloquial perception versus twentieth centuries theories), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Ryszka, Franciszek (1984), *Nauka o polityce. Rozważania metodologiczne* (Science on politics. Methodological considerations), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Ryszka, Franciszek (1994), 'Jak to narody postrzegają siebie nawzajem i co może z tego wynikać?' (How nations see each other and what may proceed from that), *Przegląd Międzynarodowy*, 3/November.
- Schmitt, Carl (1927), 'Der Begriff des Politischen', *Archiv fur Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, Vol. 58, 1: 1-33.
- Sosnowski, Jerzy (1995), 'Wychowanie pokoleń' (Education of succeeding generations) *Gazeta Wyborcza*, 123/May 29.
- Strasser, Jan (1995), 'Komu brakuje wroga?' (Who is lacking an enemy?), *Gazeta Wyborcza*, 139/June 17-18.
- Symonides, Janusz (1980), *Wychowanie dla pokoju* (Education for peace), Warszawa: Książka i Wiedza.
- Tazbir, Janusz (1992), quoted after *Gazeta Wyborcza*, 241/Oct.13, p. 17.
- Tischner, Józef (1992), *Etyka solidarności oraz homo sovieticus* (Ethics of solidarity and *Homo Sovieticus*), Kraków: Znak.

- Weber, Max (1956), 'Etnische Gemeinschaftsbeziehungen', in *Wirtschaft und Gesellschaft*, 4. Auflage, Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Vol. 1, part II, chapter IV, pp. 234-45.
- Wiatr, Jerzy (1971), *Polska – nowy naród* (Poland – the new nation), Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wiatr, Jerzy (1973), *Naród i państwo. Socjologiczne problemy kwestii narodowej* (Nation and state. Sociological problems of national question), Warszawa: Książka i Wiedza.
- Wolff-Powęska, Anna (1993), *Polacy wobec Niemców. Z dziejów kultury politycznej Polski 1945-1989* (Polish attitude towards Germans. Studies on Polish political culture during the years 1945-1989), Poznań: Instytut Zachodni.
- Wolff-Powęska, Anna (1995), 'Wybaczyć, nie zaniechać' (Forgive, but not desist from) *Gazeta Wyborcza*, 103/May 4.
- Zientara, Benedykt (1985), *Świt narodów eurpejskich. Powstanie świadomości narodowej na obrzeżach Europy pokarolińskiej* (Dawn of European nations on the outskirts of post-Carolingian Europe), Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Zinowiew, Aleksander (1984), *Homo Sovieticus*, London: Polonia.
- Żelazny, Mirosław (1992), 'Idea wiecznego pokoju w filozofii Kanta' (Idea of everlasting peace in philosophy of Immanuel Kant), in *Immanuel Kant. Wieczny pokój* (Immanuel Kant. Everlasting peace), Toruń: Biblioteka Hydry.

Zbigniew Pucek

DYSKURS ANTROPOLOGICZNY W PROCESIE DEKONSTRUKCJI

*Nic w człowieku – nawet jego ciało – nie jest wystarczająco trwałe,
aby zrozumieć innych ludzi i rozpoznać w nich siebie.*

Michel Foucault

Spośród wszystkich nauk o człowieku antropologia kulturowa przeżywa dzisiaj największy rozkwit i równocześnie przeżywa najgłębszy kryzys poznawczy. Jej rozkwit znajduje wyraz w gwałtownej ekspansji swoistej antropologicznej perspektywy poznawczej ugruntowującej pozycję tej nauki w szeregu innych dyscyplin, które uprawiają refleksję nad człowiekiem w kulturze. Z drugiej strony jednak antropologia traci wyraźnie dawny impet teoretyczny, dotknięta chorobą zwątpienia w zdolność wypowiedzenia o kulturze ludzkiej słowa, które mógłby wziąć do siebie każdy z nas, bez względu na oddalenie w czasie i przestrzeni. Kryzys antropologii kulturowej to przede wszystkim kryzys poznawczy, ale rozwijający się w skomplikowanym układzie relacji z przedmiotową rzeczywistością. Przedmiotowa rzeczywistość uchwycona już zdawałoby się w sieć opisowych i wyjaśniających pojęć i teorii przez klasyczną antropologię, będącą w gruncie rzeczy formą zachodniej refleksji nad leżącym u stóp Europy światem, od której zaczyna się historia dyscypliny, emancypuje się i wymyka teraz z tej sieci poznawczej, pokazując nowe zupełnie i nieoczekiwane oblicze.

Czy nowe? Raczej inne, tzn. własne. Świat współczesny nie chce już być po prostu projekcją antropologii europejskiej czy w ogóle zachodniej. W wyniku procesów emancypacji i kulturowego upodmiotowienia, które zrujnowały jego kolonialne podstawy, odsłania swoją wielowarstwową inność nie jako przejaw niewystarczalności, ignorancji i zacofania, od których należy się wstydliwie odwrócić w oczekiwaniu na naprawę tego defektu według zachodnich standardów, ale jako autonomiczną formę, której dostrzeżenia i uznania się domaga. W tej sytuacji klasyczny dyskurs antropologiczny staje się przedmiotem ataków i dekon-

truktywistycznych zamachów, w których biorą udział nie tylko lokalni fundamentaliści, ale także część zachodniego establishmentu naukowego reprezentującego tę dyscyplinę. Pomawia się go o to, że generuje nie tyle obiektywne obrazy kultur, ile narzędzia dominacji, symbolicznej przemocy. Koncepcja antropologii lokalnej (bądź lokalnych) ściera się coraz ostrzej z ideą uniwersalnej nauki o człowieku i jego kulturze. Krajobraz po bitwie to nie tylko „rozkawałkowany świat”, by przywołać określenie Clifforda Geertza¹, ale także projekt rozkawałkowanej antropologii kulturowej, wypchanej w opłotki własnego kulturowego habitusu. Przedstawione niżej uwagi stanowią komentarz do tego zmieniającego się statusu poznawczego antropologii kulturowej.

U korzeni antropologii znajdujemy zawsze intelektualną przygodę spotkania z innością, która wypełnia liczne i różnorodne przestrzenie ludzkiego świata. Historycznie biorąc była to przygoda człowieka białego, człowieka zachodniej kultury, jakby powiedział antropolog właśnie. Antropologia, podobnie jak inne nauki, jest – według powszechnie podzielanej opinii – dzieckiem cywilizacji zachodniej, wyrafinowanym wytworem jej poznawczej postawy i poznawczego optymizmu, jej koncepcji prawdy, jej otwartości na świat zewnętrzny i bezinteresownego zainteresowania innymi postaciami zorganizowanego życia, co nie jest bynajmniej powszechne dla ludzkiego gatunku i w różnych kulturach przedstawia się odmiennie. Udokumentował tę tezę już Max Weber, a w nowszej literaturze potwierdzona została m.in. przez dwóch, skądinąd bardzo odległych od siebie w sposobie filozofowania autorów: Leszka Kołakowskiego i Jacquesa Derridę, którzy antropologię uważają za naukę *par excellence* europejską, swoisty poznawczy manifest europejskości². Ten fakt zachodniego usytuowania antropologicznej refleksji, uprawiania przez antropologów oglądu kultur składających się na obraz ludzkiego życia i doświadczenia z określonego, eurocentrycznego punktu widzenia, miał i ma nadal istotny wpływ na sposób postrzegania i interpretacji w jej nurcie zarówno fenomenu Innego, jak i struktury kulturowej przestrzeni.

Problem Innego, jest dość powszechnym doświadczeniem, tym intensywniejszym, im bardziej mobilna staje się ludzkość i praktycznie biorąc wszystkie składniki kulturowych układów i konfiguracji, dawniej dość ściśle związanych z określonymi, względnie izolowanymi zbiorowościami społecznymi, miejscami i symbolicznymi systemami. Doświadczenie inności jest z reguły bardziej lub mniej dojmującym doświadczeniem obcości. Człowiek żyjący w znanym mu dobrze środowisku ludzkim, w kulturze, w której przyszedł na świat, którą mu wpojono i w której zasadach świetnie jest zorientowany, co pozwala mu poruszać się i funkcjonować w ramach tej partykularnej konwencji, w sposób inteligentny i skuteczny, przekraczając swój *orbis interior*, sferę bezproblemowej swojskości, wchodzi w obszar dezorientującej obcości zwany czasem przez antropologów *orbis exterior*, do zrozumienia i zaakceptowania, którego brakuje mu wiedzy, umiejętno-

¹ C. Geertz, *Zastane światło. Antropologiczne refleksje na tematy filozoficzne*, przeł. Z. Pucek, Kraków 2003.

² Por. M. Weber, *Szkice z teorii religii*, Warszawa 1984; L. Kołakowski, *Szukanie barbarzyńcy. Złudzenia uniwersalizmu kulturowego*, [w:] *Czy diabeł może być zbawiony i 27 innych kazań*, Londyn 1984; J. Derrida, *Kres człowieka*, przeł. P. Pieniążek, [w:] *Pismo filozofii*, Kraków 1992.

ści i nawyku. Można powiedzieć, że antropologia kulturowa wyrosła z potrzeby uchwycenia i zrozumienia istoty tego poczucia dystansu i niepokoju łatwo przerażających się w jawną wrogość wobec Obcego i odmiennych postaci ludzkiego życia³. Jak twierdzi Johannes Fabian, dociekania nad sposobami konceptualizowania obcości (inności) tworzą właściwy przedmiot zainteresowań antropologii⁴. Każdy kierunek teoretyczny w dziejach antropologii inaczej modelował i tworzył wizerunek Innego na własne potrzeby badawcze. Istnieje też pogląd, że antropologia wyrasta z potrzeby autoidentyfikacji, z dążenia do zobaczenia własnego wizerunku w lustrze egzotyki⁵.

Europa nowożytna, nim wynalazła antropologię kulturową, dwukrotnie doznała poczucia obcości. Raz obcości dalekiej, egzotycznej, odkrywanej w epoce wielkich podróży i odkryć geograficznych oraz ekspansji politycznej i kolonialnej na mało wcześniej znane obszary świata; egzotyczne odłamy ludzkości, żyjące na peryferiach lepiej znanego Europejczykom świata stały się ulubionym obiektem badań klasycznej antropologii. Drugi raz obcości bliskiej, sąsiedzkiej, kiedy odkryto odwieczną, lecz jakby wcześniej nie dostrzeganą w jej oczywistości obecność wiejskiego, chłopskiego życia, ułożonego według odrębnych, swoistych zasad. To drugie odkrycie wiążące się głównie z właściwą romantycznej epoce apoteozą rodzimych, w tym także prymitywnych form kultury dało początek europejskiej etnografii. Obecnie oba te rodzaje obcości, a także inne, wytwarzane na przykład przez bliską rzeczywistość bezpośredniego otoczenia, znajdują się w polu uwagi antropologa, a ostatnio nawet mówi się, że ta uwaga zaczyna się koncentrować w znacznym stopniu na grupach i zbiorowościach tego drugiego rodzaju, w związku z czym problematyczna staje się zasadność definiowania dzisiaj antropologii kulturowej jako nauki o Innych⁶.

Inność i obcość są nazwami doświadczenia, od którego nie może uchylić się człowiek stojący w obliczu napierającej na niego heterogenicznej, wielokulturowej struktury świata. Antropologia w momencie swego powstania była właśnie próbą naukowego opisanie tej struktury i ujęcia tego doświadczenia. Jako zinstytucjonalizowana dyscyplina naukowa o akademickim statusie pojawiła się ona stosunkowo późno, bo z końcem XIX wieku. Jednak refleksja antropologiczna stanowiła zawsze ważny nurt w dziejach myśli europejskiej. W postaci bardziej czy mniej prawdziwych relacji o życiu i obyczajach rozmaitych egzotycznych ludów ma ona bardzo starą, a nawet starożytną, (bo sięgającą starożytności greckiej, by pozostać tylko przy Europie) tradycję. W czasach nowożytnych rozwój tej refleksji pobudzony został przez odkrycia i prace podróżników i obserwatorów bogatego różnicowania gatunku ludzkiego, jak m.in. Krzysztof Kolumb czy Marco Polo.

³ Por. F. Znaniecki, *Studia nad antagonizmem do obcych*, [w:] *Współczesne narody*, Warszawa 1990.

⁴ J. Fabian, *Time and the Other. How Anthropology Makes Its Object*, New York 1983.

⁵ Jest to pogląd charakterystyczny dla nowszej antropologii, która studia nad obcymi kulturami traktuje zasadniczo jako okazję do samopoznania antropologa, antropologii i wreszcie człowieka Zachodu. W antropologii polskiej tezę taką konsekwentnie prezentują m.in. Ludwik Stomma, Wojciech J. Burszta, Krzysztof Piątkowski.

⁶ Z. Mach, *Antropologia*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa 1998. Taka opinia ma pewne uzasadnienie w odniesieniu do agnostycznych orientacji w najnowszej antropologii postmodernistycznej, sprzyjających faktycznemu wycofywaniu się z wiarygodnych studiów nad problematyką „innych”.

W ich relacjach fakty naocznie stwierdzone mieszają się z wiadomościami zasłyszanyymi, często zgola fantastycznymi, które w postaci dziwacznych opowieści i legend krążyły długo po Europie. Być może one zapłodniły niezrównaną wyobraźnię Jonathana Swifta i wpłynęły na sposób obrazowania obcych światów odkrywanych przez Guliwera. Niemniej tego rodzaju wczesne relacje o egzotycznych ludach posłużyły myślicielom epoki Oświecenia, oddającym się z upodobaniem spekulacjom na temat tzw. natury człowieka, do wypracowania koncepcji człowieka „pierwotnego”, którego określano najczęściej jako „dzikiego”. Rozbieżność teorii dotyczących natury ludzkiej i ich ideologiczne uwikłanie rzutowały na sposób, w jaki był on postrzegany. Dla jednych reprezentował on dzikość barbarzyńską w zestawieniu z wyrafinowaną cywilizacją człowieka Europy, dla innych był dzikusem szlachetnym, przeciwstawianym europejskiemu zdeprawowaniu. W gruncie rzeczy był jednak przede wszystkim pewną umowną figurą Inności, którą Europa od początku konstruowała jako swego rodzaju opozycję wobec cech przypisywanych samej sobie. To jednak nie wszystko. Zdaniem Michele Duchét w wieku XVIII. ustaliła się logiczna struktura postrzegania dzikości, oparta na trzech opozycjach pojęciowych: człowiek cywilizowany – człowiek dziki, teraźniejszość – przeszłość, podmiot – przedmiot. Dzikie zdefiniowany został jako zarazem żywy relikw przesiłki i przedmiot cywilizowanej refleksji, jako człowiek, w stosunku do którego człowiek cywilizowany reprezentuje naturalną przewagę współczesnej podmiotowości⁷. Wchodząc w fazę naukową swego rozwoju antropologia kulturowa długo zachowała wiele tych założeń i uprzedzeń oświeceniowego Rozumu.

Antropologia należy, jak się wydaje, do typu nauk wieloparadygmatycznych. Od początku dochodzą w niej do głosu coraz to nowe idee i systemy interpretacyjne. Ta wielość wiąże się nie tylko z procesem dojrzewania samej dyscypliny, ale częściowo ma także wymiar synchroniczny, w ramach którego występują obok siebie alternatywne szkoły i orientacje badawcze.

Istnieją różne sposoby przedstawiania antropologii kulturowej i dróg jej rozwoju. Przedmiotem prezentowanych tutaj rozważań jest kształtowanie się poznawczego stosunku antropologii do wielokulturowej heterogeniczności ludzkiego świata w kontekście dyskursywnym. Chodzi tu o dyskurs w sensie Foucaultowskim, w którym, jak się wydaje antropologia kulturowa w pewien sposób uczestniczy, a w każdym razie ulega jego logice konstruując swoje paradygmaty określające ramy i kierunki antropologicznej interpretacji. W koncepcji Foucaulta dyskurs, to „zbiór anonimowych, historycznych, zawsze określonych w czasie i przestrzeni reguł, które determinowały w danej epoce i dla danego obszaru społecznego, ekonomicznego, geograficznego lub językowego warunki działania funkcji wypowiedzeniowej”⁸. Inaczej mówiąc chodzi o historycznie określony system wypowiedzi i zobiektywizowaną, historyczną postać myślenia powstałe na bazie wspólnych dla danego społeczeństwa założeń światopoglądowych, przesądów, stereotypów, które odnoszą się do określonych rzeczy, zjawisk czy idei i wyrażają aktualny stosunek

⁷ M. Duchét, *Antropologie et histoire au siècle des Lumières*, Paris 1971.

⁸ M. Foucault, *Archeologia wiedzy*, tłum. A. Siemek, Warszawa 1977, s. 151.

do nich⁹. Tak rozumiany dyskurs kształtowany jest m.in. przez czynniki społeczne, instytucjonalne czy światopoglądowe, które wpływają na kształt, przedmiot bądź wybór tematyki wypowiedzi oraz na to, kto i z jakich pozycji je formułuje¹⁰.

Poszczególne dyskursy funkcjonujące w danym społeczeństwie składają się na tzw. formację dyskursywną, czyli właściwy danej epoce poziom wiedzy, który przesądza o kształcie społeczeństwa i kultury. Chodzi przy tym o jakiś rodzaj wiedzy przede wszystkim poza czy przednaukowej. Foucault posługuje się także pojęciem dyskursu naukowego, odnoszącym się do właściwego nauce racjonalno-empirycznego systemu „wypowiedzi”, jednak jak każdy dyskurs ma on w przekonaniu Foucaulta charakter zasadniczo kontekstualny, tzn. jest relatywnym systemem wypowiedzi zależnym od określonego kontekstu kulturowego, a nie składnikiem obiektywnego porządku reprezentacji, co mu się tradycyjnie przypisuje. Elementy formacji dyskursywnej są tym, „co pozwala budować się spójnym (lub nie) zdaniom, zjawiać się mniej lub bardziej dokładnym opisom, dokonywać się weryfikacjom, rozwijać teorii. Tworzą uprzedniość tego, co się objawi i będzie funkcjonować jako poznanie lub złudzenie, jako zdemaskowana prawda, lub uznany błąd”¹¹.

Formacja dyskursywna traktowana jest przez Foucaulta jako swoiste łożysko, z którego wyrasta nauka i które naukę w jej charakterze, koncepcjach, metodach i rozwoju określa i kontroluje, a przypuszczalnie w jakiś sposób jest także przez naukę zwrotnie zasilane. Antropologia, rozwijając własny, naukowy dyskurs, nie stanowi pod tym względem wyjątku. Przeciwnie, wydaje się, że jest szczególnie dobrym przykładem uzależnienia od dyskursu wobec niej zewnętrznego, aczkolwiek to uzależnienie jest, jeśli można się tak wyrazić, usprawiedliwione, skoro w przekonaniu Foucaulta oddziaływanie sfery dyskursywnej sytuuje się w obszarze „nieświadomości nauki”. Chodzi tu o wpływy, jakim ona podlega, niewypowiedziane założenia filozoficzne, nieskonceptualizowane tematy, niewidzialne przeszkody, które stawiają jej opór i wytrącają z biegu, jednym słowem o poziom uwarunkowań, który wymyka się świadomości badacza, ale przy tym sam stanowi część dyskursu naukowego, tę mianowicie, która podważa jego prawomocność i usiłuje naruszyć jego naukową naturę, będąc jednocześnie – jak zdaje się sądzić Foucault – warunkiem, by myśl naukowa miała, w czasach swojego powstawania i przyjmowania, praktyczną wartość i zastosowanie jako dyskurs naukowy¹².

Z punktu widzenia przemian zachodzących w antropologii końca dwudziestego wieku wydaje się, że istota, a przynajmniej obecność tej nieświadomości staje się jednak powoli częścią jej samoświadomości, co w jakiejś mierze jest być może wynikiem pobieżnie tu scharakteryzowanych, wpływowych koncepcji Foucaulta, które odsłoniły niejasne dotąd jej pozanaukowe uwikłania. Przyjmuje się raczej powszechnie, że antropologia kulturowa, występująca też w pewnych krajach pod nazwą etnologii i etnografii, zrodziła się z dążenia do poznania, teore-

⁹ Por. K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik socjologiczny*, Toruń 1997.

¹⁰ D. Leszczyński, L. Rasiński, *Wstęp*, [w:] M. Foucault, *Filozofia, historia, polityka. Wybór pism*, Warszawa-Wrocław 2000.

¹¹ M. Foucault, op. cit., s. 220.

¹² Por. M. Foucault, *Przedmowa do angielskiego wydania Słów i rzeczy*, [w:] ibidem.

tycznego ujęcia i praktycznego oswojenia kulturowych rzeczywistości zewnętrznych wobec instytucjonalnego nurtu całości określanej jako „kultura europejska”. Ten proces poznawania i definiowania inności prowadził również do krystalizowania się europejskiej samoświadomości kulturowej. W opinii W. J. Burszty i K. Piątkowskiego świadomość i tożsamość każdej wspólnoty nasila się w sytuacji, gdy własne konwencje kulturowe zostaną skonfrontowane z ekstremalnie pojmowaną obcością: moralną obyczajową, religijną, czy choćby tylko technologiczną. Dla antropologii niewyczerpalnym źródłem takiej wielowymiarowej odmienności stał się bogaty kompleks różnorodnych, nowo odkrywanych kultur pozaeuropejskich. Ich barwna mozaika stała się obietnicą poznawczej satysfakcji, ale zachęcała nade wszystko do porównań „nas” z „innymi”.

Tkwiąca niejako w samej istocie myślenia antropologicznego tendencja do porównawczych zestawień przyjmowała jako naturalny układ wszelkich tego typu porównań opozycję „my” – „inni”, zakładając przy tym jako równie naturalne centralne usytuowanie owego „my” w strukturze ludzkiego świata.

Wydaje się truizmem przekonanie, że nie ma innej możliwości przyglądania się inności, jak tylko z pozycji obserwatora usytuowanego wewnątrz jakiegoś centrum, nie jest bowiem możliwe wyzbycie się własnej partykularności, chociaż „kultura, która zrodziła antropologię najlepiej jak dotąd potrafi zminimalizować zaciemnienie innych konwencji życia okularami własnych reguł i norm”¹³. Świat klasycznej antropologii od początku miał silną tendencję do dzielenia się i rozpadać na centrum i peryferie. To centrum traktowane było przy tym jako obiektywne, bezwzględne i ponadhistoryczne i oczywiście nowożytnoeuropejskie. Kultura poznającego, a więc antropologa (Europejczyka) zdefiniowana została od razu, choć początkowo raczej spontanicznie niż na podstawie jakiejś wyrafinowanej argumentacji, jako kultura centrum, a takie jej cechy jak cywilizacja, społeczeństwo przemysłowe i społeczeństwo typu *Gesellschaft* w ogóle, dominacja racjonalnej myśli nad tradycją i sacrum, wzrostowy typ gospodarki, rodzaj praw i wierzeń religijnych, nauka, nawet sama antropologia, uznane za szczyt ludzkich osiągnięć i wzór doskonałości cywilizacyjnej stały się punktem wyjścia do konstruowania języka antropologicznego opisu kultur peryferyjnych i do ukształtowania się idei kultury pierwotnej. Im bardziej dzika i prymitywna wydawała się opisywana w tych kategoriach pierwotność na tym dalszych peryferiach wyznaczono jej miejsce. Chociaż peryferie były rzeczywistością nieciągłą, tak jak zróżnicowana była postać i intensywność pierwotności, to zasadnicza, podstawowa granica oddzielająca wszystkie jej stany i odmiany od właściwego centrum wyznaczona została energiczną, wyrazistą kreską pozwalającą utrzymać jego bezdyskusyjną przewagę nad peryferiami i stały, znaczny wobec nich dystans.

Pojęcie peryferii utrwaliło się jako wielowarstwowe. Widać to już w pierwszym, klasycznym kierunku antropologii, tj. w schematycznym ewolucjonizmie, który na peryferiach rozpoznawał kompleks bytów równoległych, choć wzajemnie zależnych i ze sobą powiązanych w jedną całość, a mianowicie społe-

¹³ W. J. Burszta, K. Piątkowski, *O czym opowiada antropologiczna opowieść*, Warszawa 1994, s. 20.

czeństwo pierwotne, umysłowość pierwotną i kulturę pierwotną. Wszystkie one są wyłącznymi atrybutami egzotycznych ludów niższych, spełniającymi warunek opozycyjnej porównywalności z dojrzałością zachodniego centrum tworzonego przez zachodnie społeczeństwo przemysłowe. Pomijając skądinąd interesujące szczegóły tej koncepcji, można zauważyć, że obraz społeczeństwa pierwotnego wyłaniający się z prac czołowych ewolucjonistów: Johanna Jakoba Bachfena, Josefa Koehlera, Henry'ego Maina, Jamesa McLennana, Lewisa Henry'ego Morgana, Edwarda B. Tylora, Jamesa Frazera, Johna Lubbocka i innych, zdradza, że przejęli oni i uczynili podstawą ewolucjonizmu tradycję filozoficzną myśli oświeceniowej zachowując w pełni „rozumienie innych ludów jako antytezy własnego społeczeństwa”¹⁴.

Antytetyczność egzotyki i nowoczesności traktowana był jako niezbędny warunek wypełnienia przez antropologię jej głównego zadania, a mianowicie wyjaśnienia charakteru ówczesnych form społeczeństwa europejskiego, przede wszystkim jego genezy, na drodze naukowego poznania dziejów człowieka rozumowanych w duchu dawnej oświeceniowej tradycji historii naturalnej z jej „obrazem postępu ducha ludzkiego poprzez dzieje”, by nawiązać do słynnej pracy de Condorceta. E. B. Tylor, czołowy reprezentant ówczesnej antropologii, głosił otwarcie pogląd, że antropologia ma być „naturalną historią rodzaju ludzkiego”. Historia naturalna polegała jednak nie na rekonstrukcji przebiegu historycznych zdarzeń, ale na konstruowaniu pewnego apriorycznego schematu procesu dziejowego, którego kolejne fazy identyfikowane były z faktami i formami dowolnie dobieranymi z obfitego materiału etnologicznego, bez oglądania się na jego rzeczywistą czasoprzestrzenną przynależność i związek z konkretnymi całościami społeczno-kulturowymi.

Ewolucjoniści przyjmowali, że zachodzące w czasie i przestrzeni różnice w społecznej organizacji i kulturze są niczym innym jak tylko etapami uniwersalnego i zuniformizowanego procesu linearnego rozwoju. Ten linearny rozwój jest formą wzrostu organizmu społecznego, który chętnie porównywano z ustawicznie wzrastającym organizmem żywym. Podkreślano, że społeczeństwo również stanowi swoistą całość złożoną z powiązanych ze sobą elementów. Jego wzrost, jak na ogół sądzono, również polega na stopniowym ujawnianiu immanentnie w nim zawartych potencjalnych tendencji rozwojowych i przebiega w określonym kierunku. Główne zadanie polegało na ułożeniu tych różnic w porządku uwzględniającym domniemaną kolejność zmian. Stosowana zasada porządkowania nie była poddawana dyskusji, gdyż dostarczała jej powszechnie akceptowana i świeżo legitymizowana na gruncie systemu filozofii syntetycznej Spencera koncepcja dziejów, obrazująca proces historyczny jako powolną i stopniową zmianę prostego w złożone, chaotycznego w artykułowane, nieodróżnicowanego w formie i funkcji w zróżnicowane, płynnego w zorganizowane. W rozwoju swoim, który rozpoczyna się od określonego stanu wyjściowego i prowadzi do określonego stanu docelowego, społeczeństwo przechodzi przez typowe etapy¹⁵.

¹⁴ W. J. Burszta, *Antropologia kultury*, Poznań 1998, s. 25.

¹⁵ Por. P. Sztompka, *Ewolucjonizm*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, t. 1, Warszawa 1998.

Metoda porównawcza, która stała się synonimem całego kierunku i wszystkich jego słabości, „służyła ewolucjonistom jako narzędzie porządkowania dostępnych danych w quasi-chronologiczne szeregi i ustalania na tej podstawie „praw” rozwoju społecznego”¹⁶. Argumentacja ewolucjonistów i charakterystyczny dla nich sposób operowania faktami antropologicznymi pozwalają przyjąć, że zasadą tej metody były zestawienia porównawcze przeprowadzane zarazem w płaszczyźnie diachronicznej i synchronicznej. U jej podstaw stało trudne do zweryfikowania, ale zgodne z logiką ewolucjonistycznych tez przekonanie, że „dzicy są naszymi żyjącymi przodkami – jak pisał John Lubbock – a [...] byłby terazniejszy dzikich wiernie przedstawia różne fazy, które w swym postępowym rozwoju przechodził cały rodzaj ludzki”¹⁷. Jednym słowem, dane i fakty stawały się w perspektywie porównawczej stosowanej przez ewolucjonistów dowodami. W rezultacie studia nad współczesnymi dzikimi pozwalały nie tylko na porównawcze zestawianie właściwych dla nich form społecznych instytucji i kultury z instytucjami i kulturą nowoczesnych społeczeństw świata europejskiego, czy ogólniej – cywilizowanego, ale także na interpretację zaobserwowanych w tym procesie różnic, odmienności i dystansów rozwojowych w kategoriach modelu chronologicznych faz rozwojowych poprzedzających ewolucyjnie aktualnie obserwowane „nowoczesne”, zaawansowane formy społeczne. Metoda porównawcza, wykorzystywana była nie do ujawniania różnic, lecz zasadniczych podobieństw, i dlatego trudny do przeoczenia jest jej udział w zacieraniu efektu największego odkrycia antropologii, a mianowicie nieprawdopodobnej różnorodności świata ludzkiej kultury. Aksjomatem ewolucjonistycznej metodologii było przekonanie, do którego współczesny antropolog odnosi się ze sceptycyzmem, że na podstawie znajomości „żywego” materiału archeologicznego, tj. współczesnych kultur stojących na niższych szczeblach ewolucyjnej drabiny, można rekonstruować wcześniejsze stadia rozwojowe, przez jakie przeszli już nasi przodkowie, nim osiągnęli swój obecny poziom cywilizacyjnego zaawansowania. Takie ludy, jak z upodobaniem badani przez pierwszych antropologów australijscy aborygeni, cejlońscy Weddowie, myśliwskie społeczeństwa Północnej Ameryki i Syberii czy tubylcy Australii i Oceanii obrazują – zdaniem ewolucjonistów – panujące przed wiekami stosunki społeczne i cechy kulturowe, które gdzie indziej zastąpione już zostały formami doskonalszymi, utrzymując się co najwyżej na zasadzie przeżytku, tj. takiego elementu kultury, który zbiegiem różnych okoliczności przetrwał w nowych realiach kulturowych¹⁸.

Uważa się słusznie, że antropologia określiła pierwotne pole swoich zainteresowań w postaci ludów egzotycznych i ich kultury właśnie w okresie schematycznego ewolucjonizmu. Ludy egzotyczne interesowały ewolucjonistów nie jako samoistny przedmiot, alternatywna forma społecznego życia, ale jako egzemplifikacja hipotetycznej kategorii prymitywnej kultury i człowieka pierwotnego uważanych za punkt odniesienia niezbędny dla określenia dystansów i szczebli rozwojo-

¹⁶ J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, Warszawa 1983, cz. 1, s. 313.

¹⁷ J. Lubbock, *Początki cywilizacji. Stan pierwotny człowieka i obyczaje dzikich*, t. 3, Warszawa 1873. Cyt. za: J. Lutyński, *Ewolucjonizm w etnologii anglosaskiej a etnografia radziecka*, Łódź 1956, s. 87.

¹⁸ Por. A. Waliński, op. cit.; W. J. Burszta, op. cit.

wych i pomocny w rekonstrukcji wczesnych form instytucji społecznych i zwyczajów społeczeństw zachodnich. Chodziło nie tyle o nie same, ile o drogę jaką muszą przebyć, by zbliżywszy się do cywilizowanych społeczeństw Europy przestać być sobą. Były też lustrem, w którym społeczeństwa te mogły zobaczyć swoją przeszłość i podziwiać własny geniusz, który pozwolił im od niej tak bardzo się oddalić. We wszystkich szczegółowych analizach ewolucjonistów dochodził do głosu finalistyczny i europocentryczny charakter ewolucjonistycznej doktryny, tendencja do przyjmowania apriorycznego założenia, że kultura społeczeństw europejskich jako całość i w poszczególnych swych dziedzinach to obraz doskonałości i wzór przez samą naturę wyznaczany innym ludom jako cel, ku któremu chcąc nie chcąc muszą kroczyć. Zawierała się też w tym próba zawłaszczenia i zanegowania oryginalnego wyrazu kultury ludów egzotycznych przez uznanie jej za etap przezwycięzonej, lecz przecież własnej drogi rozwojowej.

Koncepcja ewolucji, dążenie do zastąpienia różnorodnej wielości kultur ludzkich uniwersalną, jednolitą sekwencją szczebli rozwojowych stanowi bardzo charakterystyczną cechę ewolucjonistycznych teorii. Trzeba w tym oczywiście docenić przede wszystkim aspiracje nomotetyczne tej orientacji, która nie ustawała w próbach przeniknięcia tajemnicy rozwojowego schematu, czyli inaczej mówiąc, prawidłowości i powtarzalności figur tego procesu. Choć nie do końca to się udało ustanowiona została niezwykle ważna zasada antropologii jako nauki, która powinna kierować swój wysiłek poznawczy na rozpoznanie heterogenicznego aspektu rzeczywistości społeczno-kulturowej. Paradoks ewolucjonistycznego paradygmatu antropologii tkwił w jego redukcjonizmie, który wbrew danym obserwacyjnym domagał się uniformizacji kultury ludzkiej na tak czy inaczej określonej przyrodniczej podstawie. Przyjmując panującą dzisiaj opinię o naukowym fiasku tego przedsięwzięcia niepodobna oprzeć się myśli, że było ono skutkiem naukowych aspiracji dyscypliny rozumianych w duchu scjentyistycznym. W rezultacie antropologia ewolucjonistyczna, odkrywając heterogeniczny i pluralistyczny charakter kultury, zastygła w geście uporczywej niezgody na taki jej obraz okopując się na pozycji „centrum”. Trudno nie zgodzić się z Norbertem Eliasem, że dziewiętnastowieczna teoria zmiany wiodła ku idei społeczeństwa nie podlegającego w stanie ostatecznym zmianie; ku idei ideału urzeczywistnionego jako miernik i układ odniesienia dla wszelkich przeobrażeń¹⁹.

Paradygmat ewolucjonistyczny w antropologii, który wyrósł zapewne z dążenia do bezstronnego ujęcia kulturowej problematyki ludzkiego świata, w świetle dzisiaj diskutowanych standardów i kryteriów poznawczych ukazuje ową „nieświadomość nauki”, o której pisał Foucault a w której kryje się niedostrzegalne często dla niej uzależnienie od dyskursywnej formacji epoki. Według dość powszechnego dziś w antropologii przekonania dla epoki, o której mowa tonem charakterystycznym był tak zwany dyskurs kolonialny, a więc zespół bardziej czy mniej jawnych potocznych, choć ugruntowanych także w instytucjonalnych formach kultury i jej dziełach, przeświadczeń wyrażających poczucie naturalnej wyż-

¹⁹ N. Elias, *What is sociology?*, London 1978.

szości, prawa do panowania nad innymi obszarami, ludami i kulturami, a także poczucie misji wobec nich, połączone z reguły z odmawianiem im zdolności i prawa do samoistnego bytu. W książce *Orientalizm* Edward Said wskazał przykłady tego rodzaju przeświadczeń i udowodnił ich obecność w licznych pracach naukowych i historycznych, gdzie dość powszechnie dochodzi do głosu zachodnia niechęć do niezachodnich modeli tożsamości kulturowej i politycznej, która wiąże się z przekonaniem o organicznej niedoskonałości narodów niezachodnich²⁰. W sumie chodzi o dyskurs wyrażający i uzasadniający hegemonistyczną pozycję białego człowieka i zachodniej kultury, wykreowany w ramach optyki centrum-peryferie. W przypadku schematycznego, czyli klasycznego ewolucjonizmu tendencja ta przejawia się m.in. w takich konstrukcjach teoretycznych jak jednolity schemat ewolucyjny oraz podział kultury na prymitywną czy pierwotną i interpretowaną finalistycznie, tj. jako cel wszelkiego rozwoju, kulturę zachodnią. Podobną funkcję pełni wspomniane zatarcie istotowego charakteru zróżnicowania kulturowego. Pojęcie dyskursu kolonialnego, wprowadzone we wspomnianej książce do obiegu naukowego przez E. Saida, w przypadku podobnego zjawiska występującego w obrębie kultur „centralnych” nie posiadających klasycznego statusu kolonialnego zastępowane bywa terminem: dyskurs imperialny. W odniesieniu do literatury rosyjskiej posłużyła się nim ostatnio Ewa M. Thompson, tropiąc rozmaite jego postaci i wykazując, że chodzi tu o wyraźny przejaw tzw. imperializmu językowego, towarzyszącego nieodmiennie imperializmowi polityczno-gospodarczemu²¹. O zjawisku kolonializmu językowego pisze Leela Gandhi, w *Postcolonial Theory*²². W odniesieniu do literatury i problematyki antropologii ewolucjonistycznej dyskurs kolonialny wyraża się w swoistym paradygmatycznym założeniu hegemonicznej jedności wielokulturowego świata i jego naturalnej tendencji ku „lepsze-
mu” końcowi.

Ewolucjonizm, mimo pewnych współczesnych jego kontynuacji, stanowi właściwie rozdział zamknięty antropologii. Istnieje jednak pogląd, że mimo zmian paradygmatu nauka ta do niedawna pozostawała w zasadzie w kręgu oddziaływania takich czy innych dyskursów paternalistycznych i dopiero ostatnio próbuje się od nich uwolnić. Trudno w tym krótkim tekście tropić jego obecność we wszystkich orientacjach i kierunkach antropologicznych. Zdaniem niektórych autorów wpływ stereotypów i mentalności kolonialnej jest obecny, choć w zmienionej i bardziej dyskretnej postaci np. w poglądach twórców, którzy skądinąd najbardziej przyczynili się do wyparcia paradygmatu ewolucjonistycznego i, nie poprzestając na uznaniu oczywistego faktu kulturowego zróżnicowania, sformułowali oraz obronili zasadę relatywizmu kulturowego, głoszącą ideę bezwzględnej równości kultur, jak B. Malinowski czy F. Boas. Funkcjonalizm antropologiczny Malinowskiego np. opierając się na założeniu, że kultury stanowią względnie autonomiczne całości kulturowe i że antropologia powinna badać je w ujęciu holistycznym, nale-

²⁰ E. Said, *Orientalizm*, tłum. W. Kalinowski, Warszawa 1991.

²¹ E. M. Thompson, *Trubadurzy imperium. Literatura rosyjska i kolonializm*, tłum. A. Sierszulska, Kraków 2000.

²² L. Gandhi, *Postcolonial Theory. A Critical Introduction*, New York 1998.

zał jednak do tych kierunków antropologii, które przyjmowały – jak twierdzą W. J. Burszta i K. Piątkowski – że o ile kultury są w tym ujęciu różne, a wszyscy ludzie traktowani jako istoty kulturowe dzielące się ze swymi kulturami ich właściwości i ograniczenia, to antropologię cechuje jeszcze coś nadto, a mianowicie zdolność do poznawczego przenikania w systemy kulturowe innych ludzi. Malinowski uważał, że kultury prymitywne nie posiadają zdolności samopoznania, gdyż „podporządkowują się siłom i nakazom plemiennego kodeksu prawnego, ale go nie ogarniają umysłem, tak samo jak posłuszni są swoim instynktom i impulsom, ale nie potrafią sformułować ani jednego prawa psychologicznego”²³. „Wiedza antropologiczna tworzyła rodzaj poznawczej „ponadkultury”, gdyż stosowany przez nią schemat pojęciowy pozwalał opisywać każdą kulturę, jakkolwiek dziwna i niezrozumiała ona byłaby dla „przeciętnego” Europejczyka. Tylko antropologia, na mocy swej racjonalności kultury „centrum” mogła poznać każde społeczeństwo, przekraczając niejako obowiązujące Innym konwencje, dystansując się od nich. Dzięki temu zdolna była tworzyć wiedzę na temat wszelkiej kultury, nieosiągalną dla antropologicznych „Innych”, którzy powielali jedynie to, co ich partykularna kultura wskazywała jako normę”²⁴. Zakłada się tu oczywiście zdolność antropologii do uwolnienia się od matryc kulturowych, w których żelaznym uścisku pozostają kultury peryferyjne. Dzisiaj samoświadomość antropologii zmienia się. Doszedł do głosu pogląd, że to uwolnienie nie jest nigdy zupełne, choć antropolog ma „wytrenowany” wzgląd na to, że jego zakorzenienie w kulturze ma być traktowane jako rodzaj konwencji, której podstawy należy rozpoznać i odstłonić, aby jasna była pozycja własnej, partykularnej lokalności.

Czy rzeczywiście można z przekonaniem mówić o partykularnie lokalnym usytuowaniu antropologa? Nietrudno wskazać na argumenty łągdujące ostrość takiej tezy. Poza wspomnianym już antropologicznym treningiem, który obejmuje nie tylko poznawczą „podróż do inności”, czyli mówiąc skrótowo klasyczne badania terenowe, ale także umiejętność „brania w nawias” tego specyficznego usytuowania, określoną wartością obiektywizującą posiada także to, że centrum coraz wyraźniej traci swoją lokalizację przestrzenną; „o tym czy się do niego pretenduje, czy się opowiada za jego wartościami, decyduje wyłącznie myślowa zgoda na perspektywę widzenia świata w taki to a taki sposób, choćby i poprzez antropologię”²⁵ – właśnie poprzez antropologiczny trening. Antropologia jest w tym przypadku pojmowana jako swoista subkultura europejskości, wchodząca w niebezpieczne, lecz konieczne związki z przedmiotem swoich badań. Ostatecznie jednak postawa poznawcza, zakładająca wiarygodność własnej pozycji obserwatora i interpretatora jest nadal – o czym była już mowa – w przeważającej mierze postrzegana jako postawa naturalna i trudna do usunięcia, podobnie jak wymuszająca ją poniekąd koncepcja centrum i peryferii. Może najbardziej zbliżyły się do faktycznego zaniegowania tej ostatniej te orientacje w antropologii, które proponują jakąś postać ogólnego, teoretycznego ujęcia kultury jako fenomenu o jednolitej wewnętrznej

²³ B. Malinowski, *Argonauści Zachodniego Pacyfiku*, Warszawa 1981, s. 41.

²⁴ W. J. Burszta, K. Piątkowski, op. cit., s. 20-21.

²⁵ Ibidem, s. 21.

zasadzie, pomimo zewnętrznego zróżnicowania, jak np. strukturalizm Lévy-Straussa. Niemniej i tutaj niewyjaśniony do końca pozostaje kontrowersyjny status samej antropologii i jej mocy poznawczej. Te i inne kierunki przejawiają tę samą bezradność wobec problemu obserwacji, opisu i interpretacji świata z uprzywilejowanej pozycji. W tym zaś fakcie postkolonialny świat i jego zachodni rzecznicy skłonni są dopatrywać się przejawów trwającego kolonialnego dyskursu.

Trzeba uwzględnić fakt, że sama dyskusja nie jest wolna od dyskursywnych uwikłań. W starciu orientacji, które przesądzą aktualnie o tonie antropologicznego sporu, dochodzą do głosu dwa konkurencyjne dyskursy:

- europocentryczny – bo trudno dzisiaj uważać go po prostu za kolonialny, choć zachowuje on wiele podobnych elementów, zwłaszcza poczucie wyższości Zachodu;
- postkolonialny, który wyraża urazy, przeświadczenia, aspiracje i rodzące się poczucie swojskiej „osobności” społeczności i krajów zdominowanych dawniej przez zachodnie armaty i kulturę. Źródłem tej sytuacji jest polityczna dekolonizacja świata i rozbudzenie się, czy odkrycie świadomości postkolonialnej. Zjawiskom tym towarzyszy rozpoznanie i ocena dyskursu kolonialnego, dostrzeżenie w nim elementu dominacji i podporządkowania, gry autorytetu i posłuszeństwa, wyrażających się w nacisku powszechnie przyjętych opinii, typologii i taksonomii uważanych za niepodważalne czy określonej interpretacji faktów historycznych. Ten wielowątkowy europejski dyskurs odnoszący się do społeczeństw nieeuropejskich, przenika kulturę krajów zachodnich i waży na takim sposobie postrzegania i rozumienia przez nie świata pozaeuropejskiego, który pozostaje w niezgodzie z jakąś własną „prawdą” tego świata zagłuszając przy tym jego oryginalny dyskurs czy raczej dyskursy²⁶.

Niewątpliwie przemiany, jakie przechodzi świat, stanowią jeden z kluczy do tajemnicy ewolucji antropologii. Potężnym impulsem dla tego procesu okazało się odkrycie, że starożytna „poznawcza” zasada europejskiego sądownictwa *audiatur et altera pars*, nigdy w antropologii kulturowej nie rozpatrywana serio, w nowych warunkach powinna stać się podstawową regułą jej działania. Koncepcja orientalizmu Saida sprowadza się do twierdzenia, że zachodnia antropologia, językoznawstwo, a nawet darwinowska biologia stworzyły i wzmocniły w ramach kolonialnego dyskursu klasyfikacyjną niewolę Innych i uczyniły ich niezdolnymi do wyrwania się z więzienia kategorii orientalistycznych. Mamy tu do czynienia z socjologiczną tezą, że „wspólnota interpretacyjna” wywiera wpływ na interpretowany przedmiot. Rozszerzenie idei Saida na inne obszary kolonialnego dyskursu prowadzi do wniosku, że zachodnia interpretacja pozaeuropejskiego świata stworzyła klatkę, w której społeczeństwa i kultury niezachodnie zostały zdawałoby się nieodwołalnie zamknięte. Klatkę uszczelnioną licznymi argumentami o genezie, jak wspomniano, oświeceniowej. Ta klatka zbudowana jest bowiem w znacznej części z zachodnich kategorii pojęciowych, zachodniego modelu wiedzy i zachodniej metodologii badań. Jej dekonstruowanie w postkolonialnej sytuacji jest traktowane jako proces dekonstruowania wytworzonego jeszcze w Oświeceniu dyskur-

²⁶ E. Said, op. cit.; por. też E. Thompson, op. cit.

su władzy, który, podszywając się pod bezinteresowne badania naukowe, doprowadził do kolonialnego ujarzżenia części świata.

Z punktu widzenia antropologa istotne jest, że wizje odkrywanego przez Europę świata traktowane są w ramach tej dekonstrukcji jako od samego początku wypaczone przez zewnętrzną pozycję klasyfikatorów oraz przez fakt, że ich badania w sposób bardziej lub mniej jawny wyrażały interesy imperiów. Antropologia ma swój udział w tym toczącym się dzisiaj procesie dekonstrukcji, który tłumaczy fascynację pewnych jej kierunków nowym sposobem „badania” i „opowiadania” świata, prezentowanym jako dialogowy, demokratyczny, symetryczny, antydominacyjny, wielodyskursywny, irracjonalny, agnostyczny, ekspiacyjny, a więc odpowiadający ideologii *political correctness* i rozmaitych „akcji afirmatywnych” paradygmat.

Dyskurs postkolonialny jest zjawiskiem stosunkowo nowym, związanym zasadniczo z faktem upadku systemu kolonialnego i procesem dekolonizacji, który dokonał się po II wojnie światowej. Po stronie społeczności postkolonialnych chodzi w istocie rzeczy głównie o fakty dyskursywne, gdyż ich faktyczne, trwałe i wielorakie uzależnienie od Zachodu i zachodniej kultury jest oczywiste, podobnie jak dość powszechne w nich (mimo wszelkich pozorów) poczucie własnej „gorszości”, pogłębiane przez paradoksalnie rosnącą (zgoda, że selektywnie) atrakcyjność Zachodu i jego kultury. Tym wyraźniej postrzegają one (także oczyma antropologów) niestosowność i niedopuszczalność tej sytuacji, w której żyją pod stałą presją wykreowanego przez hegemoniczną cywilizację Zachodu piętna jakiejś zasadniczej kulturowej niedostateczności. Jak widać, lokalne dyskursywne uwikłanie antropologii spotyka się współcześnie z równie dyskursywnym (postkolonialnym) sprzeciwem jej klasycznego przedmiotu. Sytuacja ta odpowiada współczesnej atmosferze dialogu kultur i negocjacyjnego traktowania poznania oraz w ogóle prawdy.

Są to zjawiska nowe, same w sobie zasługujące na antropologiczną interpretację. Nowe już przez to, że po raz pierwszy klasyczna asymetria między centrum a peryferią, między podmiotem a przedmiotem, między kręgiem cywilizacji zachodniej a resztą świata, podlega próbie zakwestionowania, jeśli nie w płaszczyźnie rzeczowej, co wymagałoby odwrócenia się od wszystkich kuszących waleń Zachodu, to przynajmniej w płaszczyźnie dyskursywnej.

Dzisiejsza antropologia, zwłaszcza tzw. antropologia postmodernistyczna, ma tendencję do zrywania związków z dyskursami ustanawiającymi uprzywilejowane poznawczo centrum kultury, przynajmniej w jego dotychczasowej postaci. Biorąc pod uwagę naturalność dekretnowania własnej pozycji jako centralnej, trudno jest wzbudzić w sobie wiarę w możliwość zasadniczej demokratyzacji pola epistemologicznego antropologii kulturowej, skoro samo pojęcie demokracji jest kulturowe. Fakt że dzisiejsza antropologia wchłonęła tendencje kwestionujące w jakimś stopniu jej prawo do bycia antropologią w naukowym sensie staje się oczywistym źródłem jej wewnętrznych problemów i konfliktów.

Można by ewentualnie rozważyć taką możliwość, że choć rygory i kategorie „obiektywnego poznania” przypisane do cywilizacji europejskiej nie są fak-

tycznie powszechnikami kulturowymi, to są nimi potencjalnie. Cokolwiek sądziłyby kultury pozaeuropejskie (i nasi wewnątrzni obcy, z częścią antropologów włącznie) na temat kulturowego charakteru obiektywizmu i poznania, to prawdziwe i weryfikowalne poznanie, znajdujące sprawdzian w praktycznych zastosowaniach i skutkach, możliwe jest jednak tylko przy założeniu istnienia powszechnie obowiązującego (choć zapewne nie powszechnie rodzimego) „horyzontu epistemologicznego”. Trzeba jednak uwzględnić fakt różnicowania się antropologicznych stanowisk i szkół. Antropologia sytuująca się w nurcie refleksji postmodernistycznej ma tendencję do zastępowania uniwersalistycznej idei horyzontu poznawczego ideą autonomicznych, uwolnionych od siły grawitacyjnej centrum, autonomicznych aktów poznawczych.

Jak w takim kontekście możliwa jest, bez popadania w sprzeczność, koncepcja człowieka jako wspólnego mianownika kultury, tak bliska zachodniej tradycji antropologicznej? Właśnie pojęcie człowieka jest przecież najbardziej nieciągle w kategoriach jakiegokolwiek lokalnej perspektywy. Sama idea obcego może być interpretowana jako intencjonalne zanegowanie i odrzucenie jego człowieczeństwa. Jedno jest jasne: w pędzie do zanegowania centralnego dyskursu antropologia kulturowa wchodzi w klasyczną koleinę agnostycyzmu. Po co więc komu jest jeszcze potrzebna jako nauka? Nic dziwnego, że postmodernistycznie zorientowani antropolodzy pragną się gorączkowo uwolnić od ambitnego statusu poznawczego dawniejszej antropologii. Problem polega na tym, że uwalniając się od naukowości, antropologia nie uwalnia się bynajmniej od niekontrolowanego wpływu dyskursywnej formacji, tyle że teraz nie jest to formacja centralna, ale cały szereg formacji lokalnych, uzyskujących wpływ na postrzeganie zarówno inności jak i swojskości kulturowej. Tak zaznaczone pole antropologicznej refleksji chętnie określane jest jako pole dialogu kultur. W dialogu takim bardziej prawdopodobne od samej prawdy stają się jednak dialog, dyplomacja i negocjacje. Wygląda na to, że bezwzględna prawda w antropologii, przenosząc się na peryferie, nie tylko pozostaje nierealnym celem, ale przestała być w ogóle wartością uniwersalną. Stała się, by użyć określenia Feliksa Konecznego, „prawdą cywilizacyjną”²⁷. Każda kultura pragnie dzisiaj opisywać i interpretować świat wyłącznie ze swojego punktu widzenia.

Wojciech J. Burszta zwraca uwagę na tendencję współczesnej antropologii do stania się „opowieścią”, literaturą, *fiction*. To w każdym razie zdaje się być główną aspiracją jej awangardy. Już Roland Barthes myślał o antropologii jako o dziedzinie wiedzy blisko spokrewnionej z literaturą. Według niego dyskurs antropologiczny bardziej niż jakikolwiek inny spośród wszystkich historycznych dyskursów, bliski jest fikcji, tak bliski, że po części po prostu nią jest. Obie te dziedziny twórczości intelektualnej sytuują się w sferze *stricte* dyskursywnej. O tym powinowactwie rozstrzyga podobny w nich obu status dyskursu. Co prawda, w odróżnieniu od literatury nauka nie zawiera się całkowicie w języku, gdyż musi uwzględnić jeszcze istnienie obiektu tego dyskursu. Jednak na poziomie metajęzy-

²⁷ F. Koneczny, *O wielości cywilizacji*, Kraków 1935.

kowym warunkiem nauki, a szczególnie właśnie antropologii, podobnie jak literatury staje się proces pisanie. Za „pisarza etnograficznego” i konstruktywistę kreującego obraz badanej kultury ma się Clifford Geertz²⁸. „Pisanie uświęca wiedzę”, konstatuje Barthes. Bo choć sama teza o przedmiocie posiada charakter w zasadzie pozapodmiotowy, to proces dochodzenia do niej eksploatuje pokłady podmiotowości i jej energii, które ostatecznie usytuowane są w sferze języka²⁹.

Skrajne rozwinięcie tezy Barthesa znajdujemy u innego antropologa, Petera Masona, według którego realny świat stanowiący pretekst dla dyskursu antropologicznego porzucany jest dzisiaj jako przedmiot wiedzy, nie chodzi już o utrzymanie referencyjności tego dyskursu naukowego. Antropologia porusza się wyłącznie w sferze „światów wyobrażonych”, stanowiących efekt symbolicznego myślenia, dyskurs odrywa się od przedmiotowej rzeczywistości, staje się twórczą kreacją, łacińską *fictio*³⁰. Jest oczywiste, że ten rodzaj antropologicznej konceptualizacji zmierza wyraźnie w kierunku postmodernistycznej jej wersji, propagującej jawnie konsekwentny, tj. skrajny relatywizm kulturowy, wykluczający istnienie nie tylko obiektywnych praw, ale w ogóle jakiegokolwiek obiektywnej płaszczyzny, do jakiej mogłyby się one odnosić. Prace antropologiczne upodabniają się do twórczości literackiej, której głównym celem staje się wyrażenie osobowości autora, jego poglądu na świat, jego duszy. Twórczość ta jest raczej obrazem zmagania się antropologa z własną niemożnością obiektywnego patrzenia na kulturę innych ludzi, niż obrazem tej kultury. Przyznaje się jednak nurtowi postmodernistycznemu za usługę zwrócenia uwagi antropologów na to, że rozpatrywanie badanej kultury przez pryzmat kategorii właściwych kulturze badacza może w efekcie całkowicie zniekształcić jej obraz. Z kolei postulat radykalnego relatywizmu uwrażliwił antropologię na problemy eurocentryzmu w badaniach kultury³¹. Taka antropologia nie jest jednak bynajmniej skuteczną ucieczką przed deformującym poznawczo wpływem pozanaukowego dyskursu. Przeciwnie, chodzi tu o przypadek całkowitej – jak się wydaje – kapitulacji przed takim dyskursem, z tą tylko różnicą, że w tym przypadku lokalnym, i o lokalną prawdę, jaką można za jego pomocą wykreować. Tak więc z jednej strony antropologia postmodernistyczna tropi i bezlitośnie eliminuje elementy kolonialnego dyskursu tak mocno i na tyle sposobów zakorzenionego w starej paradygmatycznej konstrukcji centrum-peryferie, z drugiej zaś wylewa dziecko z kąpielą i – pozbawiając się tym samym obiektywizującej trampoliny – kontestuje samą tę strukturę i rezygnuje tym samym z poważniejszego udziału w naukowym dyskursie, który również uwikłany jest w tę strukturę przede wszystkim właśnie po stronie centrum.

Nie dotyczy to oczywiście całej dzisiejszej antropologii. Programowe odcinanie się od metanarracji, jaką stanowiły „mocne” teorie kultury (funkcjonalizm, strukturalizm czy psychokulturalizm), postulat uchwycenia każdej kultury w jej całościowej odrębności, dążenie do nawiązania i utrzymania dialogu z ludźmi re-

²⁸ C. Geertz, op. cit.

²⁹ R. Barthes, *Od nauki do literatury*, tłum. J. Lalewicz, [w:] *Mit i znak*, pod red. J. Błońskiego, Warszawa 1970. Por. W. J. Burszta, *Czytanie kultury. Pięć szkiców*, Łódź 1996.

³⁰ P. Mason, *Deconstructing America. Representation of Other*, London and New York 1990.

³¹ Z. Mach, op. cit., s. 41.

prezentującymi badane kultury i – jak podkreślają W. J. Burszta i K. Piątkowski – zapewnienie obecności Innego w tekście, wbrew dystansującym środkom cechującym dyskurs typu naukowego stają się coraz powszechniejszym standardem w badaniach antropologicznych w ogóle, nie tylko w ich nurcie postmodernistycznym. Stąd właśnie rosnący nacisk na wspomnianą dialogiczność poznania, utożsamienie z badanymi podmiotami i konieczność relatywizowania własnych sądów do konkretnych warunków, w których się one pojawiają jako kulturowe prawdy, wytworzone w innej kulturze³². Z drugiej strony naciska jednak naukowy imperatyw zinterpretowania empirycznej płynności i różnicowania w kategoriach teoretycznego ładu, który domaga się swoich tradycyjnych praw. Dialogiczność, konwersja, empatia, tubylczy punkt widzenia, rozumienie „od wewnątrz”, ustępują miejsca porządkowi obiektywnego wyjaśniania, prawom, prawidłowościom, wzorom kultury, jednym słowem porządkowi teoretycznemu. W tym też sensie kultura „centrum”, reprezentowana przez mniej radykalnego badacza, dominuje nad swoimi „peryferiami” na mocy tego, co w niej samej jest dominujące. Dla niego „centrum” to królestwo poznania³³, a nie tylko miejsce usytuowania hegemonicznych uroszczeń.

Nie można oczywiście przesądzać z góry, że kształtowanie „antropologicznej opowieści” wolne od troski o zgodność z tradycyjnymi regułami naukowości, musi być zmyśleniem, nieprawdą. Jednak czyni tę opowieść niedostępną dla krytycznej oceny jej wiarygodności ze względu na brak punktu odniesienia oraz zawieszenie komunikacyjnych i intersubiektywnych kryteriów poznawczego obiektywizmu naukowego dyskursu (przynajmy: to jeszcze jeden przejaw imperializmu i dominacyjnych tendencji kultury europejskiej); przyzwoite byłoby wytłuszczenie w tekście antropologicznym tego, co ewentualnie moglibyśmy uznać za prawdę. Wydaje się, że takie wytłuszczenie mogłoby być jedynie względne, podobnie jak względne stają się dla współczesnej humanistyki jej własne prawdy. Postmodernistyczne trendy w antropologii koncentrują się w głównej mierze na próbach stworzenia sytuacji poznawczej, w której słyszalny stałby się głos świata Innego, dotychczas niemego – by przemówił on sam, bez pośrednictwa metanarracji antropologicznej teorii kultury. Wielogłosowość została tu uznana za wartość nadrzędną w stosunku do pojęciowego ładu³⁴.

Problemem jest, czy antropologia postmodernistyczna i w ogóle antropologia Innego, radykalnie porzucająca zobiektywizowaną pozycję poznawczą na rzecz innego, autonomicznego punktu widzenia (a nie ograniczająca się tylko do konfrontacji tych dwu perspektyw), programowo odrzucająca wszelkie metanarracje, faktyczne i rzekome tak radykalnie, że posuwa się do negacji istnienia jakiegokolwiek „horyzontu epistemologicznego” traktując obiektywizm poznawczy jako kategorię w zasadzie kulturową, czy ta antropologia nie ulega bezwiednie nowej metanarracji równości kultur, dialogu kultur, zaniku czy zgoła braku struktury „centrum-peryferie”. Ta metanarracja wydaje się być częścią nowej formacji dyskursywnej. W nowoczesnej antropologii kulturowej pojawia się tendencja do

³² W. J. Burszta, K. Piątkowski, op. cit.

³³ Ibidem, s. 31.

³⁴ Ibidem.

zneutralizowania pojęcia centrum tezą, że w centrum kultury stoi zawsze człowiek - nosiciel najogólniejszych, powszechnych cech ludzkich, zamieszkujący obszary różnorodnych systemów kulturowych i partykularnych kultur. Skrajny pogląd zakłada przy tym, że nie ma żadnego centrum w klasycznym sensie „jądra kultury źródłowej dla wszystkich kultur pozostałych”³⁵.

Wydaje się jednak, że pogląd taki jest raczej postulatem niż opisem rzeczywistości. I to postulatem należącym do logiki dyskursu postkolonialnego. Przyznaje to np. Leela Gandhi dochodząc do wniosku, że dekonstruktywistyczny zamach wybitnych przedstawicieli tego dyskursu na cywilizację „białego człowieka”, skierowany jest raczej na „tekst”, tj. symboliczną stronę kultury, m.in. języka, niż na rzeczywistość samą³⁶. Czołowi postkolonialiści azjatyccy rozumieją świetnie wagę zachodnich instytucji kulturowych oraz teoretycznych praktyk i są świadomi tego, że z tych instytucji i praktyk nie da się zrezygnować. Postkolonializm ugruntowany jest przede wszystkim w resentymencie i urazach, a nie w dążeniu do zasadniczego odrzucenia zachodniej oferty kulturalnej. Jak z godną podziwu szczerością pisze jedna z jego intelektualnych reprezentantek „jest to uporczywa krytyka tego, czego nie można nie chcieć”³⁷. Prawo Innych do przemawiania własnym głosem, do suwerennego bytu trudno kwestionować i staje się ono stopniowo rzeczywistością w dzisiejszym świecie. Za wcześniej jednak, a właściwie za późno w dobie masowego i niesymetrycznego procesu transmisji treści kulturowych mówić poważnie o jakiejś ich zasadniczej i konsekwentnej kulturowej autonomii, a nawet o woli takiej autonomii. Można by przywołać wiele faktów i argumentów przemawiających za obecnością centrum, czy centrów rozpoznawanych jako takie nie tylko przez ludzi, którzy się z nimi identyfikują, do nich przynależą i według nich kształtują swoje myślenie, ale także przez tych Innych z zewnątrz, dla których są one centrami, ze względu na atrakcyjność, są dla nich bardziej lub mniej wielkimi i totalnymi atraktorami, wywołującymi proces swoistej i raczej powszechnej grawitacji kulturowej, społecznej, ekonomicznej a nawet mentalnej połączonej często z grawitacją demograficzną, są dla nich, parafrazując kategorię Mertonowskiej socjologii, kulturami odniesienia normatywnego lub przynajmniej porównawczego. Z takiego punktu widzenia dyskusyjna wydaje się teza, że to tylko uzus językowy każe nam mówić, iż Triobrandy leżą na peryferiach, a Hollywood i Yale w centrum społecznego świata, jak twierdzą W.J. Burszta i K. Piątkowski. Łatwiej byłoby zaakceptować tezę, że argumenty centralne nie tylko dla teorii antropologicznej, ale w ogóle dla teorii ludzkiego uwikłania w możliwe formy bytu kulturowego, znaleźć można również na tradycyjnie pojmowanych peryferiach.

Centrum, jakbyśmy go nie kontestowali, pozostaje nadal pewnym „punktem widzenia”, z którym antropolog się kulturowo mniej lub bardziej świadomie utożsamia, zwłaszcza dążąc do podtrzymania dyskursu naukowego. Jest także typem idealnym, wobec którego możliwe jest określenie skali dystansu i odrębności

³⁵ Ibidem, s. 22.

³⁶ L. Gandhi, op. cit., s. 160.

³⁷ G. Spivak, *Neocolonialism and the Secret Agent of Knowledge*; cytat za: E. Thompson, op. cit., s. 66.

innych kultur i punktem odniesienia, w stosunku do którego rozwijają się określone strategie peryferii. W pewnym stopniu prawdziwe jest także twierdzenie odwrotne. Można założyć, że istnieje jakaś dialektyka wzajemnych relacji. Podobnie jak istnieje dialektyka leżących u ich podstaw dyskursów. Modernistyczna humanistyka oparta była głównie na metodologii typów idealnych oraz na tak czy inaczej rozumianej metodzie porównawczej. Metodologia ta podsuwając badaczowi ogląd rzeczywistości poprzez okulary jego własnej kultury, odzwierciedlała jednak w pewnej mierze „naturalną” postawę poznawczą humanistyki zachodniej. Interesującym doświadczeniem dla antropologa byłoby zapoznanie się z wizerunkiem naszej własnej kultury sporządzonym według autonomicznych, a nie zapożyczonych od Europy, zasad jakiegoś egzotycznego „naukowego” dyskursu obcej kultury. Być może byłby on skonstruowany na podobnych zasadach i z podobnymi nieuniknionymi błędami optyki. Taki opis, jeśli istnieje, nie jest nam znany. Jak dotąd dysponujemy jedynie apokryficznym europejskim pastiszem przyrządzonym przez Umberto Eco ściśle według przedstawionej tu zasady nieświadomego uwikłania antropologii naukowej w dyskurs kolonialny. W tekście tym Eco dokonuje perfidnego odwrócenia klasycznej sytuacji antropologicznej każąc zewnętrznym obcym referować kulturę białego człowieka³⁸. Jest to jednak opis skonstruowany w kategoriach antropologii zachodniej. Niewykluczone, że z braku sensownej alternatywy.

³⁸ U. Eco, *Przemysł i tłumienie seksu w pewnej społeczności padańskiej*, [w:] *Diariusz najmniejszy*, tłum. A. Szymanowski, Kraków 1995.

Jan Szmyd

**POLSKI WKŁAD
DO TEORII I PROJEKTU WSPÓŁCZESNOŚCI
(ZYGMENT BAUMAN I JÓZEF BAŃKA)**

1. Współczesne przemiany cywilizacyjne i kulturowe są gwałtowne i dynamiczne, a obszary objętych nimi zjawisk i procesów tak rozległe i złożone, że żadna z nie-licznych – aktualnie tworzonych – koncepcji teoretycznych nie dorasta do swego zadania, aby w pełni je ogarnąć i adekwatnie wyjaśnić. Pozostawanie w tyle, to niepokojące nienadążanie za zmieniającym się światem objaśniającej je myśli teoretycznej (naukowej, filozoficznej, humanistycznej) jest już od dawna faktem bezspornym. Niektórzy twórcy tej myśli podejmują wręcz heroiczne, i niekiedy udane, próby nawiązania kontaktu poznawczego i rozumiejącego, także krytycznego i ocennego z tym wartkim a niełatwym do intelektualnego i emocjonalnego oswajania potokiem przemian.

Z kręgu polskich intelektualistów do tego grona autorów zaliczyć można m.in.: Leszka Kołakowskiego, Adama Schaffa, Henryka Skolimowskiego, Leszka Nowaka, Andrzeja Walickiego, Bronisława Łagowskiego, Zygmunta Baumana, Józefa Bańkę i innych. Każdy z tych uczonych i myślicieli wnosi oryginalny przyczynek do obrazu współczesnej kultury i cywilizacji. Przede wszystkim zaś do wizerunku człowieka naszej epoki. I każdy z nich wymaga odrębnego omówienia indywidualnego dorobku twórczego na tym rozległym i nie dość poznawczo objasnianym polu badawczym.

Wybieramy tu do omówienia jedynie dwóch autorów z wyżej wymienionych – Zygmunta Baumana i Józefa Bańkę. Ponieważ zestawienie tak odmiennych indywidualności twórczych w polskiej i ościennej myśli społecznej i filozofii może być dla czytelnika zaskakujące a poniekąd nawet i niezrozumiałe, to spróbujmy uzasadnić powody postawienia obok siebie – w dialogu i wzajemnej otwartości – tych dwóch myślicieli.

Zacznijmy od uwagi, że autorzy Ci nie dość się znają (nie odwołują się do swej twórczości i jeden drugiego przemilcza – jak dotąd). Dzieli ich różnica poko-

leniowa, odmienność dróg życiowych, pochodzenia i środowiska społecznego, edukacji i profesji (Z. Bauman – jest przede wszystkim socjologiem, J. Bańka – głównie filozofem). Reprezentują odmienne typy umysłowości i rodzaje uzdolnień twórczych, prawdopodobnie też również odmienne typy osobowości i postaw życiowych. Uprawiają swą twórczość w zasadniczo odmiennych warunkach społecznych, a w pracach wykazują całkowicie rozbieżne style i narracje językowe, każdy z nich dopracował się własnego niepowtarzalnego języka; Z. Bauman – naukowego, J. Bańka – filozoficznego. Różnią się nadto perspektywą widzenia świata i człowieka oraz w głównych koncepcjach teoretycznych i metodologicznych.

Ale i podobieństw u nich dostrzec można stosunkowo dużo. Oto ważniejsze z nich. Obydwaj autorzy wyrosli z polskiego łożyska historycznego i kulturowego, i podobne mają rodowody społeczne (robotnicze). Obydwaj wychowali się w tradycji polskiej duchowości, polskiego (w jednym przypadku także żydowskiego) ethosu i w kraju edukowali się, korzystając ze wszystkich szczebli kształcenia. Obydwaj ujawniają wyjątkowo twórcze i inwencyjne umysłowości teoretyczne, szczególne umiejętności poznawczo-analityczne i syntetyczne, zdumiewają rozległością horyzontów myślowych i perspektyw „oglądu” rzeczywistości, wyjątkowo szerokim zakresem zainteresowań badawczych i poszukiwań poznawczych, nadzwyczajną dynamiką aktywności pisarskiej i wydawniczej (zadziwiająca dla większości czytelników).

Do dalszych podobieństw i zbieżności interesujących nas autorów można zaliczyć: wyjątkowo silne moralne zaangażowanie twórczości i postawy autorskiej, „(...) niemal wszystko, co Pan sam pisze – stwierdza znawca twórczości Z. Baumana – wskazuje wyraźnie, że Pana praca ma głęboko etyczny charakter i jest przepełniona poczuciem społecznego zaangażowania”. I dodaje: „Uprawia Pan socjologię etycznie zaangażowaną”¹.

Opinię tę można też całkowicie odnieść do J. Bańki, z tym, że słowo „socjologia” zastąpione zostanie terminem „filozofia”. Podobieństwo to zdaje się wynikać ze zbliżonego do siebie przymiotu osobowości obydwu autorów; głęboko zakorzenionego we własnym „ja”, nie wyuczonego a naturalnego uwrażliwienia na sprawy drugiego człowieka, zdolności bliższego wyczuwania jego podmiotowości i indywidualnego dobra, spontanicznej skłonności do jego respektowania i chronienia – w razie potrzeby, gotowości do bezinteresownego spełnienia w stosunku do słabszego i potrzebującego pomocy roli społecznego opiekuna, czy po prostu bycia usposobionym i predysponowanym przez swą „naturę” do aktywnej dobroci.

To rzadkie w swoim rodzaju podobieństwo obydwu twórców sięga fundamentów ich światopoglądów, ich naturalistycznych i areligijnych założeń, (swoistej otwartej na religię i sacrum świeckości), homocentrycznej orientacji aksjologicznej.

2. Wiele podobieństw, (oczywiście także i różnic) daje się zauważyć w koncepcjach teoretycznych i stanowiskach normatywno-postulatywnych interesujących

¹ Z. Bauman, K. Tester, *O pożytkach z wątpliwości. Rozmowy z Zygmuntem Baumanem*, przeł. E. Krasińska, Warszawa 2003, s. 59.

nas autorów dotyczących cywilizacji współczesnej; jej kulturowego, społeczno-politycznego, ekonomicznego i moralnego wymiaru.

Omówimy porównawczo te koncepcje w kontekście pojęcia współczesności, zwanej przez J. Bańkę „epoką techniczną” czy „epoką recentywizmu”, a przez Z. Baumaną – „ponowoczesnością” lub (w nowszych pracach) „płynną nowoczesnością”.

Każdy z przywołanych tu autorów wypracowuje własną, swoistą i niepowtarzalną koncepcję cywilizacji. Przyjrzymy się bliżej tym koncepcjom u obydwu autorów. Najpierw koncepcji współczesności i cywilizacji współczesnej Zygmunta Baumana.

Zacznijmy od spostrzeżenia, że na przekór stwierdzeniu Z. Baumana, iż jego poznawczy obraz ponowoczesności jest „socjologicznym opisem realiów ponowoczesnego życia”², to obraz ten, będąc rzeczywiście przede wszystkim socjologicznym jego wizerunkiem, jest jednak czymś więcej. Zawiera w sobie wątki filozoficzne, kulturologiczne, ideowe, a nawet ideologiczne i politologiczne. Przede wszystkim zaś wiąże z sobą „gorące” motywy moralne i etyczne. Zatem jest nie tylko obrazem naukowym (głównie socjologicznym), „świata ponowoczesnego”, ale też i moralną nań reakcją i pewnym projektem normatywnym. Przy tym w różnych tekstach autora interesująca nas teoretyczno – opisowa i normatywna koncepcja uzyskuje zróżnicowane zakresy problemowe i odmienne akcenty kładzione są w niej na zróżnicowanych problemach i zagadnieniach.

Prace Z. Baumana poświęcone ponowoczesności zarysowują obraz tej epoki głównie na zasadzie opozycji do epoki wcześniejszej, „nowoczesnej”, ukazując jej ogólne i charakterystyczne właściwości³.

Owa „ponowoczesność” jest według Z. Baumana typem historycznie wstępującej formacji społeczno-kulturowej, swoistą antytezą a zarazem kontynuacją „nowoczesności”. „Nowoczesności rozumianej jako porządek cywilizacyjny, który porównany być może do wielkiego projektu realizacyjnego; projektu urzeczywistnianego podług naczelnego planu (zadania), nastawionego na postęp i progresję; projektu podporządkowującego sobie administracyjnie i doktrynalnie wszystkich członków społeczeństwa, unifikującego ich w sferze ideologii, religii, moralności, stylów życia, obyczaju, itp., instrumentalizującego (stosownie do generalnego planu) naukę, filozofię, edukację i całą kulturę; projektu sterowanego centralnie i autorytarnie przez naczelną „administrację”, ogarniających całość spraw i problemów człowieka. Jednym z celów tego „projektu” jest zapewnienie ładu i porządku w społeczeństwie, zaszczepianie wszystkim ludziom wiary w „lepsze jutro”, roztaczanie przed nimi wizji „szczęśliwej przyszłości”⁴.

Natomiast „ponowoczesność”, w sensie antytezy w stosunku do „nowoczesności”, to – w charakterystycznej terminologii Z. Baumana – ludzki świat bez centralnego planu („super – projektu”) i bez władzy centralnej („administratora”),

² Z. Bauman, *Ponowoczesność*, maszynopis, bez daty.

³ Por. m.in. Z. Bauman, *Upadek pracodawców*, „Studia Filozoficzne” 1990, nr 4; idem, *Nowoczesność i zagłada*, Warszawa 1992; idem, *Wieloznaczność nowoczesna, nowoczesność wieloznaczna*, Warszawa 1995; idem, *Etyka ponowoczesna*, Warszawa 1996.

⁴ Por. m.in. Z. Bauman, *Ciało i przemoc w obliczu ponowoczesności*, Toruń 1995.

bez nadrzędnej dyrekcji i centrali planotwórczej; bez generalnego celu, nastawień na ogólny postęp i lepszą przyszłość ludzkości. Bez tendencji unifikacyjnych i interpretacyjnych na rzecz całości, bez tendencji do podporządkowywania jednostek ludzkich dobru i celowi przewodniego „projektu”. To świat wielości i zmienności celów, różnorodności poszczególnych ludzi. Przede wszystkim „ponowoczesność”, to odmienne od dotychczasowego (właściwego dla czasów nowoczesnych) widzenie ludzkiej rzeczywistości; widzenie jej „(...) nie jako przedmiotu administracji, normatywnego regulowania i funkcjonalnej koordynacji – ale jako terenu samorzutnych i słabo tylko zawczasu skoordynowanych procesów”⁵; to traktowanie owej rzeczywistości, (...) w każdym jej momencie jako wiązki szans, notorycznie nieokreślonych i nigdy do końca zdeterminowanych”⁶.

Z. Bauman wyjaśnia przy tym, że czasy ponowoczesne charakteryzuje też zasadnicza zmiana dotychczasowych, właściwych dla czasów nowoczesnych, strategii i modeli życia. Odwołując się do metaforycznej terminologii tego autora, w epoce ponowoczesnej traci na znaczeniu model tzw. „pielgrzyma”, a zyskują na swojej roli i zostają podejmowane dotąd uboczne, jedynie w mniejszościach i marginesach społecznych wcześniej występujące modele i style życia, model tzw. „spacerowicza”, „włóczęgi”, „turysty” i „gracza”.

Ustępujący model „pielgrzyma” oznaczał taki program życiowy, w którym przyjmowało się określony kierunkowy cel ostateczny życia. W optymalnym jego rozumieniu chodziło w nim o osiągnięcie pełnej tożsamości, możliwe całkowite urzeczywistnienie osobistego potencjału predyspozycji i uzdolnień. Zdaniem Z. Baumana w świecie ponowoczesnym w zasadzie nie ma już miejsca dla tak pojętego „pielgrzyma”; nie ma w nim dlań miejsca, „bo nie ma już celu ostatecznego życiowej wędrówki – „celu nad cele”, celu, który wszystkie inne cele przekształca w środki, wszystkie przesłanki życiowe redukuje do roli punktów etapowych. Życie jest w tym świecie, jak dawniej, wędrówką – ale teraz jest to wędrówka bez wyznaczonego z góry kierunku”⁷. Ponowoczesność – dodaje autor – „wniosła do sytuacji życiowej człowieka: zanik „celu ostatecznego” życiowej wędrówki, wzoru osobowego, jaki przyświecać mógłby wysiłkom od początku do końca drogi życiowej i o jakim można by powiedzieć, że się go obrało „na zawsze”⁸. Wynika to w znacznej mierze z sytuacji zawodowej człowieka w ponowoczesności, „mało kto – pisze Z. Bauman – liczyć może na to, że raz zdobyty zawód służyć mu będzie do końca życia – zawody pojawiają się i znikają, umiejętności wczoraj zdobyte dziś stają się bezużyteczne”⁹.

A oto ogólna charakterystyka alternatywnych w stosunku do wzoru „pielgrzyma” modeli (stylów) życia, modeli i coraz częściej akceptowanych w ponowoczesności.

Zacznijmy od „spacerowicza”. „Spacerowicz” to, najogólniej mówiąc, powierzchowne odbieranie rzeczywistości, zbieranie wrażeniowych obrazów bez-

⁵ Ibidem, s. 26.

⁶ Ibidem.

⁷ Z. Bauman, *Dwa szkice o moralności ponowoczesnej*, Warszawa 1994, s. 19.

⁸ Ibidem, s. 20.

⁹ Ibidem, s. 15.

refleksyjnie oglądanego świata, który, co prawda, z zainteresowaniem jest oglądany, ale nie jest należycie rozumiany; świat w którym nie rozróżnia się wyraziście to, co jest w nim „naprawdę”, od tego, co jest w nim „na niby”; to, co jest realnością, od tego, co jest jedynie sztucznym czy wirtualnym przekazem (np. telewizyjnym, filmowym, reklamowym itp.).

Zaś „włóczęga”, to „wędrowanie” przez życie bez wyraźnego celu, to swoista pogoń za jakąś odmianą – bez jasnego jednak wyobrażenia jej istoty i sensu; to też bardziej lub mniej uświadomiona ucieczka od czegoś, a jeszcze mniej świadoma wędrówka do tego, ku czemu się ucieka, to pasmo różnych szans, niespełnionych nadziei i kolejnych rozczarowań¹⁰.

Z kolei „turysta”, to poruszanie się po świecie celem kolekcjonowania wzruszeń i oceniania go według tego, ile wrażeń on nam dostarcza¹¹. I wreszcie „gracz”, to życie i działanie, w którym zciera się przeciwieństwo między koniecznością a przypadkiem, w którym znaczną rolę odgrywa łut szczęścia i ryzyko, w którym rzeczywistość staje się mniej „twarda” i bardziej plastyczna niż gdzie indziej, w którym nie ma miejsca na sympatię, litość, pomoc wzajemną, solidarność, natomiast jest zapotrzebowanie na chytrą i spryt bez emocjonalności i egotyzmu gracza¹². Przy okazji Z. Bauman zauważa, że rola gry w życiu człowieka w świecie ponowoczesnym staje się tak duża, że można powiedzieć, iż życie wielu ludzi staje się wyłącznie grą.

Wszystkie wyróżnione wyżej typy zachowań i postaw, czy swoistych modeli i stylów życia, określanых metaforycznie jako „spacerowicz”, „włóczęga”, „turysta” i „gracz”, przedostają się do życia ludzkiego niemal codziennie i życie to prawie bez reszty wypełniają, przy czym często współwystępują w nim naraz, przenikając się wzajemnie. A ponieważ w wielu wypadkach są one niespójne, dają to w efekcie wewnętrzne rozdarcie człowieka, niepewność, poczucie zagubienia oraz stałego nieusatsfakcjonowania. „Co by człowiek ponowoczesny nie uczynił nigdy nie nabierze pewności, że uczynił to co trzeba. Zawsze pozostanie osad gorczy – że się czegoś zaniedbało, że się szansy nie wykorzystało, że można było z okoliczności wykrzesać więcej”¹³.

Dochodzi tu jeszcze i oto, że w dobie ponowoczesności coraz mniej miejsca w życiu ludzkim pozostaje dla gotowych norm i zasad etycznych, a więcej jest przestrzeni dla indywidualnych, autonomicznych, osobiście odpowiedzialnych wyborów moralnych. Na horyzoncie życia ludzkiego pojawia się „(...) moralność nie nękana już, onieśmielana i ubezwłasnowolniana przez „my wiemy lepiej” etycznych ustawodawców”¹⁴. Uwiąd i kruszenie się sztywnych i stabilnych norm oraz przypisanych im stylów życia, wśród nich takich wymogów, jak posłuszeństwo, przystosowanie, uległość itp., wynika nie tyle z ich dewaluacji w oczach ludzkich, ile z faktu coraz mniejszej ich życiowej przydatności a nawet szkodliwości. Zaś osłabienie i ograniczenie oddziaływań na „wyzwolonego etycznie” czło-

¹⁰ Por. ibidem, s. 27-30.

¹¹ Por. ibidem, s. 30-32.

¹² Por. ibidem, s. 36.

¹³ Ibidem, s. 38.

¹⁴ Por. ibidem, s. 41-58.

wieku gotowych, kodeksowo sformułowanych „przepisów” moralnych skazuje go na konieczność dokonywania indywidualnych wyborów moralnych, nigdy nie dających pełnego poczucia ich trafności i słuszności, a to z kolei skazuje go na niepodzielną odpowiedzialność (nie można jej zrzucać na autorytety, bo te w zasadzie już ustąpiły), na samodzielny wybór dobra lub odrzucenie zła. A to już nieuchronnie powoduje niepewność co do słuszności podejmowanych wyborów.

Moralna niepewność towarzyszy niepewności egzystencjalnej mającej już inne, tzn. społeczne i cywilizacyjne uwarunkowania. Dla ponowoczesności charakterystyczne są zwłaszcza dwa, ściśle z sobą powiązane i wiodące w niej zjawiska: globalizacja i kultura konsumpcyjna.

Pogląd na globalizację Z. Baumana, wyróżniający się rozległością perspektywy i głębokością spojrzenia na rozpatrywane zjawisko, wyraża postawę szczerze zatroskanego ludzkim dobrem i losem myśliciela i humanisty. (Jego pytanie odniesione do przemian globalizacyjnych: „I co z tego dla ludzi wynika?” nie jest zwrotem retorycznym, a wymownym wyrazem tej postawy).

Całościowo pojęty proces globalizacyjny świata ponowoczesnego nie sprowadza się według tego badacza jedynie do przemian i skutków (negatywnych i pozytywnych) ekonomicznych, technologicznych i informatycznych tego procesu, choć niewątpliwie są to zasadnicze jego cechy i przejawy (szeroko opisywane w szybko powiększającej się literaturze przedmiotu). Ze skutków negatywnych Z. Bauman, akcentuje m. in. pogłębiającą się polaryzację społeczeństw na sferę biedy i bogactwa (zarówno na biedniejącym Południu, jak i w bogacącej się Północy); bezpardonowe wypieranie na margines funkcjonowania przez międzynarodowe korporacje finansowe lokalnych, narodowych systemów gospodarczych; dezintegrację kultur regionalnych i etnicznych; obniżanie się poziomu edukacji i oświaty w krajach Trzeciego Świata; degradację środowiska naturalnego w ich obszarze; poszerzanie się sfery głodu, chorób, śmiertelności oraz patologii społecznych; wzrost bezrobocia w większości krajów; poczucie lęku wśród większości ludności i poczucie braku stabilizacji zawodowej; „przypisywanie” jej do lokalności, społeczne i kulturowe izolowanie od możliwych i wpływowych tego świata itp.

Tych licznych i zdecydowanie negatywnych skutków globalizacji nie są w stanie według Z. Baumana zrównoważyć ewidentnie pozytywne efekty tego procesu, takie np. jak postęp technologiczny, informatyczny, komunikacyjny, podnoszenie standardów życia materialnego (mniejszości ludności), rozszerzanie się wśród niej sfery wolności wyboru, a w zakresie komunikacji „kurczenie się czasu i przestrzeni” itp.

Całościowo i głębiej pojęta globalizacja jest przede wszystkim sumą jej efektów w życiu współczesnego człowieka, „to – jak pisze Z. Bauman – co się dzieje z nami wszystkimi”¹⁵, to „ponowoczesna” czy „późnowoczesna” egzystencja człowieka.

A egzystencja ta staje się coraz bardziej jałowa, spłycona i bezsensowna. W swym przebiegu utrudniona i zagrożona. Ciężą nad nią różne „plagi” współcze-

¹⁵ Z. Bauman, *Globalizacja. I co z tego dla ludzi wynika...*, s. 72.

snego systemu społeczno – ekonomicznego (ponowoczesnego kapitalizmu). Wśród nich bodaj najgroźniejsza – konsumeryzm. Jest on – pisze Z. Bauman – konsekwencją „(...) globalnego pędu za zyskiem i jeszcze większym zyskiem”¹⁶. Stymulowany jest przez „produkcję atrakcji i pokus oraz rozbudzanie wśród konsumentów coraz to nowych potrzeb i konsumpcyjnych pragnień; pragnień najczęściej bezsensownych i nie mających swego końca. „Bez sensu, bez sensownego znaczenia – pisze Z. Bauman – magiczne koło pokus i pragnień nie może przestać się kręcić”¹⁷. Kręcąc się daje poczucie pustki, spłaszczenia egzystencji i bezsensu życia. A dostępnym remedium na to poczucie jest (o zgrozo!) dalsze konsumowanie. „Konsument – Z. Bauman odwołuje się tu do opinii Johna Carolla z jego książki pt.: *Ego end Soul. A Socjology of Modern West in the Search of Meaniag* – jest pełen melancholii, a biorąc pod uwagę, że dolegliwość bierze się z poczucia pustki, zimna, płaskości, odczuwa się potrzebę wypełnienia swego wnętrza czymś ciepłym, smacznym i dającym energię. Oczywiście nie musi to być jedzenie: Beatlesi czuli się „szczęśliwi w środku” (*happy inside*) dzięki konsumpcji trochę innego rodzaju. Pochłaniane jest drogą do zbawienia: konsumuj i bądź zadowolony”¹⁸.

Szczególnie niekorzystnym dla jakości egzystencji ludzkiej jest rozszerzenie się konsumeryzmu na stosunki międzyludzkie, w tym na związki partnerskie, różne formy więzi zawiązywane między osobami obojga płci. Tu też wkrada się nastawienie konsumpcyjne, przyjemnościowe, użytecznościowe. Oparty na nich związek jest z natury rzeczy nietrwały i niepewny: „konsumpcja” wzajemna wcześniej czy później wyczerpuje się i nigdy nie wiadomo kiedy dobiegnie swego kresu. Stąd stała obawa i niepokój o żywotność i prywatność związku. „Wystarczy – zaznacza Z. Bauman – by jedna ze stron uznała, że związek nie przynosi jej satysfakcji, lub że więcej zadowolenia dałoby się wydobyć ze związku z inną niż dotąd osobą – by „czysty stosunek”, nie wsparty wszak niczym poza oczekiwaniem maksymalnego zadowolenia, się rozpadł. Więzy ludzkie, które zwykły być ostoją poczucia stabilności i bezpieczeństwa, stają się w tych warunkach, przeciwnie, źródłem ciągłego i nie dającego się ukoić niepokoju: przyszłość spowita jest mgłą niepewności i nie wiadomo jak nagiąć ją do kształtu pragnień”¹⁹. Obecna zarówno w życiu osobistym, jak i zbiorowym niepewność ma nadto źródła w płynności stosunków pracy, zawrotnej szybkości starzenia się nabytych kwalifikacji oraz w „kawalkadzie modnych stylów życia”²⁰.

I nie ma recepty na tę wieloźródłową i coraz bardziej zadomawiającą się wśród ludzi egzystencjalną niepewność. Może się ona jedynie wzmacniać. Nikt i nic nie obiecuje już na serio egzystencjalnej pewności, nie byłoby to zgodne ze zdrowym rozsądkiem. „Znakomita większość autorytetów i instytucji zabiegających o szacunek społeczny wzdraga się dziś – konstatuje Z. Bauman – przed obietnicą egzystencjalnej pewności; przeciwnie czyni z „elastyczności”, z nie trwania w nawykach, i nie upierania się przy przytulnych i swojskich, bo poznanych już

¹⁶ Ibidem, s. 94.

¹⁷ Ibidem.

¹⁸ Ibidem, s. 98.

¹⁹ Z. Bauman, *Ponowoczesność...*, s. 10.

²⁰ Por. ibidem.

i oswojonych sposobach układania życia i działania „na krótką metę” nakaz rozumu i cnotę obywatelską zarazem”²¹.

Zdrowy rozsądek godzi się, pewnie w duchu rezygnacji, i na coś więcej; na „(...) kruchość struktur społecznych, w jakie życie jest wpisane i słuszość „działań na krótką metę” i unikania związków międzyludzkich bez klauzuli wypowiedzenia na żądanie oraz zobowiązań długofalowych, które uznał „zdrowy rozsądek” ponowoczesnej ery na zjawisko mocno, na stałe w rzeczywistości społecznej okopane i nieodwracalne”²².

Bezradny jest też zdrowy rozsądek w obliczu podporządkowania sobie przez konsumeryzm ludzkiej wolności i niezawisłości: wyzwolona w ramach „rewolucji podmiotów” jednostka ludzka od wielu wcześniejszych „nowoczesnych” skrępowań społecznych i instytucjonalnych, np. od silnych i różnorodnych ingerencji czynników zewnętrznych w życie indywidualne, w wybory koncepcji i stylów życia, w stanowienie o sobie i własnej przyszłości, teraz sama musi podjąć odpowiedzialność za siebie, za jakość i poziom własnego życia, a nawet za to, czy jest ono znośne i godziwe. Równocześnie musi przystać świadomie bądź nieświadomie, na ograniczenie swej wolności, prawie wyłącznie zawężonej do wyborów w ramach natarczywie jej nasuwanych – poprzez reklamę, masowe media, informacyjną i psychologiczną indoktrynację – ofert wszechwładnego rynku, na którym niemal wszystko stało się towarem. W ponowoczesnym, silnie zindywidualizowanym a jednocześnie wysoce konsumpcyjnym społeczeństwie ludzie w dążeniu do zaspokojenia swych potrzeb zdani są niemal całkowicie na ów rynek. „Ich wolność decyzji – pisze Z. Bauman – wyraża się w wyborze między ofertami rynku. W społeczeństwie rynkowo /konsumpcyjnym wszystko co do życia potrzebne pojawia się w postaci towarów do nabycia”²³. I co gorsze – „Tendencją rynku jest zawładnięcie i skolonizowanie terenów, jakie obywateli się przedtem bez wymiany handlowej, przeobrażanie w towary licznych aspektów ludzkiego życia, jakie przedtem towarami przeznaczonymi do handlu nie były i przekształcenie pozostałych aspektów życia i współżycia na wzór i podobieństwo przedmiotów konsumpcji”²⁴.

Z. Bauman w obraz kondycji egzystencjalnej „człowieka ponowoczesnego” z największą dezaprobatą moralną i ideową wpisuje upokorzenie i odzieranie z godności osobistej coraz szerszych rzesz ludzkich, co staje się wyzywająco rążące na tle gwałtownie rosnącego bogactwa i zamożności elit społecznych²⁵. Trudno nie zgodzić się z autorem, kiedy pisze: „Bieda jest niejako metaupokorzeniem – jest głębą, w której bujnie krzewi się wszelkie pohańbienie, i odskocznia od wszelkich możliwych upokorzeń. Tymczasem – dodaje – niekontrolowane siły rynkowe, właśnie dlatego, że są niekontrolowane i nic ich nie hamuje, nie przestają płodzić biedy i powiększać rzeszy biednych. Siły rynkowe, spuszczone ze smyczy, spy-

²¹ Ibidem, s. 10-11.

²² Ibidem, s. 11.

²³ Ibidem, s. 7.

²⁴ Ibidem.

²⁵ Z. Bauman, *O pożytkach z wątpliwości. Rozmowy z Zygmuntem Baumanem...*, s. 191-195.

chają zubożałych w coraz głębszą nędzę, wynosząc równocześnie na coraz wyższe poziomy zamożności tych, którym los biednych został oszczędzony”²⁶.

Ukazane w przedstawionej wyżej diagnozie negatywne cechy społeczeństwa ponowoczesnego odczytane być mogą jako symptomy chorobowe tego społeczeństwa i oznaki daleko posuniętego zawężenia a nawet niweczenia człowieczeństwa wielu, zbyt wielu ludzi. Zaznaczmy też, że w diagnozie tej nie pomija się analizy uniwersalnej kondycji człowieka, jego człowieczej istoty, cech wyróżniających go jako byt *sui generis*. Pisze m.in. Z. Bauman, że człowiek jest „stworzeniem niepełnym” – istotą skończoną, ale myślącą kategoriami nieskończoności; istotą śmiertelną, ale boleśnie złąknioną nieśmiertelności; istotą niezupełną, ale pożądaną uzupełnienia; istotą niepewną siebie, ale marzącą o poczuciu pewności; istotą niewystarczającą, ale pragnącą mieć, m.in. z pomocą religii, poczucie samowystarczalności. Że człowiek jest istotą z natury swej moralną, wyposażoną w słaby i z trudem urzeczywistniający się „impuls moralny”, że z natury rzeczy przysługuje mu wolność integralnie związana i odpowiedzialnością; że jednym z podstawowych imperatywów moralnych jest – winno być – branie odpowiedzialności za własną odpowiedzialność²⁷.

Ten filozoficzno-antropologiczny wątek, przewijający się wyraźnie w strukturach myśli społecznej i kulturologicznej Z. Baumana, wymaga odrębnego omówienia.

3. W toku podjętych tu rozważań do omówienia nasuwa się też koncepcja cywilizacji Józefa Bańki. Rozważania autora dotyczą głównie cywilizacji europejskiej²⁸. W dotychczasowym rozwoju przeszła ona przez etap cywilizacji diatymicznej (antropologicznym jej wyznacznikiem był strach), diafronicznej (główną jej siłą napędową jest zysk) i cywilizacji eutyfronicznej (cywilizacji, której ludzkim wyznacznikiem jest lęk oraz antynomia rozumu i godności). We wcześniejszych swych pracach autor posługuje się dla oznaczenia cywilizacji współczesnej po prostu terminem cywilizacja techniczna²⁹.

Cywilizację tę J. Bańka „odczytuje” głównie, podobnie jak i Z. Bauman, poprzez pryzmat antropologiczny, ściślej – humanistyczny i z tej perspektywy przeprowadza jej gruntowną krytykę oraz wypracowuje filozoficzne i etyczne narzędzia „terapii” w postaci nauki pod nazwą eutyfromika, „nauki o ochronie wartości ludzkich przed toksycznym działaniem cywilizacji technicznej”³⁰ oraz etyki prostomyślności, której „ambicją jest stworzenie modelu *homo euthyphronicus*, człowieka prostomyślnego (...) odpornego na alienacyjny, frustracyjny wpływ dy-

²⁶ Ibidem, s. 192-193.

²⁷ Por. ibidem, s. 180-185.

²⁸ Por. m.in. J. Bańka, *Cywilizacja – obawy i nadzieje*, Warszawa 1979; idem, *Filozofia cywilizacji*, t. 1-3, 1986-1992; idem, *Eurocentryzm, czyli droga Europy do wspólnotowej, teraźniejszości narodów...*

²⁹ Por. J. Bańka, *Współczesne problemy filozofii techniki. Studium z zakresu eutyfroniki*, Poznań 1971; idem, *Filozofia techniki. Człowiek wobec odkrycia naukowego i technicznego*, Katowice 1980.

³⁰ J. Bańka, *Eurocentryzm, czyli droga Europy do wspólnotowej teraźniejszości narodów...*, s. 10.

namicznie rozwijającej się techniki”³¹, „systemu normatywnego składającego się ze wskazań „ciepłych”, apelujących do poręczenia moralnego człowieka prostomyślnego, poszukującego zaspokojenia swych pragnień w możliwie prosty i bezpośredni sposób, opierającej się „na wartościach odczuwanych jako oczywiste ze względu na towarzyszące im poręczenie moralne osób, które opierają swoje postępowanie na swych wartościach”³²; etyki, której dyrektywa naczelną brzmi: „Szczuń w drugim te wartości, którymi jest on ożywny i które przeżywa jako swoje wartości osobiste, mające dla niego największe subiektywne znaczenie”³³.

Te dwa „narzędzia” teoretyczno-normatywne, wypracowane przez J. Bańkę z myślą o naprawie czy uzdrowieniu zastanej cywilizacji, są konsekwencją dostrzeżenia przez śląskiego filozofa wielu poważnych jej defektów, braków i schorzeń, a zwłaszcza różnorakich, nie dających się zaakceptować, szkodliwych jej oddziaływań na człowieka.

Tak więc J. Bańka odnotowuje krytycznie groźne i wszechwładne procesy alienacyjne i reifikacyjne, nagminne sytuacje zagubienia, osamotnienia oraz bezradności człowieka czasów współczesnych, stałe manipulowanie nim, częstą utratę umiejętności rozumienia siebie, innych i otaczającego świata, osłabienie możliwości optymalnego sterownia techniką i opanowania narastających lawinowo informacji, „pozostawienie człowieka w egzystencjalnej pustce z poczuciem niedopełnienia”, postępującą polaryzację społeczeństw na sferę biedy i bogactwa, oziębłość w relacjach międzyludzkich i obyczajach, dominantę wartości utylitarnych nad autotelicznymi, materialnych nad duchowymi, komercjalizmu i konsumeryzmu nad bezinteresownością i zainteresowaniami dla wartości wyższych, stopniową degradację moralną i duchową człowieka³⁴.

Szczególnie ostrą reakcję krytyczną tego oryginalnego teoretyka współczesnej cywilizacji wywołuje to łożysko przemian i oddziaływań cywilizacyjnych, które odziera człowieka, w języku autora – „człowieka prostomyślnego” – z jego naturalnej, prostej i spontanicznej moralności, „moralności prostomyślniej”, z jego tożsamości i godności, subiektywności i podmiotowości, osobistych wartości i szczęścia indywidualnego, nade wszystko zaś – z sensu i smaku życia, życia przepełnionego emocjami i nie odartego ze swego naturalnego wyposażenia. Píše na ten temat językiem pięknej przenośni: „[...] pamiętać należy, by nie zagubić tego, co w naszych charakterach i obyczajach tchnie liryzmem Czarnolasu i urokiem gościnności Soplicowa. Inaczej zmuszeni będziemy żyć pośród rupieci i śpiewać songi o zagładzie uczuć. Maszyny – dodaje – nawet najdoskonalsze, nie zastąpią radości wiejskiego poranka, a ćwiczenia na sali gimnastycznej nie zastąpią przyjemnego zmęczenia po pracy w sadzie, ogrodzie lub na polu. Kiedy na dobre zostaniemy zamknięci lasem betonowych alei, z nostalgią wspomniemy o tej wio-

³¹ J. Bańka, *Świat poręczenia moralnego...*, s. 12.

³² Ibidem, s. 260-261.

³³ Ibidem, s. 15.

³⁴ Por. m. in. J. Bańka, *Ja teraz. U źródeł filozofii człowieka współczesnego*, Katowice 1983; ibidem, *Eurorencytywizm, czyli droga Europy do wspólnotowej terażniejszości narodów...*; *Recenzjalki. Dialogi filozoficzne*, t. 1, Poznań 2003.

śnie, z której zapamiętaliśmy zapach rozwijających się pączków na brzozech i o owej jesieni, która urzekła nas zapachem zwiędłych liści”³⁵.

Zmiany, czy według słów autora – „komplikacje cywilizacyjne”, nierzadko mają bardzo subiektywny charakter – często pozbawiają nas radości i godności życia, „[...] nie dziedziczymy – pisze w jednej z ostatnich swych prac – radości i godności życia, a przejmujemy w spadku po naszych przodkach dziedzictwo strachu i zwątpienia”³⁶.

A tak oddziaływująca na człowieka cywilizacja musi postawić sobie pytanie „o sens na nowo”³⁷. Co prawda, kroczy ona nadal drogą postępu, ale w postępie cywilizacyjnym zagrożone zostały [...]wszystkie pytania ludzkie, a najbardziej pytanie: po co?”³⁸ Postęp ten nie wiąże się z postępem moralnym. „Postęp cywilizacji diafronicznej nie jest – konstatuje J. Bańka – postępem z punktu widzenia poręczenia moralnego”³⁹, tzn. gotowości każdorazowego uwierzytelnienia tych wartości, które drugi człowiek przeżywa jako swoje osobiste”⁴⁰.

Ogólnie biorąc w cywilizacji technicznej człowiekowi według J. Bańki zagraża realnie „wyschnięcie” moralne, zatraćta kultury moralnej, bo jest to cywilizacja z natury swej amoralna, a nawet w odniesieniu do moralności konkurencyjna, rządząca się wartościami i zasadami pozamoralnymi, z powodzeniem wypierająca z życia zbiorowego i jednostkowego tradycyjne porządki i reguły moralne, zwłaszcza w kodeksowych i sformalizowanych ich ujęciach. Równocześnie cywilizacja ta coraz wyraźniej potwierdza od dawna znane przypuszczenie, a dziś uchodzące już niemal za pewnik, że bez ugruntowania moralnego i humanistycznego nie jest ona w stanie się utrzymać. Stąd trzeba poszukiwać i ożywiać takiego typu moralności, „moralności bez etyki”, które nie tylko mogą się ostać w nowoczesnej cywilizacji technicznej, ale się dobrze w niej zakorzenić i rozwinąć, a w konsekwencji stać się jej wsparciem i zabezpieczeniem. Mogą się ostać i rozwinąć, bo nie zasadzają się na sztucznych, racjonalno-pojęciowych i sformalizowanych konstrukcjach normatywnych, ale na prostych, przyrodzonych naturze ludzkiej, ogólnoludzkich odczuciach i intuicjach moralnych, na indywidualnej wrażliwości i sumieniu poszczególnego zdrowego psychicznie i mentalnie człowieka. W naturalnej, „prostej” i elementarnej moralności, zwanej „etyką człowieka prostomyślnego”, albo „etyką prostomyślności” tkwi nadzieja na ocalenie cywilizacji i społeczeństwa. Można i trzeba zaufać, perswaduje J. Bańka, niezmiennie obecnemu w ludzkiej naturze pierwiastkowi moralnemu i humanistycznemu. Nawet tam – przekonuje on – „gdzie nie można już być zwycięzcą, można jeszcze być człowiekiem moralnym”⁴¹.

Można, bo mimo wszystko „tak naprawdę pozostał w człowieku wspólny ślad sumienia indywidualnego”⁴². Ludzkość, przynajmniej oficjalnie i trochę na

³⁵ J. Bańka, *Świat poręczenia moralnego. Medytacje o etyce prostomyślności...*, s. 57.

³⁶ *Eurorecyntywizm, czyli droga Europy do wspólnotowej terażniejszości narodów...*, s. 151.

³⁷ Por. ibidem, s. 153.

³⁸ Por. ibidem.

³⁹ Ibidem, s. 151.

⁴⁰ J. Bańka, *Świat poręczenia moralnego. Medytacje o etyce prostomyślności...*, s. 14.

⁴¹ Ibidem, s. 65.

⁴² *Eurorecyntywizm, czyli droga Europy do wspólnotowej terażniejszości narodów...*, s. 52.

przekór wiodących trendów współczesnej cywilizacji, ciągle potwierdza podstawowe wartości moralne i humanistyczne oraz „próbuję [...] jeszcze za wszelką cenę podkreślić swój humanitarny charakter i wskazać, że moralność, szczytne ideały, czy dobro wspólne są dla niej najważniejsze i że nadal na nich opiera swój dalszy rozwój”⁴³.

Daje się więc zauważyć, że odniesienie teoretyczno-poznawcze, krytyczne i wartościujące J. Bańki do cywilizacji współczesnej prowadzi go na pozycję swobodnego moralizmu i przekornej, żywionej według zasady „mimo wszystko” wiary w idee humanizmu.

4. Obydwaj interesujący nas tu autorzy, Z. Bauman i J. Bańka, przedstawiają współczesną cywilizację i kulturę krytycznie, odśladają ich wiele schorzeń i braków. Wobec tego pytanie: „co robić” z tą rzeczywistością cywilizacyjno-kulturową? jest pytaniem obydwu z nich. I u obydwu znajdujemy interesującą nań odpowiedź; ogólnie rzecz biorąc odpowiedź podobną, ale w szczegółach zróżnicowaną.

Zróżnicowania odpowiedzi wynikają przede wszystkim z odmienności opcji i perspektyw poznawczych, a w konsekwencji – z dość istotnego zróżnicowania obrazów i w sposobów pojmowania cywilizacji. Przypomnijmy – mamy tu dwa różne, choć nie sprzeczne z sobą a dopełniające się „spojrzenia” na ową cywilizację. Z jednej strony spojrzenie – przede wszystkim filozoficzne (bardzo swoiste: reentywistyczne), z drugiej – spojrzenie głównie socjologiczne i kulturologiczne (również bardzo swoiste, „ponowoczesne”). Obydwa – i w tym m.in. są one upodobnione – uwzględniają rozległą perspektywę etyczno-moralną i humanistyczną. Ścisłej mówiąc, pierwsze z nich jest spojrzeniem na współczesność, głównie na cywilizację współczesną, postrzeganą jako przejście, dokonujące się w „epoce reentywizmu”, od „cywilizacji diafronicznej” do „cywilizacji autyfronicznej”; spojrzeniem z pozycji oryginalnego systemu filozoficznego – reentywizmu. Drugie natomiast jest próbą ogarnięcia poznawczego i rozumiejącego epoki współczesnej z szerokiej i wnikliwej perspektywy teoretycznej konstruowanej na podstawie nauk szczegółowych – głównie socjologii i kulturologii współczesności.

Stąd biorą się zróżnicowane priorytety problemowe i ukierunkowania tematyczne interesujących nas odpowiedzi. W pierwszej z nich akcent położono na problemie filozoficzno-antropologicznym, etycznym, aksjologicznym (m.in. na ujemnym wpływie na egzystencję ludzką i moralność człowieka postępu technicznego i informatycznego). W drugiej natomiast wydobyto na plan pierwszy problemy społeczne, ekonomiczne, kulturowe i polityczne, m.in. negatywne skutki społeczno-ekonomiczne i kulturowe procesu globalizacji.

Tak znacznie zróżnicowane sposoby „odczytywania” i szkicowania wizerunku cywilizacji współczesnej prowadzą z natury rzeczy do odmiennych odpowiedzi na pytanie, „co robić”, aby tę cywilizację w pożądanym kierunku zmienić,

⁴³ Ibidem, s. 53.

by ją „poprawić” i „uzdrowić”, a w konsekwencji uchronić przed grozącymi jej poważnymi wstrząsami i niebezpieczeństwami. (Co do konieczności i pory gruntownych „reformatorskich” zmian cywilizacyjnych obydwa autorzy są całkowicie zgodni.)

Różnice poglądów dotyczą nie tego, czy radykalne i zarazem fundamentalne zmiany cywilizacyjne są pilną potrzebą, ale tego do jakich „narzędzi” i instrumentów zmian należy się przede wszystkim odwołać i jak je wykorzystać w działaniu cywilizacyjno-twórczym i cywilizacyjno-ochronnym, a tym samym – w wysiłku ludzko-rozwojowym i człowieczo-wspierającym.

Z. Bauman sprecyzowanych instrumentów teoretyczno-normatywnego oddziaływania na świat współczesny nie posiada. Nie ma on ani własnej filozofii, która by ujmowała całościowo świat i człowieka (filozofię zastępuje mu erudycja naukowa), co oczywiście nie znaczy żeby nie uprawiał pogłębionej refleksji filozoficznej; nie ma on też własnej etyki normatywnej (nie widzi jej potrzeby i zasadności), co też nie znaczy, żeby twórczo nie rozwijał oryginalnego myślenia o sprawach moralności i problemach etycznych; i wreszcie nie zarysowuje on wizji jakiegóż cywilizacji alternatywnej (nie widzi możliwości wytworzenia takiego projektu), co rzecz jasna nie oznacza żeby nie był zatroskany o przyszłość cywilizacji i człowieka. Nie wierząc w wystarczalność i większą skuteczność jakichkolwiek mentalnych czynników (wiedzy, filozofii, etyki, refleksji itp.) w motoryce przemian cywilizacyjnych nadzieje (umiarkowane) pokłada w wymuszanych (ewentualnie) obiektywnymi koniecznościami zmianach ekonomiczno-społecznych, politycznych i instytucjonalno-strukturalnych, choć oczywiście docenia pewną – ale nierozstrzygającą jednak – rolę w tym procesie czynników mentalnych.

Natomiast Józef Bańka pragnie wprowadzić w działanie przede wszystkim narzędzia intelektualne, poznawcze i ideowo-normatywne; narzędzia w postaci trzech rozbudowanych struktur teoretyczno-poznawczych i praktyczno-regulacyjnych: systemu filozoficznego pod nazwą recentywizm, oryginalnej etyki teoretycznej i normatywnej nazwanej etyką prostomyślności oraz koncepcji a raczej ideału nowej cywilizacji zwanej cywilizacją eutyfromiczną. Tymi trzema konstrukcjami myślowymi i intencjonalno-postulatywnymi chce on przyczynić się do pożądaných przemian cywilizacyjnych i nieodzownych przemian człowieka oraz jego egzystencji.

W związku z taką orientacją stawia – jakby za tradycją filozofii czynu – na pierwszym planie większości działań swej filozofii zadania praktyczno-aktywistyczne i wyraziście je formułuje. Na przykład o eutyfronie, swej filozofii człowieka i cywilizacji technicznej, pisze iż jest to: „[...] nauka o ochronie wartości ludzkich przed toksycznym działaniem cywilizacji technicznej”⁴⁴, ściślej [...] nauka o szkodliwych psychicznych skutkach cywilizacji oraz sposobach obrony przed nimi [...], że jest ona z jednej strony specyficzną nauką opisową, traktującą o oddziaływaniu zmienionych przez technikę warunków życia i pracy, z drugiej – nauką normatywną, zmierzającą do zachowania i rozwinięcia humanistycznych war-

⁴⁴ J. Bańka, *Eurorecentywizm, czyli droga Europy do wspólnotowej terażniejszości narodów...*, s. 10.

tości. Chodzi – dodaje J. Bańka – o wartości podstawowe, które są tu rozumiane jako wartości konstytuujące tzw. sferę uczuć, a więc np. miłość, przyjaźń, umiejętność współżycia, nawiązywania kontaktów⁴⁵.

Wyrażną też i doniosłą funkcję praktyczno-kreatywną wiąże on ze swą koncepcją cywilizacji autyfronicznej. Stwierdza m. in.: „[...] w kulturze nowoczesnej, opartej na informacji, dopełnieniem rozumu stała się niespodziewanie kategoria godności. Upodmiotowienie człowieka stało się teraz celem zarówno jednostki, jak i państwa. Pojawił się więc ideał cywilizacji autyfronicznej, równoważącej pierwiastek froniczny (rozum) z pierwiastkiem tymicznym (godność)”⁴⁶.

Koncepcja cywilizacji o takim (moralnym i humanistycznym) zadaniu „[...] rodzi się na naszych oczach”, ale ciągle „stanowi zaledwie polityczny, a być może moralny postulat”⁴⁷. Niemniej „[...] budzi [ona – J. Sz.] nadzieję, że zwycięży alternatywa godności ogólnoludzkiej”⁴⁸.

Najbardziej wyraziste i skonkretyzowane zadania praktyczno-kreatywne postawił J. Bańka przed swą etyką prostomyślności. „Jako dział wewnętrzny autyfromiki – wyjaśnia twórca tej etyki – jest etyka prostomyślności z jednej strony *działem terapii* [podkr. – J. Sz.] skutków cywilizacji rozeznawanych przez analizę autyfromiczną środowiska człowieka, z drugiej – wezwaniem do poręczenia moralnego wartości oferowanych człowiekowi przez współczesny świat”⁴⁹. Ma ona uszczuplać rozległą i poszerzającą się w tym świecie sferę „łęczłowieka” (człowieka nieatentycznego, zakłamanego, niemoralnego, wyalienowanego itp.), a torować drogę dla człowieka i społeczeństwa „prostomyślnego”, człowieka (autentycznego, zdrowomyślnego, moralnego, niewyalienowanego itp.).

Cała zaś refleksja filozoficzna J. Bańki nad współczesną cywilizacją ma przyczyniać się w jego intencji do jej „uzdrowienia”, „prostowania” jej z tych i niebezpiecznych „przekrętów”, do ujawniania rażących i szkodliwych dla człowieka jej nieprawidłowości i defektów. W szczególności zaś ma ona pomagać w nadawaniu jej „etycznego sensu”. Uprawiający taką refleksję filozof w tak szlachetnych i doniosłych, ale zarazem w tak nie dość realistycznych i nadziejnych intencjach, czuje się trochę – i chyba słusznie – w roli prostomyślnego szlachcica Don Kichota z Manczy przeniesionego w wiek XXI – z całą jego szlachetną naiwnością i utopijną, ale i głęboko umotywowaną porywcznością. Czuje się w tej roli nieźle i nam też radzi – jeśli idzie o nasz stosunek do cywilizacji w której żyjemy – nie odwracać się od postawy Don Kichota z Manczy, bo – przypomnijmy tu jeszcze raz ostrzeżenie śląskiego filozofa – „[...] jeśli czasami nie pocujemy się nim choćby trochę, będziemy być może niezadługo żyć na świecie, w którym żyć wprawdzie łatwo, ale w którym żyć nie warto”⁵⁰.

Tę piękną maksymę – przestrogą J. Bańki chyba tylko częściowo mógłby podzielić Z. Bauman – może jedynie drugi jej człon: oczywiście trzeba walczyć

⁴⁵ Ibidem, s. 53.

⁴⁶ Ibidem, s. 52.

⁴⁷ Ibidem, s. 10.

⁴⁸ Ibidem, s. 153.

⁴⁹ J. Bańka, *Świat poręczenia moralnego. Medytacje o etyce prostomyślności...*, s. 43.

⁵⁰ J. Bańka, *Eurorecyntywizm, czyli droga Europy do wspólnotowej teraźniejszości narodów...*, s. 11.

o świat, w którym warto żyć, ale przede wszystkim trzeba walczyć o przetrwanie zagrożonego świata (cywilizacji). I to nie głównie argumentami filozoficznymi i naukowymi, nie postulatami etycznymi i apelami humanistycznymi, których mamy od dawna dostatek. Nie docierają one, mimo usilnych i dramatycznych wysiłków współczesnych Don Kichotów (czytaj – niektórych intelektualistów, moralistów, wielkich indywidualności religijnych itp.), tam gdzie trzeba, nie uzyskują należnego posłuchu, przez co są niepokojąco nieskuteczne. Nie przekładają się one w pożądane czyny u swoich adresatów (elit władzy i kapitału). Rozwarcie między wiedzą a tym, co powinno się robić nie tylko się utrzymuje, ale niebezpiecznie powiększa. „Wiemy bardzo dobrze – przekonuje Z. Bauman – co trzeba zrobić i czego się wystrzegać. Wszyscy wiemy, że wojny i plagi głodu, zatrutowanie środowiska i upokorzenia są złem. Tak się jednak jakoś dzieje, iż mimo całej wiedzy, przyczyniamy się nadal do wojen i głodów, trucia środowiska i upokarzania ludzi.

Cały szkopuł w tym – dodaje Z. Bauman – że wiedząc co robić (i czego nie robić), nie posiadamy instytucji przedstawicielskich zdolnych pchnąć ludzkie sprawy na upragnioną drogę. To nie wiedzy dobrego i złego nam brakuje; co bije w oczy, to nieobecność umiejętności oraz woli zgodnego z tą wiedzą działania w świecie, w którym zależności, polityczna odpowiedzialność i kulturowe wartości poszły swoimi osobnymi drogami i przestały się nawzajem utrzymywać w ryzach. Pomiędzy wiedzą a działaniem, między działaniem a jego konsekwencjami potworzyły się przepastne – przerażające, potencjalnie wręcz apokaliptyczne – rozpadliny, [...] czego nam brak, to nie wiedzy ani uczuć, lecz szerokich mostów, którymi ta wiedza i te uczucia mogłyby się na powrót połączyć z ludzką egzystencją⁵¹.

Jak te mosty budować, zarówno w mikro, jak i makro skali, tego nasz badacz nie wie, w każdym razie takiej wiedzy, ani on, ani inni mu współcześni nie ujawniają. Wiadomo natomiast – co obydwaj interesujący nas tu badacze potwierdzają – że intelektualizm etyczny jest koncepcją mylną – nie ma bezpośredniego przejścia od wiedzy do czynu, od świadomości dobra i zła do zachowań moralnie chwalebnych. Historia ludzkości i biografie jednostek dowodnie to potwierdzają. Ale sprawa przełożenia wiedzy o tym, co dobre i złe i co warto i winno się robić w niezbędne działanie, nie jest całkowicie beznadziejna, bo człowiek według obydwu autorów jest z natury swej istotą moralną, „bytem moralnym” (wg Z. Baumana), jest człowiekiem „prostomyślnym”, któremu z natury przysługuje „prostomyślność moralna” (wg J. Bańki), przyrodzona zdolność oceny i rozróżniania dobra i zła, umiejętność „poręczenia moralnego” takich czy innych postaw, zachowań, działań i czynów. Jest istotą z natury swej wyposażoną w sumienie (obaj autorzy tak twierdzą). A to uzdatnia człowieka – nawet z pominięciem wiedzy – do działania godziwego, czyli do spełnienia tego, co moralnie dobre, a unikania tego, co moralnie złe. Dzięki istnieniu takiego moralnego „mechanizmu” w naturze ludzkiej budowanie „mostów” między świadomością wartości moralnych i innych (społecznych, humanistycznych itp.), a działaniem na ich rzecz jest możliwe. I choć precyzyjnej wiedzy i niezawodnych umiejętności w tym zakresie nie posiadamy, to

⁵¹ Z. Bauman, *O pożytkach z wątpliwości. Rozmowy z Zygmuntem Baumanem...*, s. 165-166.

są jednak pewne podstawy, by ufać, że w razie palącej potrzeby człowiek z tymi „pomostami” sobie jednak poradzi. W każdym razie jest taka szansa.

O tę szansę pytać należy, zdaniem Z. Baumana, nie tyle filozofów, co historyczną praktykę. Komunitarystyczna odpowiedź filozofów do wołających nie dotrze, a jak i dotrze, nikłą przyniesie pociechę tym, którzy krzyczą, bo ich boli. Jak na wszystko, co dotyczy człowieczych możliwości, odpowiedzi na pytanie, czy poradzą sobie ludzie z kolejnym nie pierwszym i nie ostatnim wyzwaniem historii, dać może historyczna praktyka⁵².

A jeśli już „pomosty” zostaną być może zbudowane, to o skuteczności działań zadecyduje polityka; nie stara polityka – jej możliwości się już wyczerpały – ale nowa, uruchamiająca nowe skuteczne środki działania, powołująca instytucje politycznego życia o całkiem nowych możliwościach „uzyskania dobra ludzi drogą zmian tych ludzi” i nie uszczuplająca szans „aktywności samych ludzi czyniących siebie od wewnątrz”⁵³. A celem nadrzędnym nowej polityki – jej powstanie jest warunkiem przetrwania cywilizacji czy nawet ludzkości – winien być sprawiedliwy podział środków do życia.

„Nigdy – stwierdza Z. Bauman – z góry nie wiadomo, w jakim kierunku prognoza popchnie ludzkie działania – czy ku potwierdzeniu mrocznych przewidywań, czy ku dowiedzeniu ich płonności. [...] Wiadomo tylko, żeśmy wszyscy stłoczeni na tej samej łodzi zwanej Ziemią. Albo pożeglujemy wspólnie, dzieląc się zapasami żywotności, by wszyscy mieli siły wiosłować, albo wszyscy razem pójdziemy na dno. *Tertium non datur*”⁵⁴.

Wszelkie działania na rzecz „naprawiania” globalizacji, a przez to ratowania cywilizacji i człowieka, i te w sferze „ducha” (Bańka), i te w sferze „materii” (Bauman) trzeba podejmować w „tu i teraz”, nie odkładając je na przyszłość i nie przenosząc je w odległe i nie własne przestrzenie. Przyszłość według reentywizmu jest niebytem. Zwracając się ku niej doświadczyć możemy, co prawda nadziei, ale intelekt nieuchronnie zanurzać się będzie w irracjonalności. Rzutowanie się z takimi lub innymi planami i działaniami w przyszłość nie jest racjonalne, tyczy jednak niebytu i odwodzi człowieka od bytowania w „tu i teraz”. Jedyne w „tu i teraz” zawiera się nasz „kapitał egzystencjalny”. „Przyszłość to jest „nic” widziane na odległość. A zbytnia odległość niszczy cel lub czyni go zbyt czynnym” – argumentuje J. Bańka⁵⁵.

Ten punkt widzenia w pewnej mierze podziela, choć nie tyle z filozoficznych, co praktyczno-społecznych pozycji myślowych Z. Bauman. Podkreśla jednak, że konieczne zmiany globalizującej się rzeczywistości ludzkiej wymagają dłuższego czasu i wysiłku dla ich pełniejszego i skutecznego przeprowadzenia. Wymagają też świadomości ogromu zadań i trudności, wielkiego talentu i determinacji ludzi, którzy je najprawdopodobniej jednak podejmują.

⁵² Por. Z. Bauman, *Ponowoczesny świat i jego wyzwania. Rozmowa z profesorem Zygmunt Baumanem*, „Res Humana” 2003, nr 2 (63), s. 29.

⁵³ Ibidem, s. 31.

⁵⁴ Ibidem, s. 32.

⁵⁵ Por. J. Bańka, *Świat poręczenia moralnego. Medytacje o etyce prostomyślności...*, s. 383.

„Odnalezienie się w nowej globalnej sytuacji, zwłaszcza skuteczne jej oprowadzanie, wymaga czasu, którego wymagały, wymagają i wymagać będą wszystkie głębokie przełomowe przemiany ludzkiej kondycji”⁵⁶. Ale faktów nie można i nie warto tu – jak i gdzie indziej – wyprzedzać. Także nie można niczego dokładnie w procesie cywilizacyjnych przemian przewidzieć.

Podobnie – zaznacza on w jednej z ostatnich książek – jak przy wszystkich tego typu przemianach, także i w tym przypadku nie sposób (i nie warto) uprzedzać faktów, przewidywać, a coś dopiero zakładać z góry kształtu rzeczywistości, jaki ona przybierze, oraz układu sił, do którego w efekcie doprowadzi. Przemiana taka z pewnością – wierzy w to autor – jednak nastąpi. Stanie się ona najprawdopodobniej głównym zadaniem wypełniającym większą część rozpoczynającego się właśnie stulecia⁵⁷.

5. Na koniec postawmy pytanie o to, co jest najbardziej charakterystyczne w odniesieniu obydwu myślicieli do współczesności i obecnej cywilizacji? W odpowiedzi na to pytanie – do konkluzji powyższe rozważania doprowadzić mającej –stwierdzić można.

Po pierwsze – obydwaj badacze, mimo dostrzegania wielu bezspornie negatywnych stron współczesnej cywilizacji, jej ujemnego wpływu na kondycję życiową i duchową człowieka i pomimo dostrzeżenia w niej oznak kryzysu oraz niebezpiecznych trendów rozwojowych, nie wieszczą nieuchronnej katastrofy, nie ogłaszają kasandrycznych przepowiedni totalnego załamania i upadku zastanej cywilizacji, „czarnych scenariuszy” biegu zdarzeń i rozstrzygnięć końcowych, czy fatalistycznie „naznaczonego” jej kresu. Jak przystało na wybitnych intelektualistów w rozważaniu „losu” (nie zaś przyszłości, bo ta jest dla obydwu nie dość uchwytną kategorią poznawczą) cywilizacji, z jej najbardziej charakterystycznymi „urządzeniami i tendencjami” (przyspieszony rozwój techniki, systemów informacji i komunikacji, instytucji ekonomicznych i finansowych, procesów globalizacyjnych itp.), nie popadają w „łatwą wiarę”, ani też nie opowiadają się za taką czy inną ortodoksyjną, tzn. bezkrytyczną i bezalternatywną wizją. Natomiast pozostają przy bodaj najbardziej uprawnionym tu stanowisku, tzn. przy umiarkowanym sceptycyzmie (z orzeczeniem: „tak naprawdę, to nic pewnego powiedzieć nie mogę”) i swoistym probalizmem (z orzeczeniem: „wszystko jest prawdopodobne i możliwe”).

Po drugie – obydwaj badacze nie ograniczają się do krytycznego zobrazowania i wnikliwego „prześwietlenia” poznawczego procesów, mechanizmów, struktur oraz kondycji badanej przez siebie cywilizacji; obaj wypracowują, każdy oczywiście po swojemu, różne koncepcje i narzędzia (teoretyczne i postulatywne) jej uzdrowienia i naprawy, tworzą pewne dopełniania fundamentów możliwej przecież do zachwiania się jej konstrukcji (chodzi m.in. o skonkretyzowane koncepcje niezbędnych w tych fundamentach układów wartości autotelicznych i hu-

⁵⁶ Z. Bauman, *Razem – osobno...*, s. 242.

⁵⁷ Ibidem.

manistycznych oraz o propozycje upowszechnienia odrodzonej, „naturalnej” moralności; moralności bez kodeksów i sformalizowanych konstrukcji normatywno-postulatywnych). Odpowiadając twórczo i konkretnie zarówno na pytanie o to, „co robić”, aby zastaną cywilizację uleczyć z jej głównych społeczno-ekonomicznych i kulturowych schorzeń, ale także na pytanie o to, „co robić”, aby wzmocnić i wzbogacić jej podstawy, są nie tylko jej terapeutami (oby skutecznymi), współtworząc „terapię cywilizacyjną”, ale także jej nowatorskimi (oby nie Syzyfowymi) współkreatorami.

Po trzecie – obydwaj badacze ustrzegają się skutecznie dość łatwo nasuwającej się w zakresie podejmowanej przez nich problematyki pokusy myślenia idealizującego, utopijnego, imaginacyjnego i wizjonerskiego. Mocno „trzymają się ziemi” i twardych realiów badanej rzeczywistości, sprawnie i konsekwentnie dyscyplinują poloty swej wyobraźni i zmysł przewidywania węzłowych trendów przemian rzeczywistości społecznej i cywilizacyjnej. Pozostają na gruncie szeroko pojętego i intelektualnie jakby trochę ociężałego realizmu, w wymiarach (ale i w wędzidlach) czasu teraźniejszego.

Po czwarte – w antropologii kulturowej i filozoficznej, która jest jak się wydaje, esencją teorii współczesności obydwu badaczy i myślicieli – łączą bezkolizyjnie elementy myślenia radykalnie modernistycznego, czy postmodernistycznego z wysoko cenionym przez nich klasycznym dorobkiem w naukowej i filozoficznej refleksji nad człowiekiem, łącznie z poglądem, że człowiek był, jest i być winien istotą społeczną a przez to samo – moralną. Od utrzymania i rozwinięcia tej jego najbardziej *homo*-tożsamościowej cechy właściwie wszystko w ostateczności w jego życiu zależy: jakość tworzonych przezeń instytucji i struktur społecznych oraz prawidłowa, czyli pro ludzka funkcjonalność „urządzeń” cywilizacyjnych.

NAUKI POLITYCZNE, STOSUNKI MIĘDZYNARODOWE

Erhard Cziomer

GŁÓWNE INTERESY I CELE POLITYKI ZAGRANICZNEJ ZJEDNOCZONYCH NIEMIEC DYSKUSJE I KONTROWERSJE

Uwagi wstępne

Celem opracowania jest syntetyczne przedstawienie dyskusji i kontrowersji wokół głównych interesów i celów w polityce zagranicznej Niemiec w aspekcie teoretycznym i praktycznym. Z jednej strony chodzi o zasygnalizowanie stanowiska nauki niemieckiej¹ i innych państw², z drugiej – ewolucji założeń doktrynalnych i praktyki poszczególnych rządów federalnych w dwóch okresach chronologicznych:

- a) koalicji chadecko-liberalnej (CDU/CSU/FDP) od zjednoczenia Niemiec w 1990 r. do przegranych przez nią wyborów do Bundestagu 27 września 1998 r., oraz
- b) koalicji czerwono-zielonej (SPD/ Sojusz 90/Zieloni) po 1998 r.

Przyjęcie powyższej cezurę czasowej jest o tyle uzasadnione, iż każdorazowo kolejne rządy federalne, RFN 1949/55 – 1989 oraz zjednoczonych Niemiec po 1990 r., ze względu na uprawnienia formalno-prawne i realne kompetencje odgrywały kluczową rolę w kształtowaniu koncepcji, podejmowaniu decyzji i realizacji polityki zagranicznej³.

¹ Por. ważniejsze, wybiórce i nowsze syntezę: K. Kaiser, J. Krause, H. Maull (Hrsg.), *Deutschlands neue Aussenpolitik*, Bd. 1-4, Muenchen 1995-1999; Ch. Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Von Konrad Adenauer bis Gerhard Schroeder*, Frankfurt am Main 2003; H. Maull, S. Harnisch, C. Grund (Hrsg.), *Deutschland in Abschied. Rot-grüne Aussenpolitik 1998-2003*, Baden-Baden 2003.

² Por. np. w literaturze anglosaskiej: L. Gutjahr, *German Foreign and Defence Policy after Unification*, London-New York 1994; C. Rice, Ph. Zelikov, *Germany United and Europe. Transformed. A Study in Statecraft*, Cambridge 1995; S. Bulmer, Ch. Jeffry, W. Paterson, *Germany's European Diplomacy*, Manchester-New York 2000, a w literaturze polskiej: *Rola nowych Niemiec na arenie międzynarodowej*, red. Z. Mazur, Poznań 1996; S. Sulowski, *Uwarunkowania i główne kierunki polityki zagranicznej RFN*, Warszawa 2002 (zawiera obszerną bibliografię prac polskich i zagranicznych).

³ Por. szerzej: S. Bierling, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Normen, Akteure, Entscheidungen*, Muenchen-Wien 1999.

Praca opiera się na obszernych materiałach źródłowych⁴ i literaturze przedmiotu (por. przypis nr 1). Autor wykorzystał także badania własne⁵.

Główne tendencje dyskusji w okresie rządów chadecko-liberalnych

Po zjednoczeniu Niemiec w 1990 r. przez rząd CDU/CSU/FDP, pod kierunkiem Helmuta Kohla, sprawującego nieprzerwanie urząd kanclerski od 1982 r., doszło do stopniowego przewartościowania interesów i celów w polityce zagranicznej Niemiec. Nowe wyznaczniki zarówno wewnętrzne, jak i zewnętrzne doprowadziły w ciągu lat 90. do wielu złożonych interakcji, w trakcie których ogólne interesy narodowo-państwowe przekształcały się w bardziej precyzyjne cele, priorytety i opcje. Przy okazji warto zaznaczyć, iż poza forsowaniem zjednoczenia narodowo-państwowego, politycy zachodnioniemieccy generalnie negowali przed 1990 r. posiadanie interesu narodowego przez dawną RFN. Spotkało się to niekiedy z ostrą krytyką ze strony naukowców i publicystów zachodnich, zwłaszcza anglosaskich, którzy lansowali tezę, iż za altruistyczną „retoryką europejską” RFN do 1989 r. kryło się w istocie, w łonie jej elit politycznych, konsekwentne i długofalowe dążenie do realizacji „interesów narodowych” w ramach polityki integracji zachodnioeuropejskiej⁶. Wśród czołowych polityków niemieckich tabu powyższe przełamał publicznie jako jeden z pierwszych były prezydent federalny Roman Herzog (1994-1999), stwierdzając dosłownie w wystąpieniu na forum Niemieckiego Towarzystwa Polityki Zagranicznej (DGAP) w Bonn 13 marca 1995 r. między innymi:

[...] Niemieckie interesy są to przede wszystkim nasze interesy narodowe, takie jak bezpieczeństwo i utrzymanie dobrobytu. Nie ma sensu tego przemilczać. Nasi partnerzy zagraniczni i tak nam nie uwierzą, iż kierujemy się tylko altruizmem międzynarodowym. Wiarygodność każe nam szczególnie przyznać, iż występujemy usilnie za swobodą handlu w skali światowej, ponieważ leży to w naszym interesie⁷.

Równocześnie od początku lat 90. i rząd CDU/CSU/FDP, jak też czołowi specjaliści niemieccy w zakresie stosunków międzynarodowych zainicjowali szersze dyskusje wokół pojęcia „interesu narodowego” w polityce zagranicznej zjednoczonych Niemiec. Na uwagę zasługuje przy tym fakt, iż w ramach rządu CDU/CSU/FDP na początku lat 90., to nie MSZ, lecz Ministerstwo Obrony pod kierunkiem jednego z czołowych polityków chadeckich średniego pokolenia – Volkera Ruehe, podjęło

⁴ Zob. Politisches Archiv der SPD, Zespół akt 2 Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland (BRD), Bonn-Berlin 1990-2003 (cyt. dalej PA SPD, 2 BRD), Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Dokumente von 1949 bis 1994. Hrsg. aus Anlass des 125. Jubilaeums des Auswaertigen Amtes, Bonn 1995.

⁵ Por. wybrane publikacje: E. Cziomer, *Polityka zagraniczna RFN. Uwarunkowania-cele-mechanizm decyzyjny*, Warszawa 1988; idem, *Nowe cele i priorytety w polityce zagranicznej zjednoczonych Niemiec*, [w:] *Nowa tożsamość Niemiec i Rosji w stosunkach międzynarodowych*, red. S. Bieleń, W. M. Góralski, Warszawa 1999, s. 33-52, artykuł stanowi wąski fragment szerszej monografii przygotowywanej przez autora do druku: *Polityka zagraniczna zjednoczonych Niemiec. Między kontynuacją a zmianą*.

⁶ Por. obszernie: T. G. Ash, *In Namen Europas*, Muenchen 1993.

⁷ Zob. R. Herzog, *Die Globalisierung der deutschen Aussenpolitik ist unvermeidlich*, „Bulletin des Presseamtes der Bundesregierung“ 1995, nr 20, s. 164.

intensywne prace nad określeniem nowych interesów i celów w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec. Można to tłumaczyć jedynie tym, iż wówczas w łonie rządu federalnego pozycja polityczna Ruehe była o wiele silniejsza niż ministra spraw zagranicznych Klausa Kinkla, który zastąpił w 1992 r. sprawującego ten urząd nieprzerwanie przez 18 lat – Hansa Dietricha Genschera. Ponadto znane były powszechnie dążenia Volkera Ruehe do przejęcia funkcji ministra spraw zagranicznych, co jednak ze względu na uzgodniony podział tek ministerialnych między chadecją a liberałami, nie było perspektywą realistyczną do końca istnienia rządu CDU/CSU/FDP w 1998 r.

W tzw. Białej Księdze (*Weissbuch*) na temat polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec z 1994 r., sygnowanej osobiście przez ministra Ruehe oraz kanclerza Kohla, sformułowano zarówno 5 podstawowych interesów, jak i 12 zasad działania (*Handlungsmaximen*) w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec. Pierwsze miały charakter nadrzędny i obejmowały:

- 1) ochronę wolności, bezpieczeństwa i dobrobytu obywateli Niemiec oraz ich integralności terytorialnej,
- 2) integrację Niemiec z demokracjami europejskimi w ramach UE,
- 3) trwały, oparty na wspólnych wartościach i równych interesach, sojusz transatlantycki z USA jako mocarstwem światowym,
- 4) dążenie do porozumienia i partnerstwa z sąsiadami na wschodzie oraz ich przyłączenie do struktur zachodnich, jak również ukształtowania nowego i spójnego systemu bezpieczeństwa w Europie,
- 5) przestrzeganie w skali całego świata praw człowieka oraz opartego na zasadach gospodarki rynkowej sprawiedliwego światowego ładu gospodarczego.

Z powyższych interesów podstawowych wyprowadzano kolejno następujące szczegółowe zasady (cele) działania zewnątrz politycznego dla Niemiec:

- 1) ochrona Niemiec oraz ich obywateli przed niebezpieczeństwem zewnętrznym oraz ich obywateli przed represjami politycznym,
- 2) prewencja, powstrzymywanie i rozwiązywanie kryzysów oraz konfliktów, które mogłyby podważać niepodzielność i stabilność Niemiec oraz ich sojuszników,
- 3) rozbudowa opartego na tych samych wartościach oraz równoprawnych interesach Sojuszu Północnoatlantyckiego z USA,
- 4) wzmocnienie NATO jako wspólnoty wartości i sojuszu obronnego demokracji europejsko-atlantyckich oraz jego dalsze otwarcie na wschód,
- 5) równoprawne partnerstwo między zjednoczoną Europą, a Ameryką Północną,
- 6) powiązanie integracji europejskiej na podstawie Traktatu z Maastricht poprzez rozbudowę Unii Europejskiej (UE) wraz ze Wspólną Polityką Zagraniczną i Bezpieczeństwa (WPZB) oraz Europejską Tożsamością Bezpieczeństwa i Obrony (ETBO). Rozwój i rozbudowę UZE jako europejskiej komponenty Sojuszu Północnoatlantyckiego,
- 7) poszerzenie UE i UZE,
- 8) wzmocnienie ONZ jako globalnej instancji rozwiązywania kryzysów oraz konfliktów, a KBWE jako regionalnej,

- 9) kształtowanie nowego, kooperatywnego systemu bezpieczeństwa między wszystkimi członkami KBWE,
- 10) wzmocnienie i rozbudowa globalnie oraz regionalnie efektywnie działającego ładu bezpieczeństwa, opartego na wzajemnie oddziaływujących i wzmacniających się organizacjach,
- 11) kontynuacja procesu rozbrowienia zorientowanego perspektywicznie na ukształtowanie kooperatywnego ładu bezpieczeństwa jako podstawy trwałego pokoju i stabilności w Europie,
- 12) wspieranie demokratyzacji oraz postępu gospodarczego w Europie i w skali całego świata⁸.

Powyższa specyfikacja interesów oraz celów polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec przez rząd CDU/CSU/FDP została generalnie przychylnie przyjęta przez naukę i publicystykę niemiecką do końca sprawowania władzy przez ekipę Kohla/Kinkel (do jesieni 1998 r.). Wynikało to z faktu, iż z jednej strony uwzględniała ona rozwój rzeczywistości międzynarodowej, a z drugiej znalazła odzwierciedlenie w licznych oświadczeniach i deklaracjach wewnętrznych oraz zewnętrznych rządu federalnego.

Równocześnie jednak wyprowadzane przez rząd Kohla/Kinkel z powyższych interesów podstawowych cele (zasady działania) zewnątrzpolityczne Niemiec miały charakter zbyt ogólnikowy i deklaracyjny, pozwalając w praktyce na każdorazową konkretyzację w ramach określonych priorytetów i opcji. Znalazły one odzwierciedlenie w poszczególnych decyzjach kierunkowych rządu CDU/CSU/FDP i wystąpieniach programowych kanclerza lub ministra spraw zagranicznych na forum Bundestagu. W ciągu lat 90. oficjalnie odchodzono także od lansowanych uprzednio przez ten sam rząd przed 1989 r. niektórych tradycyjnych kierunków polityki zagranicznej dawnej RFN. W miejsce dawnego pojęcia **polityka zachodnia** (*Westpolitik*) używano coraz częściej obecnie dwa terminy – **polityka europejska** lub **integracji europejskiej**, jako synonimu całokształtu relacji nowej RFN z UE oraz stosunki względnie partnerstwo transatlantyckie z USA oraz NATO, które traktowano jako bezwzględne priorytety polityki zagranicznej bezpieczeństwa zjednoczonych Niemiec. Natomiast dawną **politykę wschodnią** (*Ostpolitik*), obejmującą całokształt stosunków RFN z krajami bloku wschodniego oraz leżącymi na wschód od Łaby (np. Jugosławię i Albanię), określano **odrębnie** z uwagi na postępy transformacji społeczno-gospodarczej i stopień powiązań z NATO i UE jako politykę w trzech odmiennych programach:

- 1) wobec krajów **Europy Środkowej-Wschodniej** między Odrą i Nysą, Bałtykiem, Bugiem, krajami bałtyckimi a Bałkanami wraz ze Słowenią,
- 2) wobec **Rosji i Wspólnoty Niepodległych Państw (WNP)** oraz
- 3) **Bałkanów zachodnich** (była Jugosławia poza Słowenią i Albanią).

Obszerne analizy interesów i celów polityki zagranicznej zjednoczonych Niemiec podjęli również od początku lat 90. liczni naukowcy oraz zespoły badawcze w różnych ośrodkach naukowych RFN. Większość z nich znajdowało się początkowo

⁸ Zob. Weissbuch zur Sicherheit der Bundesrepublik Deutschland und die Zukunft der Bundeswehr. Hrsg. Bundesministerium der Verteidigung, Bonn 1994, s. 42-44.

w Bonn, ale po przeniesieniu stolicy do Berlina w 1999 r. również zostały przeniesione do Berlina. Obecnie najbardziej liczącymi się ośrodkami badawczymi w zakresie polityki zagranicznej i bezpieczeństwa zewnętrznego ze specjalistycznymi instytutami są:

- Berlin – Niemieckie Towarzystwo Polityki Zagranicznej (DGAP), Niemiecki Instytut Polityki Międzynarodowej i Bezpieczeństwa (SWP), Instytut Polityki Europejskiej i inne,
- Monachium – Instytut Stosowanych Nauk Politycznych (CAP),
- Hamburg – Hamburski Instytut Badań Pokoju i Bezpieczeństwa.

Poza tym wiele zespołów badawczych o charakterze interdyscyplinarnym funkcjonuje między innymi w takich ośrodkach akademickich jak: Bonn, Frankfurt nad Menem, Trewir.

Najbardziej interesujące ustalenia i propozycje badawcze poczynił jeszcze w ramach interdyscyplinarnego zespołu badawczego DGAP w Bonn Christian Hacke, który z jednej strony wyróżnił wyznaczniki „zewnątrz politycznej struktury interesów” (*aussenpolitische Interessenstruktur*), a z drugiej „prymat współzależnych interesów” (*Primat der verflochtenen Interessen*) oraz wynikających z niej „kluczowych ról zewnątrzpolitycznych” (*aussenpolitischen Schluesselrollen*) Niemiec. Zewnątrzpolityczną strukturę interesów Niemiec wyznaczają według niego przede wszystkim:

- położenie geograficzne Niemiec w Europie Środkowej,
- przeszłość,
- stosunek do nich ze strony sąsiadów i partnerów,
- rozwój wydarzeń politycznych w skali świata,
- wartości zawarte w Ustawie Zasadniczej,
- przemyslenia koncepcyjne oraz zewnątrz polityczna wola rządu federalnego,
- stosunek obywateli do podstawowych zagadnień polityki zagranicznej⁹. Wielość i różnorodność powyższych wyznaczników interesu narodowego Niemiec o charakterze obiektywnym i subiektywnym powoduje, iż są one nie zawsze czytelne dla polityków i większości obywateli RFN. Istota problemu sprowadza się bowiem do tego, iż wyspecyfikowane w Białej Księdze rządu federalnego z 1994 r. interesy i cele polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec nie mają wyłącznie czysto „narodowego” charakteru, lecz są powiązane z interesami i celami partnerów, sojuszników i sąsiadów Niemiec. Stąd też Hacke wprowadza pojęcie „współzależnych interesów” (*verflochtenen Interessen*) Niemiec, które wyrażają wprawdzie interesy narodowe, ale w większym lub mniejszym stopniu są powiązane z interesami innych państw. Autor dochodzi do wniosku, iż ze względu na położenie geograficzne w centrum Europy oraz potencjał gospodarczy, jak i pozostałe wymienione już tu wyznaczniki, zjednoczone Niemcy są niejako zmuszane do poszukiwania „współzależnych interesów” z pozostałymi partnerami i sojusznikami, ponieważ tylko w ten sposób mogą w szerszych ramach międzynarodowych

⁹ Por. Ch. Hacke, *Nationales Interesse als Handlungsmaxime fuer die Aussenpolitik Deutschlands*, [w:] *Kaiser/Krause/Maull, Deutschlands neue Aussenpolitik...*, Bd. 3, s. 3-19.

realizować swój interes narodowy. Niemcy nie są w stanie ani jednostronnie narzucać swoich egoistycznych interesów narodowych innym uczestnikom stosunków międzynarodowych, ani też realizować altruistycznych interesów i celów w swojej polityce zagranicznej. Koncentracja tej polityki na sprawach europejskich, nie zwalnia jej bowiem z realizacji innych celów regionalnych i globalnych. Współzależne interesy mają prymat zarówno nad wąsko pojętymi interesami narodowymi, jak też postulowanymi niekiedy interesami abstrakcyjnymi, na przykład takimi jak pokój, prawa człowieka, czy polityczna jedność Europy. W praktyce formułowane interesy i cele długofalowe winny ulegać konkretyzacji w ramach ściśle sprecyzowanych priorytetów w poszczególnych dziedzinach i zakresach, zmierzając do osiągnięcia wymiernych efektów w polityce zagranicznej¹⁰.

Interesy, cele i priorytety wpływają zdaniem tegoż autora w decydującym stopniu na spełnianie przez Niemcy określonych ról międzynarodowych. Po zjednoczeniu w 1990 r. – mimo zmieniających się ekip rządzących – przyjmuje on z uwagi na rolę o kluczowym znaczeniu dla położenia międzynarodowego Niemiec przede wszystkim następujące założenia:

- 1) Niemcy jako mocarstwo cywilne (*Zivilmacht*), kierujące się w swej polityce zagranicznej głównie dążeniem do kooperacji, integracji oraz generalnie wielostronnej i pokojowej współpracy międzynarodowej.
- 2) Niemcy jako potęga handlowa i światowe mocarstwo gospodarcze, zmierzające do maksymalizacji eksportu w skali regionalnej – Europa i globalnej jako podstawy pomyślności i dobrobytu jej mieszkańców, co jednak wymaga od nich dążenia do modernizacji oraz sprostaniu wzrastającej konkurencji z USA, Japonią oraz innymi regionami i państwami świata, zwłaszcza w Azji Południowo-Wschodniej.
- 3) Rola polityczno-militarna Niemiec, która uległa po 1990 r. największym przeobrażeniom. O ile do 1989 r. bezpieczeństwo RFN opierało się na gwarancjach mocarstw zachodnich, zwłaszcza zaś USA, o tyle w ciągu lat 90. musiały **przejąć za nie większą odpowiedzialność**¹¹.

Za niezbywalne i nadrzędne interesy oraz cele polityki zewnętrznej, wynikające z odgrywania przez Niemcy nowych ról międzynarodowych, Hacke przyjmuje kolejno:

- bezpieczeństwo i dobrobyt mieszkańców, środowiska i terytorium,
- odstraszanie militarne i zapobieganie wojnie dla Niemiec oraz ich sojuszników z NATO,
- podtrzymanie i pogłębienie politycznej integracji w Europie Zachodniej,
- zbudowanie ogólnoeuropejskiego ładu pokojowego,
- dążenie do utrzymania wolnego i otwartego systemu handlowego przy równoczesnym eliminowaniu jednostronnych zależności politycznych i gospodarczych,
- zabieganie o zachowanie pokoju i eliminowanie wojny w skali światowej,

¹⁰ Ibidem, s. 10.

¹¹ Por. jego monografię: Ch. Hacke, *Die Aussenpolitik der Bundesrepublik Deutschlands. Weltmacht wider Willen*, Frankfurt am Main 1997, s. 519-521.

• sprecyzowanie niemieckich priorytetów w odniesieniu do takich problemów globalnych jak: ekologia, przestępczość zorganizowana i wzrost demograficzny¹².

W sumie, przedstawione wyżej skrótowo niemieckie propozycje teoretyczne w odniesieniu do analizy interesów i celów polityki zagranicznej i bezpieczeństwa zjednoczonych Niemiec starały się z jednej strony uwzględniać jej doświadczenia historyczne, a z drugiej sygnalizowały pojawienie się nowych problemów, wyzwań i zagrożeń w przyszłości. Między poszczególnymi autorami niemieckimi nie było jednak pełnej zgodności ani w odniesieniu do zasadniczych celów i interesów w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa, ani też co do ewolucji roli międzynarodowej zjednoczonych Niemiec. Zdecydowana większość historyków i politologów niemieckich odrzucała tezę o dążeniu Niemiec po 1990 r. do dominacji w Europie, choć równocześnie przyjmowała tezę znanego historyka Hansa Petera Schwarza, iż ze względu na szereg obiektywnych wyznaczników wewnętrznych i międzynarodowych, jak również realne interesy i cele w polityce zagranicznej, stały się one po odzyskaniu suwerenności ponownie czołowym mocarstwem europejskim. Pomne jednak swych doświadczeń historycznych nie będą dążyły do hegemonii, lecz stabilizacji całej Europy, zmierzając do harmonizacji swych interesów i celów narodowych z ogólnoeuropejskimi¹³.

Nieco inne spojrzenie na rolę i pozycję międzynarodową Niemiec po zjednoczeniu mieli przedstawiciele młodszej generacji politologów niemieckich. Jeden z nich Michael Staack eksponował przede wszystkim interesy gospodarcze, przypisując Niemcom przejęcie na przestrzeni lat 90. w kształtującym się nowym systemie międzynarodowym „rolę mocarstwa europejskiego o interesach globalnych”¹⁴. Tezę powyższą rozwinął on szerzej w obszernej monografii, określając zjednoczone Niemcy jako „państwo handlowe” (*Handelsstaat*), które w dążeniu do zabezpieczenia swych długofalowych interesów gospodarczo-handlowych muszą wypracować szereg nowych zachowań i strategii w polityce zagranicznej. Najważniejsze z nich to:

- gotowość rezygnacji z autonomii (*Autonomieverzicht*) w celu realizacji polityki integracji, kooperacji i multilateralizmu,
- prymat optymalizacji dobrobytu (*Primat Wohlfahrtsoptimierung*) w celu zabezpieczenia dobrych warunków dla eksportu na wszystkich kierunkach ekspansji gospodarczej,
- cywilna dyplomacja (*zivile Diplomatie*), preferująca kooperatywne oraz pozamilitarne strategie i instrumenty działania¹⁵.

Zasygnalizowane wyżej dyskusje wokół założeń teoretycznych nie pozostały bez wpływu na założenia doktrynalne i praktykę polityki zagranicznej i bezpieczeństwa rządu CDU/CSU/FDP, którą od nazwiska urzędującego nieprzerwanie od 1982 r.

¹² Ibidem, s. 458-459.

¹³ Zob. H. P. Schwarz, *Die Zentralmacht Europas. Deutschlands Rueckkehr auf die Weltbuehne*, Berlin 1994.

¹⁴ Zob. M. Staack, *Grossmacht oder Handelsstaat? Deutschlands aussenpolitische Grundorientierungen in einem neuen internationalen System*, „Aus Politik und Zeitgeschichte“ 1998, nr 12, s. 14-24.

¹⁵ Por. M. Saack, *Handelsstaat Deutschland. Deutsche Aussenpolitik im internationalen System*, Paderborn-Muenchen-Wien-Zuerich 2000.

ministra spraw zagranicznych RFN – Genschera określano mianem „genszeryzmu” (*Genscherismus*). Była ona skuteczna do 1989 r. i polegała na preferowaniu przez RFN bezpośrednich kontaktów politycznych, a unikaniu natomiast zaangażowania się w napięcia i konflikty międzynarodowe. Było to oczywiste w warunkach konfliktu Wschód-Zachód oraz podziału Niemiec, kiedy to RFN objęta była gwarancjami bezpieczeństwa ze strony mocarstw zachodnich, a zwłaszcza USA i musiała dbać także o dobre stosunki ze ZSRR i całym blokiem wschodnim, angażując się mocno w politykę odprężenia Wschód-Zachód w latach 70. i 80.

Postawa taka stała się coraz bardziej dyskusyjna i anachroniczna po zjednoczeniu Niemiec i przezwyciężeniu powyższego konfliktu, kiedy to społeczność międzynarodowa oczekiwała od zjednoczonych Niemiec większego zaangażowania w rozwiązanie starych i nowych konfliktów międzynarodowych, ale rząd CDU/CSU/FDP nie był do tego zdolny ze względu na ograniczenia i zakazy udziału w interwencjach zbrojnych, występujące w Ustawie Zasadniczej, jak również brak woli politycznej oraz utrzymujące się w kraju silne nastroje pacyfistyczne wśród społeczeństwa. Dlatego też dyplomacja niemiecka zajęła bierną postawę wobec wojny w Zatoce Perskiej w 1991 r., ograniczając się jedynie do politycznego i finansowego wsparcia koalicji antyirackiej pod kierunkiem USA. Kosztowało to RFN łącznie ok. 18 mld DEM.

Natomiast w odniesieniu do postępującego od 1991 r. kryzysu w byłej Jugosławii stanowisko dyplomacji niemieckiej nie było jednoznaczne i jasne. O ile początkowo popierała ona bezwzględne utrzymanie nienaruszalności terytorialnej Jugosławii, to pod koniec 1991 r. forsowała przyznanie zbuntowanym wobec rządu centralnego w Belgradzie republikom związkowym – Chorwacji i Słowenii szybkiej niepodległości, licząc, iż przyczyni się to do zakończenia wojny domowej na terenie całej Jugosławii, a zwłaszcza w Bośni-Hercegowinie. Stanowisko Kohla i Genschera nie popierały ani USA, ani też kraje Wspólnot Europejskich, a nawet część ekspertów, dyplomatów niemieckich, w tym ambasador RFN w Belgradzie. Kohl i Genscher, forsując uznanie międzynarodowe Chorwacji i Słowenii ze względów doktrynalnych – absolutyzując głównie prawo narodów do samostanowienia – i prestiżowych. Potrafili oni wprowadzić preforsować powyższy postulat na początku 1992 r., wykorzystując niezdecydowanie i paraliż sojuszników zachodnich łącznie z USA, którzy nie byli przygotowani na dramatyczny rozwój wydarzeń w Jugosławii i na Bałkanach. Z drugiej jednak strony inicjatywa RFN nie doprowadziła ani do zakończenia wojny domowej i zaprzestania rozlewu krwi, ani też wzrostu autorytetu międzynarodowego zjednoczonych Niemiec. Wynikało to także z faktu, iż Niemcy, postulując uznanie prawnomiędzynarodowe Chorwacji i Słowenii zdecydowanie odmawiały równocześnie, ze względów doktrynalnych, wysłania swych sił zbrojnych poza obszar RFN i NATO – Bundeswehry do objętej wojną domową byłej Jugosławii (od 1992 r.)¹⁶.

¹⁶ Por szeroko: Ch. Hacke, „Die Aussenpolitik BRD” 2003..., s. 391-423; B. Koszel, *Europa revidiva. Europa Środkowa i Południowa w polityce Niemiec*, Poznań 1999; E. Cziomer, *Niemcy wobec bezpieczeństwa i stabilizacji na Bałkanach ze szczególnym uwzględnieniem konfliktu w Kosowie u progu XXI wieku*, „Prace Komisji Środkowoeuropejskiej PAU”, t. 9, Kraków 2001, s. 231-248; oraz bardzo ogólnie i krytycznie M. Waldenberg, *Rozbicie Jugosławii*, Warszawa 2003, s. 408 i nast.

Nie wnikając w szereg złożonych zagadnień szczegółowych należy stwierdzić, iż po nieprzypadkowym ustąpieniu w powyższych okolicznościach Genschera z funkcji ministra spraw zagranicznych w 1992 r., rząd CDU/CSU/FDP zmodyfikował stopniowo swoją politykę bezpieczeństwa zewnętrznego w tym sensie, iż przeforsował w aspekcie prawno-politycznym możliwość udziału Bundeswehry w misjach pokojowych i interwencjach zbrojnych poza obszarem NATO. Zgodnie z orzeczeniem Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 12 lipca 1994 r. decyzja o wysłaniu oddziałów Bundeswehry poza własne terytorium musiała jednak każdorazowo uzyskać poparcie większości Bundestagu. Decyzja powyższa miała wielu przeciwników w RFN, ale doprowadziła do osłabienia krytyki zagranicznej, iż zjednoczone Niemcy „chowają” się za plecami sojuszników i unikają zaangażowania się przy rozwiązywaniu konfliktów międzynarodowych.

Od 1995 r. oddziały Bundeswehry uczestniczą w takich operacjach pokojowych ONZ i NATO jak: Bośnia i Hercegowina (1995), Kosowo (1999), Macedonia (2000), Afganistan (2001).

Problem kontynuacji i zmiany w polityce zagranicznej koalicji SPD/Sojusz 90/Zieloni po 1998 r.

Dyskusje i kontrowersje wokół interesów i celów polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec na przestrzeni lat 90. nie mogły pozostać bez wpływu na kształt nowego programu rządu SPD/Sojusz 90/Zieloni jesienią 1998 r. w tym zakresie. Znalazły one odzwierciedlenie zarówno w umowie koalicyjnej z 20 października 1998 r., jak i deklaracji rządowej kanclerza G. Schroedera na forum Bundestagu nowego rządu 16 listopada 1998 r. Rząd SPD/S 90/Zieloni, opowiadając się zasadniczo za kontynuacją polityki zagranicznej i bezpieczeństwa rządu Kohla/Kinkel, ograniczył się jednak do przedstawienia określonych priorytetów i opcji w poszczególnych zakresach. W opublikowanej wersji skrótovej przedstawiały się one następująco:

- 1) postawienie bezrobocia w centrum polityki europejskiej, z myślą o zawarciu europejskiego układu o zatrudnieniu oraz przejęciu przez Niemcy pierwszoplanowej roli w kształtowaniu europejskiej polityki na polu ochrony środowiska. Dokonanie szybkiej reformy UE, aby wykorzystać historyczną szansę jej dalszego poszerzenia o kraje Europy Środkowo-Wschodniej oraz wdrożenia Traktatu Amsterdamskiego i Agendy 2000;
- 2) traktowanie NATO oraz partnerstwa euroatlantyckiego z obecnością USA w Europie jako głównych przesłanek budowy trwałego pokoju, stabilności i bezpieczeństwa w Europie;
- 3) dążenie do ustanowienia podstaw prawnych OBWE w Europie oraz udoskonalenia mechanizmów pokojowego rozstrzygania sporów na jej obszarze;
- 4) zabieganie o całkowitą likwidację różnych rodzajów broni masowego rażenia przez intensyfikację wysiłków rozbrojeniowych i kontrolę zbrojeń;

5) działanie na rzecz reformy, umocnienia ONZ, w tym dążenie do usamodzielnienia ich misji pokojowych, zbiegając zarazem o stałe miejsce w Radzie Bezpieczeństwa przy założeniu, że jej przyszły skład będzie bardziej wyważony regionalnie i nie dojdzie do uzgodnienia wspólnego członkostwa europejskiego;

6) nadanie większej rangi ochronie praw człowieka w polityce zagranicznej w celu zlikwidowania – wraz z innymi partnerami i organizacjami międzynarodowymi – źródeł łamania praw człowieka, a także w celu tworzenia doskonalszych strategii i instrumentów ich ochrony;

7) doprowadzenie do lepszej koordynacji polityki bezpieczeństwa przez utworzenie Federalnej Rady Bezpieczeństwa (*Bundessicherheitsrat*), dokonanie głębokiej reformy sił zbrojnych Bundeswehry, zacieśnienie kooperacji europejskiego przemysłu zbrojeniowego przy równoczesnym restryktywnym podejściu do eksportu broni i sprzętu wojskowego poza obszar NATO i UE, zwłaszcza krajów, w których łamane są prawa człowieka;

8) utrzymywanie dobrosąsiedzkich stosunków z wszystkimi sąsiadami, w tym dalsze umacnianie współpracy niemiecko-francuskiej, jak również współdziałania z Francją i Polską w ramach Trójkąta Weimarskiego;

9) rozpatrywanie polityki rozwojowej wobec krajów rozwijających się na tle postępującego procesu globalizacji oraz zwiększenia pomocy dla krajów Południa ze strony instytucji międzynarodowych (Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, a także dążenie RFN do przeznaczenia na ten cel deklarowanych 0,7 PKB);

10) wspieranie dialogu międzykulturowego w celu przezwyciężenia stereotypów i uprzedzeń oraz osiągnięcia lepszego porozumienia i zbliżenia między narodami¹⁷. W szerszej wersji porozumienia koalicyjnego z 20 października 1998 r., przekazanego do akceptacji gremiów kierowniczych frakcji parlamentarnych SPD i S90/Zieloni w Bundestagu, rozdział XI poświęcony polityce zagranicznej, zatytułowano: „Jedność europejska, międzynarodowe partnerstwo, bezpieczeństwo i pokój”, wprowadzono dodatkowo punkt odnośnie do jej celów i wartości. Warto go o tyle przytoczyć w całości, gdyż kładzie on w ujęciu syntetycznym nacisk zarówno na kontynuację, jak też innowacje w polityce zagranicznej. Brzmiał on następująco:

Niemiecka polityka zagraniczna jest polityką pokojową. Nowy rząd federalny będzie dalej rozwijał dotychczasowe podstawy niemieckiej polityki zagranicznej: przyjazną i partnerską współpracę ze sąsiadami, partnerstwo transatlantyckie, pogłębienie i poszerzenie UE, współpracę ogólnoeuropejską w ramach OBWE, szczególną odpowiedzialność za demokrację i stabilność Europy Środkowo-Wschodniej i Południowej oraz rozwój wszystkich krajów południa. Podstawą działania będą przy tym przestrzeganie prawa międzynarodowego i działanie na rzecz przestrzegania praw człowieka, gotowość do dialogu, wyrzeczenie się siły lub groźby jej użycia oraz budowa zaufania. Nowy rząd federalny pojmuje współpracę międzynarodową jako politykę globalnego zabezpieczenia na przyszłość. Nowy rząd federalny będzie współkształtował poprzez własne propozycje i impulsy zmianę w stosunkach międzynarodowych. W kontekście nowych wyzwań technologicznych, socjalnych i ekologicznych będzie on swoją politykę zagraniczną i bezpieczeństwa traktował jako wkład do globalnego zabezpieczenia przyszłości. Będzie ona zabiegała ze wszystkich sił o rozwój i zastosowa-

¹⁷ Zob. *Aufbruch und Erneuerung. Koalitionsvereinbarung zwischen der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands und Bündnis 90/ Die Grünen*, Bonn 1998, s. 28-32.

nie skutecznych strategii i instrumentów do prewencyjnego zapobiegania kryzysom i pokojowej regulacji konfliktów. Będzie się on przy tym kierował zobowiązaniem do dalszego cywilizowania oraz obowiązywania prawa w stosunkach międzynarodowych, działając na rzecz rozbrojenia i ograniczania zbrojeń, ekonomicznego, ekologicznego i społecznie sprawiedliwego wyważenia interesów poszczególnych regionów świata oraz przestrzegania praw człowieka w skali ogólnoświatowej¹⁸.

W opracowanej pod koniec 1999 r. „Koncepcji 2000” rząd SPD/S 90/Z opowiedział się generalnie za realizacją dotychczasowych zasad polityki zagranicznej Niemiec, wprowadzając dodatkowo, obok jej ogólnych interesów i celów – zabezpieczenie pokoju, dążenie do uniknięcia konfliktów, urzeczywistnienie praw człowieka, partnerska współpraca – zagraniczną politykę kulturalną. Jej funkcja zaś miała polegać na „pośredniczeniu w przekazie niemieckiej kultury za granicą, wspieraniu dialogu, jak również współpracy ludzi i kultur”¹⁹.

Natomiast po zwycięstwie wyborczym we wrześniu 2002 r. koalicja SPD/S90/Z w kolejnym układzie koalicyjnym z 16 października 2003 r. poświęciła polityce zagranicznej i międzynarodowej cały obszerny IX rozdział pt.: „Sprawiedliwa globalizacja – Niemcy w Europie i świecie”. Podkreślono w nim ujawnienie się takich nowych wyzwań pod adresem polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec – jak sprawiedliwe kształtowanie globalizacji, zwalczanie terroryzmu międzynarodowego oraz konieczność przezwyciężenia konfliktów regionalnych, które wpływają w poważnym stopniu na realizację jej dwóch głównych priorytetów – integrację europejską i stosunki transatlantyckie. Równocześnie wskazano na konieczność długofalowego ustanowienia „globalnego systemu bezpieczeństwa kooperatywnego”, którego ważnymi elementami będą:

- 1) dążenie do utrzymania dominacji prawa w stosunkach międzynarodowych,
- 2) wzmocnienie i reforma ONZ,
- 3) cywilna prewencja kryzysowa (*Krisenpraevention*) oraz przezwyciężenie konfliktów jako instrumentów wzmacniających niemiecką politykę stabilizacyjną i pokojową w XXI w.²⁰

Deklarowane w powyższym układzie koalicyjnym założenia niemieckiej polityki zagranicznej formalnie akcentowały jedynie konieczność jej dostosowania do nowych wyzwań i zagrożeń międzynarodowych. W rzeczywistości odzwierciedlały one uwidocznioną już podczas kampanii wyborczej w lecie 2002 r. tendencję do modyfikacji polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec, zwłaszcza zaś na kierunku transatlantyckim.

Modyfikację zainicjowały przemówienia wyborcze kanclerza Schroedera z początku sierpnia 2003 r. w Wezlar i Hanowerze, w których zapowiedział odmowę udziału Niemiec w możliwej interwencji USA przeciwko reżymowi Saddama Hussajna, nawet gdyby została ona zalegalizowana poprzez stosowną uchwałę

¹⁸ Zob. PA SPD, Der Koalitionsvertrag, Fassung vom 20. Oktober, Bonn 1998 (maszynopis powielany).

¹⁹ Por. Zwischenbilanz der SPD – Bündnis 90/Die Grünen – Bundesregierung, Hrsg. Parteivorstand der SPD, Berlin 2000, s. 191.

²⁰ Zob. PA SPD, Der Koalitionsvertrag, Fassung vom 16. Oktober 2002, Berlin 2002 (maszynopis powielany).

Rady Bezpieczeństwa ONZ²¹. Odmowę powyższą uzasadniał zaś koniecznością prowadzenia przez Niemcy konsekwentnej polityki pokojowej, którą określił mianem tzw. niemieckiej drogi (*deutscher Weg*). Pojęcie powyższe stało się przedmiotem ożywionej, częściowo także kontrowersyjnej, dyskusji w mediach, publicystyce oraz opracowaniach naukowych. Z jednej strony oskarżano bowiem Schroedera o niełojalność wobec USA i rozsadzanie współpracy transatlantyckiej, a z drugiej przypisywano mu zasługi w działaniach na rzecz utrzymania istniejącego ładu międzynarodowego, który można zmieniać tylko za pomocą środków pokojowych oraz przepisów prawa międzynarodowego. Odrzucano jednak wszelkie porównanie koncepcji „**niemieckiej drogi**” do niechlubnych tradycji działań dyplomacji niemieckiej przed I i II wojną światową na rzecz umocnienia dominacji Niemiec w Europie i na świecie, czyli wyboru przez nie tzw. **odrębnej drogi** (*deutscher Sonderweg*)²².

Bardzo krytycznie antyamerykański zwrot w polityce zagranicznej kancлера Schroedera oceniła opozycyjna CDU, przestrzegając nawet przed możliwością nie tylko pogorszenia się stosunków z administracją G. W. Busha jr., ale nawet izolacją Niemiec w sojuszu zachodnim²³.

W niemieckich opracowaniach naukowych ujawniły się od jesieni 2002 r. zróżnicowane oceny i poglądy na temat modyfikacji polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec. Nurty i tendencje powyższe można ująć z konieczności syntetycznie następująco.

Po pierwsze, przeważał pogląd, iż mimo nieznacznej korekty celów w polityce transatlantyckiej Niemcy pod rządami SPD/ S 90/Z pozostały wiarygodnym partnerem w polityce zagranicznej i bezpieczeństwa w sojuszu zachodnim. Z zaangażowały się mocno w zwalczanie terroryzmu międzynarodowego po 11 września 2001 r., odgrywając ważną rolę w stabilizacji Afganistanu²⁴. Krytycznie wobec koncepcji uderzenia prewencyjnego administracji prezydenta Busha jr. przeciwko Irakowi występowały przed i po 19 marca 2003 r. różne nurty na rzecz pokoju w RFN²⁵. Nową strategię i taktykę polityki bezpieczeństwa i doktrynę wojny prewencyjnej USA oceniano zarówno jako wyraz ich jawnych tendencji hegemonialnych w kierunku tworzenia **unilateralnego systemu międzynarodowego**²⁶, jak umocnienie (poprzez okupację Iraku) swej pozycji strategicznej na Bliskim

²¹ Por. PA SPD, Bundestagswahlen. Zusammenfassung des Wahlkampfes (Reden von Gerhard Schroeder) vom 5. und 8. August 2002, Berlin 2002 (maszynopis powielany).

²² Por. J. Elsaesser, *Der deutsche Weg Historische Last und politische Herausforderung*, Muenchen 2003.

²³ Por. Solidarität mit Amerika – cykl artykułów i przemówień czołowych polityków i ekspertów chadeckich, „Die Politische Meinung” 2003, nr 399, s. 1-53.

²⁴ Por. W. von Bredow, *Neue Erfahrungen, neue Masstaebe. Geastalt und Gestaltungskraft deutscher Aussenpolitik*, „Internationale Politik” 2003, nr 9, s. 1-12.

²⁵ Por. obszerną analizę jednego z głównych ośrodków badań pokoju w RFN: G. Krell, *Arroganz der Macht. Arroganz der Ohmacht. Der Irak, die Weltordnung und die transatlantischen Beziehungen*, [w:] *Hessische Stiftung Frieden und Konfliktforschung – Raport Nr 1*, Frankfurt am Main 2003.

²⁶ Por. Ch. Tomuschat, *Der selbstverliebte Hegemon. Die USA und der Traum von einer unipolaren Welt*, „Internationale Politik” 2003, nr 5, s. 39-47.

Wschodzie i w skali globalnej²⁷. Równocześnie postulowano tworzenie bardziej zrównoważonego systemu międzynarodowego oraz powrót USA, RFN i UE do tworzenia zrównoważonej i bardziej partnerskiej współpracy²⁸.

Po drugie, wśród analiz naukowych nie brakło także ocen, wskazujących na czysto taktyczny charakter nowej strategii ekipy rządzącej SPD/S 90/Z i osobiście kanclerza Gerharda Schreodera w polityce dystansu wobec USA, zmierzającej zarówno do osiągnięcia doraźnych korzyści wewnętrznych (wygranie wyborów do Bundestagu jesienią 2002 r.), jak też uzyskania większej swobody działania międzynarodowego po przezwyciężeniu konfliktu wschód-zachód oraz redefinicji własnego interesu narodowego²⁹. W kwestii napięć Niemiec w stosunkach transatlantyckich w kontekście uderzenia prewencyjnego USA i Wielkiej Brytanii oraz tzw. koalicji chętnych 19 marca 2003 r. przeciwko Irakowi naukowcy i eksperci, związani politycznie z chadecją, zajmują jednak bardziej wstrzemięźliwe stanowisko. Z jednej strony nie aprobują oni nagłego zwrotu w lecie 2002 r. w polityce kanclerza Schroedera wobec USA, który doprowadził Niemcy obiektywnie do osłabienia ich roli i pozycji w relacjach transatlantyckich oraz bojkotu ze strony Waszyngtonu, ale z drugiej krytycznie odnoszą się także do stylu uprawiania polityki przez administrację, a zwłaszcza najbliższe otoczenie prezydenta Busha jr., forsujące jednostronne i nieprzemyślane decyzje bez ich uzgodnienia z sojusznikami USA³⁰.

Po trzecie, wielu analityków młodszego pokolenia badaczy niemieckich wskazuje na osobowościowe wyznaczniki modyfikacji stosunków transatlantyckich, podkreślając znaną tezę o przejściu w 1998 r. odpowiedzialności w rządzie SPD/S 90/Z przez czołowych polityków wywodzących się z tzw. generacji 1968, czyli epigonów rewolty młodzieżowej w dawnej RFN. Zarówno kanclerz Schroeder, jak też wicekanclerz i minister spraw zagranicznych Joschka Fischer, posiadają rodowód związany z generacją 1968, odróżniając się od poprzednich generacji ekip rządzących w RFN, w tym Kohla/Genschera/Kinkela (1982-1998) większym pragmatyzmem i zdolnością do innowacji. Schroederowi przypisuje się przy tym nie tylko silną „żądze władzy”, ale także oportunizm i doraźne kalkulacje taktyczne przy podejmowaniu ważnych decyzji strategicznych w polityce wewnętrznej i zagranicznej Niemiec.

Natomiast Fischer jako samouk i czołowy polityk zielonych oraz minister spraw zagranicznych, utrzymujący się nieprzerwanie na pierwszym miejscu w rankingach na najpopularniejszych polityków niemieckich od 1999 r., uchodzi za polityka niezwykle zdolnego, przenikliwego i elastycznego. Jego wystąpienia publiczne są bardziej przemyślane i spójne niż kanclerza Schroedera, ale w aktualnej konstelacji politycznej, nie może on przeforsować swoich koncepcji w polityce zagranicznej. Od wyborów do Bundestagu jesienią 2002 r. został on jeszcze w wię-

²⁷ Zob. analizę czołowego przedstawiciela badaczy Bliskiego Wschodu w RFN: U. Steinbach, *Eine neue Ordnung im Nahen Osten – Chance oder Chimaere?*, [w:] *Aus Politik und Zeitgeschichte*, Bonn 2003, s. 3-8.

²⁸ Por. W. Link, *Imperialer oder pluralistischer Frieden? Plaedoyer fuer eine Politik der kooperativen Balance*, „Internationale Politik” 2003, nr 5, s. 48-56.

²⁹ Zob. Ch. Hacke, *Die Aussenpolitik der BRD*, 2003, s. 583-584.

³⁰ Por. H. W. Maull, *Auf leisen Sohlen aus der Aussenpolitik?*, „Internationale Politik” 2003, nr 9, s. 19-30.

kszym stopniu jako szef MSZ uzależniony od kanclerza Schroedera i Urzędu Kanclerskiego w realizacji polityki zagranicznej Niemiec³¹.

Po czwarte, niektórzy naukowcy niemieccy średniego pokolenia starają się oceniać napięcia w relacjach transatlantyckich Niemiec z USA oraz powrót do ścisłej kooperacji z Francją na tle blokowania polityki USA wobec Iraku w Radzie Bezpieczeństwa ONZ 2002/2003 z jednej strony jako **powrót do normalności i kalkulacji zysków oraz strat w polityce zagranicznej** Niemiec ekipy Schroedera/Fischera, a z drugiej wskazują na ograniczone zasoby oraz możliwości finansowe w dążeniu do usamodzielniania się WPZiB UE. Francja i Niemcy nie będą w stanie utworzyć ani jądra, ani też grupy pionierskiej w łonie UE i dlatego należy dążyć do bardziej partnerskich i realistycznych stosunków Niemiec i całej UE z USA³².

Reasumując należy stwierdzić, iż w ocenie czołowych dyplomatów niemieckich interesy i cele polityki zagranicznej i bezpieczeństwa Niemiec ulegają wprowadzie zmianie na początku XXI w., ale nie oznacza to odejścia od priorytetowego traktowania zarówno polityki integracji europejskiej, jak też stosunków transatlantyckich. Wymaga to jednak od Niemiec i ich sojuszników europejskich, w tym Francji, lepszej koordynacji i współpracy z USA w ramach NATO oraz relacji transatlantyckich UE. Trudności jednostronnych działań USA w stabilizacji Iraku po zakończonej interwencji w kwietniu 2003 r. oraz konieczność przywrócenia pokoju na całym Bliskim Wschodzie, w tym między Izraelem a Palestyńczykami, także uzasadniają powrót do racjonalnego dialogu i współpracy Niemiec z USA. Z tych względów między innymi doszło do skutku (po przeszło rocznej przerwie) we wrześniu 2003 r. do bezpośredniego spotkania kanclerza Schroedera i prezydenta Busha jr.³³

Wnioski końcowe

Z przedstawionej wyżej analizy dyskusji i kontrowersji wokół polityki zagranicznej i bezpieczeństwa zewnętrznego zjednoczonych Niemiec po 1990 r. wynikają następujące wnioski o charakterze ogólnym:

1. Dyskusje i kontrowersje wokół polityki zagranicznej zjednoczonych Niemiec dotyczyły jej nowych wyznaczników, założeń (interesów i celów), kierunków oraz metod i instrumentów realizacji. Toczyły się one głównie w gronie naukowców i ekspertów o różnych orientacjach teoretyczno – metodologicznych, nie pozostając bez wpływu na kształt i modyfikację interesów i celów polityki zagranicznej Niemiec.

³¹ Por. S. Kornelius, *Der Gourmet als Kellner. Joschka Fischer langer Weg*, „Internationale Politik“ 2003, nr 9, s. 31-38.

³² Por. G. Hellmann, *Agenda 2020. Krise und Perspektive deutscher Aussenpolitik*, „Internationale Politik“ 2003, nr 9, s. 39-50.

³³ Por. ocenę ambasadora Niemiec w USA i ONZ: W. Ichinger, *Durch Wandel zur Stabilität. Anmerkungen zur Zukunft der transatlantischen Beziehungen*, „Internationale Politik“ 2003, nr 9, s. 57-66.

2. Zasadnicze interesy i cele polityki zagranicznej zjednoczonych Niemiec zostały ukształtowane w okresie koalicji CDU/CSU/FDP 1990-1998. Nawiązywały one z jednej strony do tradycji i założeń koncepcyjnych dawnej RFN do 1989 r., ulegając stopniowej modyfikacji, zwłaszcza w zakresie bezpośredniego zaangażowania się Niemiec w rozwiązywanie konfliktów zbrojnych poza własnym obszarem, jak również udziału niemieckich sił zbrojnych – Bundeswehry, w misjach pokojowych ONZ i interwencjach zbrojnych NATO po 1995 r.

3. W ciągu lat 90., a zwłaszcza od chwili przejścia władzy na szczeblu federalnym przez koalicję SPD/S90/Zieloni od 1998 r., priorytetowym kierunkiem polityki zagranicznej RFN stało się działanie na rzecz pogłębienia (reformy) i poszerzenia UE o kraje Europy Środkowo-Wschodniej. Podczas licznych konferencji międzyrządowych (1996-2000) Niemcy nie mogły jednak zrealizować swoich maksymalnych celów federalistycznych. Natomiast po historycznej decyzji o poszerzeniu UE w grudniu 2002 r. podczas Konwentu Europejskiego (2002-2003) i Konferencji Międzyrządowej (2003), Niemcy przeszły do ścisłego uzgodnienia swych interesów z Francją, zmierzając także do kompromisu z pozostałymi wielkimi państwami członkowskimi – Wielką Brytanią i Włochami, co stwarza szereg poważnych implikacji dla krajów średnich i małych, w tym Polski ze względu na realną perspektywę odejście od postanowień Traktatu z Nicei.

4. Po 11 września 2001 r. Niemcy jednoznacznie poparły politykę USA w kierunku zwalczania terroryzmu międzynarodowego, wysyłając kilkutysięczne oddziały Bundeswehry do Afganistanu. Równocześnie jednak zdecydowanie sprzeciwiły się 2002/2003 koncepcjom uderzenia prewencyjnego USA na Irak Sadaama Husseina. W kulminacyjnym punkcie obrad na forum Rady Bezpieczeństwa ONZ wokół powyższej kwestii rząd koalicji SPD/S90/Z zdecydował się na jawne odcięcie się od planów administracji Busha jr., przechodząc zarazem do ścisłej współpracy politycznej z Francją i Rosją, a częściowo także z Chinami Ludowym jako oponentami USA w tym gremium.

5. W nauce i publicystyce niemieckiej dominują bardzo zróżnicowane oceny nowej strategii i taktyki polityki zagranicznej i bezpieczeństwa zewnętrznego Niemiec. Eskalują one od ostrej krytyki do aprobaty polityki zagranicznej rządu SPD/S90/Z oraz próby wypracowania pod jej adresem własnych postulatów i propozycji.

Rajmund Mydeł, Heinz Fassmann

INTEGRACJA A TRANSNARODOWA MIGRACJA WAHADŁOWA (NA PRZYKŁADZIE POLAKÓW W WIEDNIU)

1. Uwagi wstępne

Imigracja z Polski do Wiednia ma względnie długą tradycję. Już w XIX w., należąca wówczas do monarchii austro-węgierskiej Galicja zaliczała się do najważniejszych obszarów odpływu migracyjnego. Wśród rzeszy emigrantów, kierujących się stąd głównie do Ameryki Północnej (przede wszystkim do Stanów Zjednoczonych Ameryki) oraz Ameryki Południowej (głównie do Brazylii), ważne miejsce zajmowali wychodźcy, których celem była stolica monarchii – Wiedeń. Tu powstało centrum polskiej emigracji w Austrii, bowiem już w połowie XIX w. uformował się tu ośrodek polonijny, liczący ok. 4 tys. członków. W 1873 zbiorowość Polaków w Wiedniu liczyła ok. 20 tys., a w 1900 osiągnęła już poziom 28 tys. osób. Według danych spisowych z 1910 populacja Polaków w Wiedniu liczyła 29,1 tys. osób, stanowiąc 1,3% ogólnej liczby mieszkańców miasta (2,2 mln).

Wzrost liczebny zbiorowości Polaków w Wiedniu determinował fakt powstania już od 2 połowy XIX w. szeregu organizacji-stowarzyszeń, które stały się prężnie działającymi ośrodkami kulturalno-oświatowymi oraz społecznymi w wiedeńskim środowisku polonijnym; łącznie skupiały one ponad 80,0% ogółu ludności polskiego pochodzenia zamieszkałej na terytorium Austrii. Do pionierskich organizacji należały w tym okresie Polskie Stowarzyszenie Akademickie „Ognisko” (zał. 1864), Stowarzyszenie Polskie „Zgoda” (zał. 1878) oraz założony w 1894 Związek Polaków w Austrii „Strzecha” [m.in. Forst-Battaglia 1983, Mydeł, Fassmann 1997].

Po latach reemigracji (szczególnie po utworzeniu niepodległego państwa w 1918 do czasu wybuchu II wojny światowej w 1939) a następnie stagnacji i niewielkiej imigracji okresu 1950-1980, od początku lat 80. XX w. Wiedeń staje się ponownie ważnym celem polskiej emigracji. Wprowadzenie stanu wojennego (1988) zahamowało proces napływu polskich imigrantów, który przybrał na sile po

upadku systemu komunistycznego. Tak np. w okresie 1988-1995 liczba Polaków w Wiedniu wzrosła ponad dwukrotnie z 8,7 do 19,7 tys., reprezentując odpowiednio 0,6% i 1,2% ogółu mieszkańców miasta. Począwszy od roku 1955 notowany jest systematyczny spadek liczby stale zamieszkującej to miasto ludności polskiego pochodzenia (do 17,4 tys. w 2000) jako rezultat nasilającej się skali reemigracji. Pomimo tego Polacy w Wiedniu są po obywatelach Jugosławii (80,1 tys.), Turcji (43,9 tys.) oraz Bośni i Hercegowiny (20,8 tys. osób), czwartą co do wielkości grupą obcokrajowców w mieście [Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 2001]. Stosowne będzie tu podkreślenie, iż w tym samym czasie bardzo silnie wzrosła liczba Polaków – imigrantów zarobkowych, których liczebność na wiedeńskim rynku pracy szacowana jest na ponad 50 tys.

Problematyka polskiej imigracji do Wiednia oraz statusu społeczno-ekonomicznego Polaków w tym mieście należą do względnie słabo rozpoznanych zagadnień pod względem naukowym. W odróżnieniu od populacji ludności tureckiej oraz mieszkańców państw byłej Jugosławii, którym poświęcono liczne i bardzo szczegółowe, wieloaspektowe studia [np. Lichtenberger 1984], wiedza o różnych aspektach społeczno-ekonomicznych polskich imigrantów w Wiedniu jest bardzo skromna. W świetle powyższych uwag autorzy podjęli wspólny projekt badawczy wspierany finansowo przez Austriacki Akademicki Urząd Wymiany Międzynarodowej. Realizowany w latach 2000 – 2004 (Nr projektu 6/2000), pozwolił m.in. na przeprowadzenie szczegółowych studiów empirycznych wśród żyjących w Wiedniu Polaków ze szczególnym uwzględnieniem ich demograficzno-społecznej i zawodowej struktury, warunków mieszkaniowych oraz stopnia narodowej tożsamości. Badaniom powyższym przyświecał zarazem cel nadrzędny, nowatorski w swym problemowym ujęciu a zmierzający do rozpoznania różnych aspektów tzw. transnarodowej migracji wahadłowej.

2. Problematyka i cel pracy

Przedmiotowe studia koncentrują się na analizie warunków życiowych oraz tożsamości zamieszkałych w Wiedniu Polaków. Jest to nowatorskie w swej treści podejście badawcze, gdyż dotychczasowe, nieliczne zarazem studia koncentrowały się na aktualnych rozmiarach oraz ocenie skali emigracji Polaków do państw Unii Europejskiej po jej rozszerzeniu w 2004 [np. Bruckner 2000, Frost-Battaglia 1983, Morocvasic1994].

Głęboka merytorycznie analiza problematyki perspektyw życiowych i tożsamości zamieszkałych w Wiedniu Polaków wydaje się być istotnym zagadnieniem nie tylko z naukowego punktu widzenia. W obiegowych opiniach naukowców oraz austriackiego społeczeństwa dominuje przekonanie, że w przypadku napływu migracyjnego Polaków mamy do czynienia z „prawdziwą”, długotrwałą imigracją. W tych okolicznościach niniejsze badania zmierzają m.in. do określenia poziomu „dostosowania się” lub dysymilacji, a co za tym idzie, jak dalece zaawansowany jest proces integracji i asymilacji polskich imigrantów, czy wyzbyli się

swego etnicznego pochodzenia oraz, w jakim stopniu formują jednolite etnicznie społeczeństwo wielkomiejskie.

W związku z relatywnie wysokim nurtem imigracji polskich obywateli do Wiednia, ten zakres merytoryczny badań wydaje się być szczególnie interesujący i ważny w kontekście narastającego procesu zróżnicowania etniczno-narodowościowego mieszkańców zarówno samego Wiednia, jak i całej Austrii. Dotychczasowe wyniki badań autorów dowodzą, że wielu Polaków (szczególnie tych, którzy emigrowali z kraju po upadku „żelaznej kurtyny”) nie zamierzają pozostać na stałe w Austrii czy Wiedniu. Wielu z nich przybywa jako „turyści”, którzy podejmują okresową pracę, względnie jako „okresowi imigranci” wchodzi na austriacki – wiedeński rynek pracy. Tworzą oni w tych warunkach zupełnie nowy typ migracji, który nie odpowiada ani stałemu osiedleniu się w nowym kraju, ani krótko okresowemu pobytowi. To zupełnie nowe zjawisko w przedmiocie problematyki migracji międzynarodowych określamy mianem „transnarodowej migracji wahadłowej”.

Transnarodowa migracja wahadłowa może być rozumiana jako przekraczającą granice państwa zmiana czasowego miejsca zamieszkania, czyli zamiarem okresowego pobytu poza rodzinnym krajem, przy zachowaniu pierwotnego miejsca zamieszkania. Migracja wahadłowa dokonywana jest zarówno w bardzo krótkich interwałach czasowych (z tygodnia na tydzień), może rozciągać się w dłuższym okresie (do kilku miesięcy) lub w skrajnych przypadkach obejmować może nawet szereg lat (dawni „gastarbeiterzy”). W tym ostatnim przypadku wieloletni pobyt za granicą przerywany jest mniej lub bardziej licznymi kontaktami z krajem rodzinnym (wizyty świąteczne, podróże wakacyjne itp.). Ten zupełnie nowy typ migrantów i migracji znajduje jednoznaczne potwierdzenie w studium Glicka Schillera, Bascha i Blanc-Szantona. „Nasza wcześniejsza koncepcja imigrantów i migrantów nie jest już wystarczająca. Słowo imigrant wywołuje skojarzenia stałego zerwania, wykończenia, zrezygnowania ze starych wzorców i bolesną naukę nowego języka i kultury. Teraz pojawia się nowy rodzaj migrującej populacji, składający się z tych, których sieć społeczna, czynności i wzorce życia obejmują oba społeczeństwa; kraju gościnnego i kraju pochodzenia. Ich życie przecina w poprzek narodowe granice i przenosi istnienie dwóch społeczeństw na jeden obszar” [1992, s. 1].

Istotne dla transnarodowej migracji wahadłowej jest wirtualne i realne życie w dwóch społeczeństwach. Nie dochodzi tu do jednoznacznego opuszczenia „społeczeństwa pochodzenia” i definitywnego wcielenia się do „społeczeństwa docelowego”, lecz do swoistego pośredniego stanowiska, „postawy pomiędzy”. Transnarodowi migranci „są w domu” zarówno w „społeczeństwie pochodzenia”, jak i w „społeczeństwie docelowym”. Żyją „tam i tutaj” oraz nie chcą lub nie mogą się zdecydować na definitywną emigrację lub ostateczny powrót do ojczyzny.

Ta transnarodowa migracja wahadłowa posiada szereg strukturalnych przesłanek. Do podstawowych, wręcz banalnych a zarazem bardzo ważnych, należą ekonomiczne nierówności, które wyrażają się w formie różnych szans zatrudnienia oraz odmiennych dochodach za wykonywaną pracę. Dochodzą do tego „przepuszczalne” i łatwe do przekroczenia w dzisiejszych warunkach geopolitycznych grani-

ce państw. Transnarodowa migracja wahadłowa nie jest możliwa tak długo, jak długo hermetycznie wręcz zamknięte granice dzielą „obszar akcji”. Dopiero w momencie gdy możliwe staje się przekroczenie granic państwowych bez biurowatycznych utrudnień (po obu stronach), uruchomiony zostaje przepływ siły roboczej (w tym robotników sezonowych), którzy bez szczególnych barier mogą utrzymywać kontakt z ojczyzną, a po zakończeniu zatrudnienia, wrócić również bez przeszkód do domu (ojczystego kraju).

Kolejny warunek transnarodowych migracji wahadłowych dotyczy „zmniejszających się” odległości. Duże odległości tracą również znacząco na swoim oddziaływaniu jako szczególnej bariery, kiedy ich pokonanie staje się łatwiejsze technicznie i korzystne ze względów finansowych. W powyższych warunkach będzie możliwa egzystencja uczestników tego typu migracji w dwóch społeczeństwach, stworzony zostanie zarówno duchowy, jak i fizyczny obszar działalności (oddziaływań), który sięgać będzie ponad narodowe granice. Będzie to zarazem zasadniczym warunkiem wytworzenia się tożsamości, która nie ograniczy się ani do „starego”, ani do „nowego” społeczeństwa. Sprzyjać temu będzie możliwość łatwej zmiany „starej ojczyzny” na „nową ojczyznę”. Dzięki satelitarnej komunikacji (telewizyjnej i łączności telefonicznej) imigrujący pracownicy będą mogli pod koniec każdego dnia śledzić wydarzenia „ojczystego” życia politycznego i społecznego, tak jakby byli „w domu”. Mogą również bez problemu uczestniczyć we wszystkim, co dzieje się w ich „nowej ojczyźnie”, podczas pobytu w kraju ojczystym (Kraków jest w Wiedniu a Wiedeń w Krakowie). Ważnym czynnikiem kreowania i rozwoju tych postaw jest wszechobecny telefon, pozwalający na nieograniczone i szybki kontakt z pozostającymi w kraju członkami rodziny i krewnymi, pozwalający m.in. na uczestnictwo w mniej lub bardziej ważnych wydarzeniach rodzinnych. W tych warunkach rozłąka na dłuższy okres czasu oraz odległe miejsce pobytu staje się łatwiejsze do pokonania.

Transnarodowa migracja wahadłowa wspierana jest także przez etniczną sieć, funkcjonującą w miejscu docelowym. Sieci etniczne są przy tym centralnymi i wielofunkcyjnymi „instytucjami pośrednictwa”. W ich ramach i za ich pośrednictwem przekazywane są informacje m.in. na temat wynajmu mieszkań, miejsc pracy, możliwości wspólnego przejazdu i społecznych wydarzeń. Sieci etniczne sprzyjają poza tym społecznemu bezpieczeństwu imigrantów, gdyż zmniejszają indywidualne ryzyko. Tak np., jeśli ktoś utraci pracę lub mieszkanie, może z reguły liczyć na pomoc. Transnarodowy ruch migracyjny staje się w tych okolicznościach bardziej bezpieczny – mniej ryzykowny. Im bardziej „niepewne” jest obce otoczenie oraz im bardziej restrykcyjny jest „oficjalny” dostęp do środków informacji, tym większe znaczenie sieci etnicznej – społecznej dla nowych imigrantów.

Mówiąc o transnarodowej migracji wahadłowej należy mieć poza tym na uwadze fakt, iż jej uczestnicy charakteryzują się wysokim poziomem możliwości dostosowania się do nowych warunków, dyspozycyjności oraz gotowości do nauki. Niezwykle ważnym jest, aby być przygotowanym na podejmowanie różnorodnych wyzwań oraz potrafić wykonywać takie obowiązki zawodowe (prace), na które jest aktualnie najwyższy popyt na rynku pracy. Od szeregu lat zauważa się fakt istnie-

nia na zachodnioeuropejskim (oraz północnoamerykańskim) rynku pracy nisz oraz luk, w szczególności zaś w budownictwie, gastronomii i hotelarstwie, szeroko rozumianych usługach (w tym pomocy domowych i sprzątaczek), wykorzystywanych bardzo często z pominięciem regulacji prawnych (praca „na czarno”). Ta gotowość dopasowania się – adaptacji, zapewnia szybką integrację w systemie zatrudnienia z pominięciem wysokich kosztów poszukiwania pracy, co niewątpliwie sprzyja transnarodowym migracjom wahadłowym. Każdy, kto może być pewny, że znajdzie bez szczególnego trudu zatrudnienie za granicą ponosząc niewielkie koszty, względnie łatwo przyjmie obcy kraj jako „obszar osobistej aktywności – osobistego działania”.

Główny cel przedmiotowych badań polegał na analizie transnarodowej migracji wahadłowej w warstwie jej przejawów i skutków. Postawiono następujące pytanie, jakie społeczne i socjalne skutki transnarodowej migracji będą możliwe do zaobserwowania oraz ilościowego ich ujęcia w ramach empirycznych studiów. Bezpośrednim i zasadniczym następstwem transnarodowej migracji wahadłowej są rozdzielone rodziny i gospodarstwa domowe. Wynika to z faktu, iż z reguły emigruje jeden z członków rodziny, natomiast pozostała jej część zamieszkuje nadal w ojczyźnie. Determinanty powyższej sytuacji mają różnorodne, bardzo często osobiste – indywidualne podłoże. Jedni uważają, że dzieci powinny uczęszczać do szkoły w kraju rodzinnym inni z kolei twierdzą, że małżonka wraz z dziećmi powinna pozostać w domu z powodu zbyt wysokich kosztów. Najbardziej istotne dla określenia transnarodowej migracji wahadłowej jest to, że dochodzi do „podziału” rodziny, w którego rezultacie wytwarzają się dwa miejsca-obszary życia rodzinnego.

W kontekście transnarodowej migracji wahadłowej wymierna jest również liczba powrotów, tym bardziej, że w tej kategorii międzynarodowych przepływów migracyjnych, zakłada się częste powroty do ojczystego kraju. Wiąże się to pośrednio z rozdzielonymi (podzielonymi) gospodarstwami domowymi oraz z całą koncepcją transnarodowej migracji wahadłowej. Nie dochodzi tu do stałej emigracji lub imigracji, lecz do okresowego względnie cyklicznego przemieszczania się jej uczestników. Opuszcza się kraj pochodzenia, aby po pewnym czasie ponownie do niego powrócić.

Wymierne są jednak nie tylko powroty, ale różnorodne interakcje. Jak często dzwoni się do pozostawionego w kraju pochodzenia kręgu przyjaciół i znajomych oraz do rodziny? Co dzieje się oraz, na jakie cele przeznaczane są zarobione pieniądze? Te i inne pytania odnoszą się do realnej wymiany między dwoma miejscami pobytu transnarodowych migrantów oraz pozwalają bliżej rozpoznać warunki funkcjonowania tej szczególnej formy społecznej organizacji.

W końcu wymierne efekty transnarodowych przemieszczeń można odnaleźć w sferze regionalnej i narodowej tożsamości. Kim się czuję? Jaką tożsamość akceptuję – przyjmuję? Odpowiedzi na takie pytania nie mogą być jednoznaczne: zarówno tożsamość kraju docelowego, jak też wyłącznie tożsamość kraju pochodzenia nie są „figurami myślowymi”. Transnarodowa migracja wahadłowa prowadzi bardziej do formowania postawy – orientacji w rodzaju: „zarówno jak rów-

nież”, do tożsamości łącznikowej, oznaczającej, że identyfikują się mentalnie w obu społeczeństwach.

3. Materiały źródłowe

Prezentowane wyniki badań dotyczą Polaków mieszkających (przebywających) i pracujących w Wiedniu, zwracając szczególną uwagę na kwestię, czy pojęcie transnarodowych migracji wahadłowych jest z gruntu właściwe dla tej grupy osób. Przedmiotowe badania oparte zostały na źródłach urzędowych oraz na wynikach przeprowadzonych w Wiedniu wywiadów kwestionariuszowych. Urzędowe źródła wykorzystano zasadniczo do szczegółowej analizy demograficznych struktur żyjących w Wiedniu Polaków, natomiast wynik badań kwestionariuszowych pozwoliły na weryfikację postawionych przez autorów problemów badawczych.

W zakresie urzędowych statystyk wykorzystano wyniki „Mikrospisu” z 2001 [Mikrozensus 2001, Arbeitskrafteerhebung], który pozwolił zdefiniować zbiorowość zamieszkałych w Wiedniu Polaków niezależnie od obywatelstwa. Stąd pozyskano m.in. dane na temat miejsca urodzenia, co pozwoliło z kolei na wyróżnienie kategorii imigrantów legitymujących się austriackim obywatelstwem. Zasadniczy trzon szczegółowej analizy badawczej oparto na wynikach wywiadów kwestionariuszowych przeprowadzonych w Wiedniu w maju i czerwcu 2002, z udziałem polskich i austriackich studentów (przeprowadzone zostały w 22 miejscach znanych jako punkty spotkań Polaków w tym mieście: Gardekirche, kościół Salezjanów, kościół św. Józefa, Instytut Polski, Biblioteka Polska, Polska Szkoła w Kalksburgu, Związek Polaków w Austrii „Strzecha”, Klub Inteligencji Polskiej, Stowarzyszenie Polskich Inżynierów i Techników w Austrii, okolice Dworca Południowego, polskie kawiarnie i restauracje itp., zwracając uwagę na potrzebę dywersyfikacji respondentów z punktu widzenia statusu zawodowego czy społeczno-ekonomicznego).

Pomimo iż badania miały charakter niekontrolowanej próby losowej, okazało się że w porównaniu z urzędowymi statystykami struktura wiekowa badanych osób odpowiadała strukturze wiekowej zamieszkałych w Wiedniu Polaków i Austriaków polskiego pochodzenia. Drugą, wysoce zbieżną cechą demograficzną okazała się struktura płci. W badaniach kwestionariuszowych 51,7% populacji reprezentowali mężczyźni, podczas gdy w urzędowym spisie ludności stanowili oni 50,5%. W tych warunkach za zadowalającą uznano poziom zgodności oficjalnych danych spisowych z wynikami wywiadów kwestionariuszowych.

Nieco większe różnice odnotowano w zakresie poziomu wykształcenia. Z grona badanych respondentów 6,0% stanowiły osoby legitymujące się podstawowym wykształceniem, podczas gdy według danych spisu ludności reprezentowali oni 21,0 populacji. Fakt ten tłumaczyć można tym, iż mniej wykształceni Polacy częściej odmawiali udzielenia wywiadu, bądź też częściej unikają miejsc publicznych. Bardzo dobra zgodność uzyskano natomiast w grupie osób z wyższym wykształceniem (16,3% według mikrospisu i 16,9% w badaniach autorów).

4. Cechy strukturalne

Do szczegółowej ilustracji cech strukturalnych żyjących w Wiedniu Polaków wykorzystano wyniki mikrospisu ludności z 2001 roku. Zgodnie z powyższym źródłem żyło w tym mieście 37 tys. obywateli polskiego pochodzenia, z których 11 tys. (29,7%) legitymowało się obywatelstwem austriackim. Większość zamieszkających w Wiedniu Polaków (ok. 60,0%) to osoby przybyłe tu po 1989/1990 roku. Podkreślić należy fakt, iż oficjalne statystyki nie uwzględniają licznej rzeszy Polaków przebywających w Wiedniu jako „pracujący turyści”, czasowo obecnych członków rodzin ani sporej grupy osób bez legalnego pozwolenia na pobyt i pracę.

4.1. Struktura demograficzna

Spośród ogółu Polaków zamieszkających w Wiedniu wyraźna większość (53,6%) to osoby w wieku 15-40 lat. Nie mniej relatywnie wysokim udziałem legitymują się osoby pomiędzy 40 a 65 rokiem życia (35,0%). Powyższe dane dowodzą, iż na tle innych grup imigrantów (w tym obcokrajowców) Polaków znamionuje relatywnie liczny udział grup wiekowych o potencjalnie wysokiej zdolności podjęcia pracy (Polacy 88,6%, cudzoziemcy ogółem 76,%). Równie znamienny jest dla nich bardzo niski odsetek dzieci w wieku poniżej 15 lat (6,4%) przy symbolicznym wręcz udziale osób starych, czyli liczących 65 i więcej lat (zaledwie 5,0% – Tab. 1). Te ostatnie dane wskazywać mogą pośrednio na silnie zaawansowany proces migracji wahadłowych co oznacza, że część dzieci poniżej 15 roku życia uczęszcza do szkół w Polsce, natomiast osoby w wieku poprodukcyjnym powracają „na starość” do rodzinnego kraju.

Tabela 1. Struktura demograficzna ludności (w % ogółu)

Ludność	Kobiety	Osoby stanu wolnego (pow. 15 lat)	Osoby w wieku < 15 lat	Osoby w wieku 15-40 lat	Osoby w wieku 40-65 lat	Osoby w wieku 65 i więcej lat
Polacy	49,5	23,4	6,4	53,6	35,0	5,0
Obcokrajowcy ogółem	50,8	21,6	13,4	41,9	34,6	10,1
Razem mieszkańców Wiednia	52,4	29,8	14,8	36,4	32,8	16,0

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mikrozensus 2001.

4.2. Poziom wykształcenia – kwalifikacje zawodowe

Charakterystyczną cechą Polaków w Wiedniu jest ich względnie wysoki poziom wykształcenia a co za tym idzie kwalifikacji zawodowych. Ponad 16,0% zamieszkałych tu Polaków legitymuje się wyższym wykształceniem, która to wartość przekracza wyraźnie wskaźniki dotyczące zarówno ogółu obcokrajowców, jak i mieszkańców Wiednia (Tab. 2). Z drugiej strony Polacy notują najniższy odsetek osób z wykształceniem podstawowym (21,1% Polacy, 41,0% obcokrajowcy ogółem). Powyższe statystyki dowodzą jednoznacznie, iż imigracja z Polski opiera się na osobach o względnie wysokim poziomie edukacji i kwalifikacji zawodowych, gotowych i zdolnych wypełnić szybko pojawiające się luki na miejscowym rynku pracy.

Tabela 2. Poziom wykształcenia ludności

Ludność	% osób z wykształceniem podstawowym	% osób z wykształceniem zawodowym	% osób z wykształceniem średnim	% osób z wykształceniem wyższym
Polacy	21,1	21,4	41,2	16,3
Ogółem obcokrajowcy	41,0	21,2	25,6	12,2
Razem mieszkańcy Wiednia	25,5	29,6	34,5	10,4

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mikrozensus 2001.

4.3. Aktywność zawodowa

Struktura wiekowa Polaków zamieszkałych w Wiedniu wskazywała na ich wysoki poziom orientacji zarobkowej. Większość pośród nich znajduje się w wieku produkcyjnym oraz jest aktywnych zawodowo. Statystyki dowodzą, że aż 61,6% Polaków jest czynnych zawodowo, podczas gdy przedmiotowy wskaźnik w odniesieniu do wszystkich mieszkańców Wiednia notuje zaledwie wartość 45,3% (Tab. 3). Jest to także zdecydowanie wyższa wartość w porównaniu z populacją ogółu obcokrajowców (51,3%). Z drugiej strony zaledwie 6,5% ogółu Polaków pobiera emeryturę, podczas gdy odsetek tej kategorii mieszkańców Wiednia osiąga poziom aż 22,7%.

Zamieszkali w Wiedniu Polacy względnie licznie zatrudnieni są jako pomoc domowa lub dozorca domów oraz niemal dwukrotnie przewyższają wskaźnik stopy bezrobocia notowanego w kategorii ogółu mieszkańców miasta (Tab. 3). Szczególnie interesujący jest szczegółowy obraz struktury zatrudnienia, przy czym należy w tym miejscu podkreślić fakt, iż rzeczywiste kwalifikacje zawodowe polskich imigrantów przewyższają zdecydowanie te odnoszące się do ogółu mieszkańców Wiednia. Oznacza to, że część dobrze wykształconych Polaków wykonuje

prace o niższych kwalifikacjach zawodowych. Składa się na to okoliczność, iż uprzywilejowane zawodowo stanowiska zachowywane są najczęściej dla Austriaków oraz wybranych elit zawodowych dla przybyszów z państw Europy Zachodniej oraz Ameryki Północnej.

Tabela 3. Ogólna charakterystyka ekonomiczna ludności

Ludność	% czynnych zawodowo	Stopa bezrobocia	Emeryci (% ogółu ludności)	Pomoc domowa i dozorcy (%)	Dzieci w wieku przedszkolnym, uczniowie i studenci (% ogółu ludności)
Polacy	61,6	7,6	6,5	10,6	13,7
Ogółem obcokrajowcy	51,3	8,6	4,6	9,6	26,0
Razem mieszkańcy Wiednia	45,3	4,9	22,7	4,9	22,1

Źródło: opracowanie własne na podst. Mikrozensus 2001.

Okolo 20,0% czynnych zawodowo Polaków to wyższego szczebla pracownicy umysłowi – biurowi, w tym na kierowniczych stanowiskach. Za równie znamienny uznać należy fakt, iż niemal 40,0% obywateli polskiego pochodzenia reprezentuje kategorię *white collar workers*. Równocześnie bardzo liczną grupę czynnych zawodowo stanowią robotnicy niewykwalifikowani lub przyuczeni do zawodu (36,5%), czemu towarzyszy względnie duży udział robotników wykwalifikowanych, znajdujących zatrudnienie w budownictwie, hotelarstwie, gastronomii oraz opiece zdrowotnej (Tab. 4). Podkreślić należy, że czynni zawodowo Polacy w tym mieście reprezentują wyraźnie wyższy status zawodowo-społeczny w porównaniu z pracownikami cudzoziemskimi pochodzącymi z krajów byłej Jugosławii czy Turcji (ponad 65,0% ich liczby zatrudnionych jest jako robotnicy niewykwalifikowani i przyuczeni do zawodu). Polacy zajmują w Wiedniu „średnią pozycję” społeczną, lokując się wyraźnie powyżej imigrantów z krajów bałkańskich i Turcji a za rdzennymi wiedeńczykami.

4.3.1. Warunki mieszkaniowe i miejsce zamieszkania

Średni „status społeczny” Polaków, znajduje także wyraz w warunkach mieszkaniowych. Zgodnie z urzędowymi statystykami na jednego mieszkańca polskiego gospodarstwa domowego przypada przeciętnie 33,4 m² powierzchni. Wartość ta

jest większa o niemal 35,0% w porównaniu z ogółem obcokrajowców (24,9 m²) i nieznacznie mniejsza w stosunku do średniej ogólnomiejskiej (35,7 m²).

Tabela 4. Struktura zawodowa ludności (w % ogółu czynnych zawodowo)

Ludność	Pracownicy samodzielni	Robotnicy niewykwalifikowani i przyuczeni	Robotnicy wykwalifikowani	Pracownicy umysłowi niższego szczebla	Pracownicy umysłowi średniego szczebla	Pracownicy umysłowi wyższego szczebla
Polacy	9,7	36,5	17,2	11,7	5,6	19,3
Ogółem obcokrajowcy	8,1	43,3	12,4	14,9	7,8	13,5
Razem mieszkańców Wiednia	9,7	19,1	9,6	21,0	16,3	24,3

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mikrozensus 2001.

Charakterystyczny jest równocześnie fakt, iż za 1 m² mieszkania płać Polacy czynsz w wysokości 5,5 euro, która to wartość jest najwyższa w skali całego miasta (4,5 euro za 1 m²) jak też w grupie ogółu obcokrajowców (5,1 euro za 1 m² mieszkania). Związane jest to zapewne z późniejszym napływem migracyjnym, a co za tym idzie, z wyższymi opłatami czynszowymi za wynajem oraz dlatego, że Polacy zamieszkują z reguły w domach o wyższym standardzie, zlokalizowanych w „lepszach” dzielnicach Wiednia. Bardzo rzadko zajmują mieszkania służbowe czy „dozorówki”. Tę ostatnią formę zakwaterowania wybiera wielu tureckich i jugosłowiańskich gastarbeiterów, co rzutuje na średnią wysokość opłat czynszowych.

Tabela 5. Warunki mieszkaniowe i struktura własnościowa mieszkań

Ludność	Powierzchnia mieszkalna (m ² /osobę)	Wysokość czynszu w € za 1m ²	Mieszkanie własnościowe (%)	Mieszkanie czynszowe (%)	Mieszkanie sublokatorskie (%)	Inne (%)
Polacy	33,4	5,5	13,5	70,9	8,5	7,1
Ogółem obcokrajowcy	24,9	5,1	7,5	76,0	5,2	11,3
Razem mieszkańców Wiednia	35,7	4,5	19,7	74,9	1,7	4,7

Źródło: opracowanie własne na podstawie Mikrozensus 2001.

Znamiennym dla prawnego statusu mieszkań i relacji czynszowych zamieszkałych w Wiedniu Polaków jest relatywnie wysoki odsetek sublokatorów. Aż 8,5% Polaków zajmuje mieszkania sublokatorskie, która to wielkość jest pięciokrotnie wyższa od średniej ogólnomiejskiej (Tab. 5). Z drugiej strony zamieszkali w tym mieście Polacy są w porównaniu z pozostałymi obcokrajowcami dwukrotnie częściej właścicielami mieszkań (13,5% to mieszkania własnościowe). Aż 75,0% Polaków jest głównymi najemcami, natomiast pozostałych 7,1% zajmuje mieszkania na innych warunkach prawno-administracyjnych (najczęściej reprezentowane są w tej grupie mieszkania służbowe). Niemal 75,0% mieszkań zajmowanych przez Polaków reprezentuje kategorię „A”, co oznacza najwyższy standard wyposażenia. W 12,0% to mieszkania substandardowe, które w przypadku ogółu obcokrajowców zamieszkałych w Wiedniu stanowią niemal 28,0%.

Polacy w Wiedniu wyróżniają się w stosunku do ogółu cudzoziemców także odmienną koncentracją przestrzenną miejsc zamieszkania. Przede wszystkim nie zamieszkują oni robotniczych dzielnic położonych na zewnątrz pierścienia trasy drogowej Gürtel, okalającej staromiejskie centrum. Niemal 25,0% ogółu Polaków zamieszkałych w Wiedniu rezyduje w dzielnicach 2 (Leopoldstadt) oraz 20 (Brigittenau). Pozostałe dzielnice o wysokim stopniu koncentracji Polaków to Favoriten (10), Simmering (11) i Döbling (19). Ten typ mieszkaniowej lokalizacji Polaków potwierdza ich średni status społeczno-ekonomiczny.

4.4. Charakterystyczne cechy transnarodowej orientacji

Szczegółowe informacje zawarte w mikrospisie, tak użyteczne dla prezentacji szeregu cech strukturalnych ludności, nie pozwalają na rozwinięcie oraz udowodnienie idei transnarodowej migracji wahadłowej. Mikrospis nie zawiera żadnych informacji m.in. na temat powrotów do ojczyzny, przepływów środków finansowych do rodzinnego kraju oraz problemu „rozdziału” gospodarstw domowych. W tych okolicznościach jedynym źródłem przedmiotowych informacji, opinii itp. okazały się wyniki przeprowadzonych wśród zamieszkałych w Wiedniu Polaków wywiadów kwestionariuszowych.

4.4.1. Rozdział gospodarstw domowych

Jak już zasygnalizowano wcześniej, transnarodowa migracja prowadzi bardzo często do rozdziału gospodarstw domowych – rodzin oraz do kreowania „podwójnej tożsamości”. Towarzyszy temu pogłębiający się proces funkcjonowania w dwóch społeczeństwach, z którym idzie w parze swoista hybrydyzacja kulturowej tożsamości. Po wszechnym jest tu fakt pozostawiania w ojczystym kraju dzieci, żon lub mężów.

W świetle przeprowadzonych badań autorów stwierdzić należy, iż 49,1% Polaków zamieszkałych w Wiedniu posiada tylko jedno gospodarstwo domowe zlokalizowane w mieście, negując zarazem fakt pozostawienia (posiadania) w Polsce najbliż-

szych członków rodziny. Jednocześnie dokładnie 50,9% respondentów przebywała w Wiedniu tylko z częścią rodziny, pozostawiając pozostałych jej członków w ojczyźnie. Zakres wewnętrznego zróżnicowania tej kategorii gospodarstw wykazuje zarazem bardzo dużą złożoność. Tak np. powszechne są sytuacje, w których mąż mieszka w Wiedniu ze znajomymi lub krewnymi (nierzadko samotnie), natomiast żona wraz z dziećmi przebywa w kraju. Czasami spotyka się układ, w którym małżonka przyjeżdża do męża, pozostawiając dzieci pod opieką dziadków. W rzadkich przypadkach ojciec mieszka w Wiedniu wraz z dziećmi, podczas gdy jego żona pozostaje na stałe w Polsce. Prezentowane powyżej wzorce ulegają zmianom (ewolucji) związanym z długością pobytu w Wiedniu. Mieszkający dłużej w tym mieście, decydują się na sprowadzenie rodziny, choć jak dowiodły badania, wśród zamieszkałych co najmniej 10 lat w Wiedniu Polaków, niemal 35,0% deklaroowało, że posiada rodziny w Polsce a niemal 8,0% żyje ciągle samotnie (Tab. 6).

Rozdział gospodarstwa domowego autorzy motywowali dwoma odmiennymi strategiami. Pierwsza z nich polegała na tym, iż wspólna emigracja (całej rodziny) zwiększyłaby koszty pobytu w Wiedniu, zmniejszając wielkość oczekiwanych wpływów finansowych (dochodów). Motyw wyboru „życia w dwóch społeczeństwach” leżał zatem w strategii polegającej na minimalizacji kosztów utrzymania. Druga z nich wyrażała się w postawie określonej terminem „widzialności” (*visibility*). Polega ona na tym, że samotnie migrujący mężczyzna mógł bez szczególnych przeszkód przenocować w prowizorycznej kwaterze lub w budynku na placu budowy, co pozwalało obniżyć do minimum koszty pobytu (z rodziną nie byłoby to możliwe). Ponadto, tego typu osoby unikają pobytu w miejscach publicznych i generalnie nie manifestują swojej obecności w mieście. Jest to istotny czynnik, biorąc pod uwagę fakt, że niemal połowa badanych i pracujących osób nie posiadała pozwolenia na pracę.

Tabela 6. Typy gospodarstw domowych Polaków zamieszkałych w Wiedniu

Typ gospodarstwa domowego	Imigranci sprzed 1990	Imigranci po 1990	Ogółem
Samotni w Wiedniu, brak gospodarstwa w Polsce	2,3	-	1,1
Gospodarstwo w Wiedniu, brak gospodarstwa w Polsce	63,1	33,1	48,0
Rodzina częściowo w Wiedniu, częściowo w Polsce	27,1	52,9	40,1
Samotni w Wiedniu, gospodarstwo w Polsce	7,5	14,0	10,8
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: badania własne (na podstawie wywiadów kwestionariuszowych).

4.4.2. Interakcje (związki) ze (starą) ojczyzną

Pomiędzy tak uformowanymi dwoma centrami życia, zachowanych jest szereg interakcji (związków), które są wymiernym efektem życia w dwóch społeczeństwach. Ten kto zostawił żonę lub męża czy dzieci w kraju pochodzenia, z zasady utrzymywał będzie (zachowywał) kontakt. Znajdzie to wyraz w kontaktach telefonicznych, przekazywaniu pieniędzy oraz wizytach (odwiedzinach) starej lub nowej ojczyzny. Współczesne techniczne przesłanki, do których należy technologia telekomunikacyjna, obniżenie kosztów transportu oraz możliwość szybkiego pokonywania dużych odległości, stwarzają warunki do rozwoju tego typu interakcji.

Wyniki badań autorów dowodzą, iż niezależnie od sytuacji rodzinnej oraz czasu pobytu poza krajem, uczestnicy migracji wahadłowych przyjeżdżają do Polski przeciętnie 6-7 razy w roku. Ponad 60,0%, a co za tym idzie, wyraźna większość z nich odwiedza dom – rodzinę w ojczystym kraju raz na miesiąc lub co dwa miesiące. Zwraca uwagę przy tym fakt, iż wyższa jest częstotliwość odwiedzin ojczyzny wśród osób, które wyemigrowały do Austrii po 1990 roku (35,6% składa w ciągu roku od 7 do ponad 13 wizyt – Tab. 7). Najczęściej podróż do Polski odbywają własnym samochodem lub rejsowymi autobusami. Te ostatnie kursują między Wiedniem a Polską każdego dnia.

Tabela 7. Częstotliwość podróży do ojczyzny (Polski)

Liczba podróży do ojczyzny w ciągu roku	Imigranci sprzed 1990	Imigranci po 1990	Ogółem (w %)
Brak	3,1	3,8	3,5
1-2	29,1	28,0	28,5
3-6	41,8	32,6	37,1
7-12	15,8	21,2	18,5
13 i więcej	10,2	14,4	12,4
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: badania własne (na podstawie wywiadów kwestionariuszowych).

Wyjątkowo ważnym ogniwem w kontaktach z pozostawioną w kraju rodziną są regularne rozmowy telefoniczne, utrzymywane przeciętnie raz w tygodniu. Wywiady kwestionariuszowe wskazują, że ponad 25,0% respondentów telefonuje do kraju w ciągu tygodnia 3 i więcej razy. Wśród nich znajdują się osoby prowadzące rozmowy telefoniczne z rodziną każdego dnia a nawet kilka razy dziennie. Wysoka częstotliwość kontaktów telefonicznych z członkami rodziny pozostającymi w kraju charakterystyczna jest bez względu na czasokres pobytu w Wiedniu. Ten ostatni fakt można uznać za pewnik, iż transnarodowe migracje oraz towarzyszące im formowanie hybrydowej tożsamości są zjawiskiem powszechnym i trwałym, które nie dotyczy wyłącznie osób zamieszkających w tym mieście stosunkowo niedawno.

Tabela 8. Częstotliwość rozmów telefonicznych z rodziną w Polsce

Liczba rozmów w ciągu miesiąca	Imigranci sprzed 1990 (w % ogółu)	Imigranci po 1990 (w % ogółu)	Ogółem (w %)
Brak	1,6	3,0	2,3
1-3	41,5	39,1	40,2
4-7	18,7	18,8	18,8
8-12	15,4	9,8	12,5
13 i więcej	22,8	29,3	6,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: badania własne (na podstawie wywiadów kwestionariuszowych).

4.5. Hybrydowa tożsamość

Swoisty rozdział gospodarstw domowych (rodziny) oraz życie w dwóch społeczeństwach leży u podstaw formowania hybrydowej tożsamości czyli obecności „w domu zarówno tutaj (za granicą) jak i tam (w kraju ojczystym)”. Podważa to tradycyjną koncepcję o istnieniu jednoznacznej orientacji migrantów na „społeczeństwo docelowe”. Klasyczne pojęcie asymilacji w ekologii społecznej zakłada bowiem, że imigranci wyrzekają się „miejsca” pochodzenia i na stałe osiadają w nowej ojczyźnie. Żyją oni najpierw we własnych „etnicznych społecznościach” a potem stopniowo muszą nauczyć się języka, nowych kulturowych zachowań oraz symboliki „docelowego społeczeństwa”. Proces uczenia się oraz „dopasowywania” trwa tak długo, dopóki migranci całkowicie nie zasymilują się oraz nie staną się integralną częścią przyjmującego ich społeczeństwa.

Transnarodowa migracja wahadłowa wykazuje wyraźną odmienność od tradycyjnej formy włączenia się w życie nowej społeczności. W tym przypadku drugorzędnym jest proces włączenia do społeczeństwa nowej ojczyzny (wręcz perfekcyjnie poprzez stopniową asymilację przy częściowym tylko zachowaniu kulturowej odrębności), natomiast dominuje postawa swoistego „dopasowywania się” społecznego przy wszechobecnej pamięci o przeszłości (kraju rodzinnym).

„[...] W ramach złożonej sieci powiązań społecznych transmigranci «zblizają się» tworząc płynne i złożone tożsamości opierające się zarówno na ich rodzimej społeczności jak też społeczeństwach przyjmujących. Podczas gdy niektórzy migranci identyfikują się bardziej z jednym społeczeństwem niż z drugim, większość wydaje się zachowywać kilka tożsamości, łączących ich równocześnie z więcej niż jedną narodowością... Chociaż transmigranci żyją jednocześnie w kilku społeczeństwach, ich działania i przekonania prowadzą do wielorakiego różnicowania populacji...” [Glick Schiller, Basch, Blanc-Szanton 1992, s. 11].

Badania autorów niniejszego opracowania pozwalają zaprezentować przykłady dokumentujące – potwierdzające tą hybrydową postawę. Wykorzystano

w tym celu odpowiedzi na pytania dotyczące poziomu więzi emocjonalnych z ojczyzną oraz stopnia znaczenia języka i polskiej kultury.

Tabela 9. Poziom więzi z Polską (w %)

Poziom więzi z Polską	Imi- granci sprzed 1990	Imigranci po 1990	Ogółem	Znaczenie języ- ka i polskiej kultury	Imi- granci sprzed 1990	Imigranci po 1990	Ogółem
Bardzo silna/ Bardzo ważna	34,9	44,9	42,2	Bardzo ważne	67,1	70,4	68,8
Silna/ Ważna	31,0	27,2	29,1	Ważne	29,0	24,4	26,7
Umiar- kowana	25,8	23,5	24,6	Umiarkowane	2,3	3,0	2,6
Brak	3,8	4,4	4,1	Brak	1,6	2,2	1,9
Ogółem	100,0	100,0	100,0	Ogółem	100,0	100,0	100,0

Źródło: badania własne (na podstawie wywiadów kwestionariuszowych).

Dokładnie 42,2% respondentów deklarowała bardzo silną/bardzo ważną więź z Polską, a kolejnych 29,1% uważała, że jest ona dla nich silna/ważna (Tab. 9). Z kolei aż 95,5% badanych osób stwierdziło, że polski język i kultura są dla nich bardzo ważne i ważne. Na marginesie dodać należy, iż w opiniach transmigrantów nie było generalnie krytycznych opinii wobec Polski, jak też przesadnego podkreślania polskiej tożsamości. Znamiennym jest także fakt, iż więź z Polską nie słabnie wraz ze wzrastającym okresem nieobecności w kraju. Niekiedy jest ona nawet nieco silniejsza wśród tych, którzy wyemigrowali znacznie wcześniej, choć różnice w tym względzie nie są istotnie znaczące.

Błędem byłoby sądzić, że ankietowani respondenci nie czują się dobrze w Austrii, że nie identyfikują się z tym krajem i że przy pierwszej nadarzającej się okazji powróciliby do Polski. Hybrydowa tożsamość sprawia jednocześnie, że większość Polaków w Austrii „czuje się” dobrze a niemal połowa zamieszkałych tu oficjalnie polskich obywateli deklaruje gotowość przyjęcia austriackiego obywatelstwa (Tab. 10). Oba powyższe fakty mogą być interpretowane jako oczywisty – jednoznaczny wyraz sympatii i szacunku dla całego państwa, choć jednocześnie większość zamieszkałych tu Polaków myśli o ojczyźnie, podkreślając bardzo silną więź z Polską. Powyższe fakty dowodzą możliwości istnienia tak odmiennych i na pozór wykluczających się postaw. Oznacza to ni mniej ni więcej wykształcenia się tożsamości, która nie jest zorientowana wyłącznie na Austrię ani też na Polskę, mieszczącej się w kategoriach „zarówno, jak również”. Jest to cecha znamienna dla „tożsamości łącznikowej”, tożsamości podwójnej-hybrydowej.

Ta ambiwalentna postawa znajduje także potwierdzenie w odpowiedziach na pytania dotyczące zamierzonego (planowanego) czasu trwania pobytu w Austrii

(„jak długo zamierza Pan/Pani pozostać w Austrii?”). Zaledwie 20,0% respondentów deklarowało chęć pozostania w tym kraju na zawsze, natomiast 30,0% do czasu przejścia na emeryturę. Jednocześnie ponad 30,0% zamierzało przebywać w Austrii nie dłużej niż 10 lat, a kolejnych 20,0% planowała powrót do Polski w ciągu jednego roku. Wykształcona została zarówno ambiwalencja uczuć, jak też niepewność oraz brak jednoznacznej postawy dotyczącej perspektywicznej, ostatecznej decyzji o pozostaniu na stałe w Austrii względnie o powrocie do Polski.

Tabela 10. Deklarowana ocena asymilacji w Austrii oraz stosunek do możliwości przyjęcia obywatelstwa

Czy czuje się Pan/i Austrii, jak u siebie w domu?				Gotowość przyjęcia austriackiego obywatelstwa		
	Imigranci sprzed 1990 (%)	Imigranci po 1990 (%)	Ogółem (%)	Imigranci sprzed 1990 (%)	Imigranci po 1990 (%)	Ogółem (%)
TAK	67,2	48,1	57,5	49,4	40,2	43,8
NIE	32,8	51,9	42,5	50,6	59,8	65,2
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Źródło: badania własne (na podstawie wywiadów kwestionariuszowych).

Postawa typu „zarówno, jak również” jest bardzo powszechną, co potwierdzają odpowiedzi badanej populacji Polaków. Tak np. aż 26,0% respondentów nie spędza wolnego czasu z Austriakami, natomiast 47,0% czyni to rzadko – czasami. Równocześnie 53,0% badanych osób obraca się w kręgu polskich znajomych i przyjaciół, natomiast aż 43,0% deklaruje, iż ma austriackich przyjaciół. Nie mniej interesujące okazały się wyniki badań w zakresie postawy – zachowań podczas hipotetycznego, bardzo ważnego meczu piłki nożnej drużyny narodowej Austrii przeciw Polsce. Okazało się, że 71,0% trzymałoby kciuki za polską drużyną narodową natomiast 29,0% za obiema drużynami.

Hybrydyzacja kulturowej tożsamości (identyfikacji) oraz ambiwalencja między Austrią i Polską jest ważną i trwałą, a nie przejściową i tymczasową cechą nowego typu migracji. Wskazuje na to utrzymujący się proces dostosowawczy i dobrego samopoczucia w nowym społeczeństwie oraz towarzysząca, powszechna tęsknota i potrzeba utrzymania kontaktu z ojczyzną. Oznacza to, iż we współczesnych badaniach transnarodowych migracji problem ten musi być szczegółowo rozpoznany oraz zaakceptowany przez władze polityczne.

5. Wnioski

Przeprowadzone studia empiryczne pośród zamieszkałej w Wiedniu zbiorowości Polaków potwierdzają zarysowującą się coraz silniej tendencję, iż międzynarodowe migracje pomiędzy krajami europejskimi oraz z Europy w inne części zachodniego świata, przestają być wielokierunkową i jednorazową zmianą miejsca za-

mieszkania z jednego do drugiego kraju. Uważana za „normalną” – klasyczną stała migracja emigracja i imigracja, zastępowana jest coraz częściej przez migrację wahadłową: koniunkturalną migrację siły roboczej, cykliczne migracje elit jak i wszystkimi formami transnarodowych przemieszczeń opierających się na etnicznej sieci, osłabienia barier w zakresie pokonywania odległości oraz gotowości ich uczestników do wejścia „w życie w dwóch społeczeństwach”.

Ta nowa forma międzynarodowych przemieszczeń nie powinna być podważana oraz zbyt powierzchownie oceniana. Jest ona bowiem niezaprzeczalnym faktem. W badaniach otwarcie pytano, czego Polakom brakuje najbardziej w Wiedniu. Niektórzy na tak postawione pytanie odpowiedzieli: legalnego pobytu, pracy oraz większej ilości wolnego czasu. Większość jednak podkreślała fakt braku ojczyzny, miejsca w którym żyli, rodaków, polskiego jedzenia, polskiej kultury i religijności a w szczególności nieobecności rodziny, żony/męża i dzieci. Odpowiedzi respondentów pełne są uczucia samotności i duchowego cierpienia. Samotność jest jednym z zasadniczych uczuć określających poziom zadowolenia i satysfakcji z życia w nowym społeczeństwie oraz skali swoistego rozdarcia między „tutaj i tam”. Transnarodowe migracje przynoszą niewątpliwie ich uczestnikom wymierne korzyści ekonomiczne, płacą jednak za to wysoką cenę emocjonalną. Ten ostatni element towarzyszył także „klasycznej” formie emigracji, przy czym jego efekt był bardziej dotkliwy ze względu na definitywne czy wręcz ostateczne rozstanie z ojczyzną.

Transnarodowe przemieszczenia będą rozwijane w „globalnym świecie”. Współcześni transnarodowi migranci mogą być przy tym rozpatrywani jako swoisty produkt „globalizacji”, będącymi równocześnie uczestnikami, jak i współtwórcami procesu globalizacji. Wspierają oni ten proces niejako „od dołu”. Rodzi się tu jednocześnie szereg pytań o strategicznym wręcz znaczeniu. Nie powinno ono z całą pewnością brzmieć: czy pozwolić na transnarodowe przemieszczenia osób czy też nie; głęboko rozważyć należy kwestię stanowiska społeczeństw i polityków do tego zjawiska, które z jednej strony są przychylne przepływowi kapitału a bezpośrednio inwestycje zagraniczne widziane są jako pożądany wkład do rozwoju gospodarczego, z drugiej natomiast w stosunku do przemieszczania cudzoziemskiej siły roboczej są tak dalece powściągliwe czy wręcz niechętne.

Konieczna wydaje się akceptacja nie tylko wspólnej przestrzeni gospodarczej, ale również wspólnej przestrzeni migracyjnej, jako części nowej europejskiej normalności. Takie spojrzenie wydaje się mieć wręcz strategiczne znaczenie w sytuacji najbliższego i perspektywicznego rozwoju społeczno-ekonomicznego naszego regionu, w tym w ramach poszerzonej od maja 2004 roku Unii Europejskiej.

Bibliografia

Bürkner H. J., 2000, *Transnationalisierung von Migrationsprozessen – eine konzeptionelle Herausforderung für die geographische Mobilitätsforschung*, [w:]

- Blotevogel H., Ossenbrügge J., Wood G., *Lokal verankert – weltweit vernetzt*, Stuttgart, ss. 301-304.
- Faist T., 1999, *Transnationalization in International Migration: Implications for Study of Citizenship and Culture*, WPTC-99-08-ESRC Research Programme on Transnational Communities, Oxford.
- Fassmann H., 2002, *Transnationale Mobilität: Empirische Befunde und Theoretische Überlegungen*, Leviathan (w druku).
- Fassmann H., Kohlbacher J., Reeger U., 1995, *Die „neue Zuwanderung“ aus Ostmitteleuropa – eine empirische Analyse am Beispiel der Polen in Österreich*, ISR – Forschungsberichte, Band 13, Wien.
- Fassmann H., Münz R., 2000, *Ost-West – Wanderung in Europa*, Wien.
- Forst-Battaglia J., 1983, *Polnisches Wien*, Wien-München.
- Glorius B., 2001, *Transnationale Migration: Das Beispiel der Pendelmigration polnischer Arbeitnehmer nach Deutschland*, DFG-Antrag, Leipzig-Halle.
- Glick Schiller N., Basch L., Blanc-Szanton C., 1992, *Transnationalism: a new analytic framework for understanding migration*, [w:] Glick Schiller N., Basch L., Blanc-Szanton C., *Towards a Transnational Perspective on Migration. Race, class, ethnicity and nationalism reconsidered*, New York, ss. 1-24.
- Lichtenberger L., 1984, *Gastarbeiter – Leben in zwei Gesellschaften*, Wien-Köln-Graz.
- Lisiecki S., 1991, *Robotnicy cudzoziemscy w strukturze społeczeństwa zachodnioniemieckiego*, Poznań.
- Morocvasic M., 1994, *Pendeln statt Auswandern. Das Beispiel der Polen*, [w:] Morocvasic M., Rudolph H., *Wanderungsraum Europa. Menschen und Grenzen in Bewegung*, Berlin, ss. 166-187.
- Morocvasic M., de Tinguy A., 1993, *Between East and West: a new migratory space*, [w:] Rudolph H., Morocvasic M., *Bridging States and Markets. International migration in the early 1990s*, Berlin, ss. 245-263.
- Mydel R., Fassmann H., 1997, *Nielegalni robotnicy cudzoziemscy i czarny rynek pracy. Polscy nielegalni pracownicy w Wiedniu*, Kraków.
- Österreichischen Mikrozensus 2001 (Arbeitskräfteerhebung), Wien 2002.
- Portes A., 2001, *Transnational entrepreneurs: The emergence and determinants of an alternative form of immigrant economic adaptation*, WPTC-01-05-ESRC Research Programme on Transnational Communities, Oxford.
- Pries L., 1997, *Transnationale Migration, Soziale Welt*, Sonderband 12, Baden-Baden.
- Pries L.(ed.), 1999, *Migration and Transnational Social Space*, Aldershot.
- Statistisches Jahrbuch der Stadt Wien 2001, Magistrat der Stadt Wien, Wien 2002.
- Taborski R., 1992, *Polacy w Wiedniu*, Wrocław.
- Vertovec S., 2001, *Transnational social formations: Towards conceptual cross-fertilization*, WPTC-01-16 ESRC Research Programme on Transnational Communities, Oxford.
- Vertovec S., 2002, *Transnational Networks and Skilled Labour Migration*, WPTC-02-02 ESRC Research Programme on Transnational Communities, Oxford.

Magdalena Ślusarczyk

SPOŁECZNE I EKONOMICZNE ASPEKTY LOBBINGU

Dynamiczny i zachodzący na coraz większą skalę rozwój lobbingu uwidacznia się zarówno na scenie politycznej, w gospodarce, jak i w funkcjonowaniu organizacji rządowych i pozarządowych. Płaszczyzny życia publicznego stanowią pole bitew różnych grup interesów. Nasza rzeczywistość dowodzi, że nie wystarczy dzisiaj tylko mieć rację, trzeba umieć skutecznie do niej przekonać innych. Opanowanie sztuki podejmowania działań lobbingowych – zwanej na gruncie polskim „rzecznictwem interesów” – może przyczynić się do uzyskania wymiernych efektów ekonomicznych, gdyż lobbing przekłada się bardzo często na wyniki finansowe przedsiębiorstw, wysokość dotacji przyznawanych różnym organizacjom czy instytucjom, a także – w wielu przypadkach – nawet na zasobność portfela przeciętnego Polaka. Ważne jest, aby dążyć do traktowania lobbingu jako działania społecznie odpowiedzialnego, tzn. przyczyniającego się do wprowadzenia zmian korzystnych zarówno dla podmiotów gospodarczych, jak i społeczeństwa. Takie podejście do problematyki lobbingu pozwoli uwolnić ten element życia publicznego od funkcjonującego stereotypu, niesłusznie utożsamiającego lobbing z korupcją. Celem tego artykułu jest próba odmitologizowania postrzeganego w ten sposób zjawiska lobbingu oraz podkreślenia jego znaczenia jako instrumentu wykorzystywanego w walce o preferowanie określonych rozwiązań w sferze ekonomicznej.

Lobbing (od ang. *lobby*: „przekonywać posłów w kuluarach”) jest terminem bardzo pojemnym. Złożoność istoty lobbingu i jego wieloaspektowość utrudnia jednoznaczne zdefiniowanie zjawiska. Najczęściej lobbing określany jest jako działanie wpływowej grupy osób na rzecz danego regionu, grupy społecznej, instytucji itp.¹ To wszelkie relacje pomiędzy władzą a obywatelami (w tym zwłaszcza zorganizowanymi w grupy nacisku), wynikające ze świadomych działań adresowanych do władzy. Pierre Servan-Schreiber, adwokat zawodowo zajmujący się problematyką lobbingu, praktykujący w Paryżu i w Nowym Jorku, na łamach

¹ *Słownik wyrazów obcych*, pod red. I. Kamińskiej-Szmaj, autorzy: M. Jarosz i zespół, Warszawa 2001.

„Actes du colloque de l'Association française des relations publiques”² stwierdza, że lobbying to reprezentowanie interesów osoby prywatnej wobec władz administracyjnych lub politycznych, które podejmują decyzje powodujące zmiany w otoczeniu ekonomicznym, prawnym lub finansowym danej jednostki, w sposób dla niej korzystny lub nie. Według Michel’a Bongrand, francuskiego doradcy ds. wizerunku w „International public affairs consultant”, nowoczesny lobbying, określany jako prowadzenie kampanii na rzecz grupy ekonomicznej (politycznej, społecznej, kulturalnej itp.), jest wykonywany zarówno wobec elity politycznej, jak wobec organów administracji państwowej. Należy zawsze wykazywać partnerom dialogu, że działanie zmierzające do umotywowania słuszności żądań grupy ma tylko jeden cel: służyć będzie dobru publicznemu. Wiarygodny lobbysta powinien w sposób logiczny uwzględniać interesy partykularne na tle interesu ogółu³.

Lobbysta (ang. *lobbyist*) to przedstawiciel lobby, osoba uprawiająca lobbying⁴. Jurgen Koch z GIW Europe podkreśla, iż lobbystą jest każdy, kto w imieniu strony trzeciej nawiązuje kontakt z politykami lub instytucjami publicznymi w celu obrony interesów strony zlecającej, bądź w celu uzyskania odpowiednich dla niej informacji. Lobbysta to człowiek, który poprzez swoje umiejscowienie w systemie legislacyjnym lub decyzyjnym, jest (w cywilizowanych krajach) źródłem informacji na temat opracowywanych aktów prawnych. Przekazuje także sugestie i propozycje rozwiązań korzystnych dla swoich mocodawców, którymi są zazwyczaj organizacje społeczne, związki zawodowe, organizacje pracodawców, międzynarodowe koncerny lub inne wpływowe organizacje⁵.

Odgrywając znaczącą rolę w życiu publicznym grupy nacisku, Stanisław Ehrlich dzieli na: ekonomiczne, społeczne i polityczne. Do grupy ekonomicznych zalicza m.in.: organizacje przemysłowców, koncerny, banki, ale także przedstawicieli wolnych zawodów oraz stowarzyszenia konsumentów. Natomiast do grupy społecznych należą m.in. organizacje religijne, kulturalne, filantropijne i humanitarne. W ostatniej grupie – politycznej – mieszczą się zarówno ekonomiczne, jak i społeczne grupy interesu, które łączy to, że ich celem jest wpływanie na kształt decyzji politycznych⁶.

W Polsce najważniejszymi „wykonawcami” działań lobbyingowych są zarządy dużych przedsiębiorstw, politycy oraz grupy interesów powiązane z władzą państwową (np. lobby przemysłu zbrojeniowego), branżowe grupy interesów ekonomicznych (np. Polskie Lobby Przemysłowe), związki i stowarzyszenia gospodarcze (np. Polska Rada Biznesu, Polska Konfederacja Pracodawców Prywatnych, Business Centre Club⁷), a także związki zawodowe, organizacje i stowarzyszenia społeczne, władze lokalne i samorządowe, wyspecjalizowane firmy doradcze

² AFREP, Paryż, styczeń 1991.

³ R. M. Zając, *Lobbying – element stabilnej demokracji*, <http://www.exporter.pl/zarządzanie/marketing/3lobbying.html> z dnia 15.12.2003.

⁴ *Słownik...*

⁵ W. S. Pratkowski, *Grizli i lososie*, „Decydent” 2004, nr 1 (51), styczeń.

⁶ B. Szmulik, M. Żmigrodzki, *Grupy nacisku*, [w:] M. Chmaja (red.), *Państwo, urząd, samorząd terytorialny*, Lublin 1997, s. 77-78.

⁷ K. Gołata, A. Szoszkiewicz, *Kto rządzi polską gospodarką?*, „Businessman Magazine” 2002, nr 3, s. 31-32.

i konsultingowe⁸ oraz prywatne firmy lobbingowe (np. Impress Art PR & Lobbying, Unilob, Kancelaria Lobbingowa Mieczysław Wilczek i Partnerzy, CEC Government Relations). Powoli rozwija się lobbing prasowy, który w Europie Zachodniej i USA jest instrumentem grup nacisku, działających głównie w interesie ogólnospołecznym. Do znanych zagranicznych tytułów należą: amerykański miesięcznik „Campaigns and Elections. The Magazine for People in Politics” (zajmujący się wyłącznie lobbingiem politycznym) czy brytyjskie tygodniki, w których ukazują się płatne teksty lobbingowe: „The House Magazine” (pismo adresowane do wymagającego czytelnika, rozprowadzane m.in. w Izbie Gmin) oraz „The Parliament Magazine” (wydawany głównie z myślą o parlamentarzystach europejskich)⁹. Poważnym pismem, opisującym lobbing w Polsce jest „Decydent”.

W państwach stabilnej demokracji lobbing jest istotnym elementem życia politycznego. W nim upatruje się czynnik stabilizujący struktury państwa. Nie ulega wątpliwości, iż lobbing jest w istocie mechanizmem wymiany poglądów na określoną sprawę pomiędzy różnymi środowiskami społecznymi, grupami interesów a systemem przedstawicielskim i prowadzi do dialogu pomiędzy rządzonymi a rządzącymi. Dla polityków stanowi swoisty „system alarmowy”, przynoszący informacje o rozmaitych problemach społecznych, pozwalający decydom na przyjrzenie się i przeanalizowanie danego problemu z różnych punktów widzenia. Dla zorganizowanych grup interesów pełni funkcję użytecznego narzędzia, dzięki któremu można przedstawić określoną sprawę i przemawiające za jej rozwiązaniem argumenty¹⁰. Przez wielu politologów i ekonomistów lobbing nazywany jest „piątą władzą”. Philip Kotler dostrzega pragmatyczną stronę lobbingu, upatrując w nim instrument przekonywania członków ciał ustawodawczych i urzędników państwowych do określonych rozwiązań prawnych i administracyjnych. Profesor Grant z Institute d'Etudes Politiques w Paryżu podkreśla aspekt komunikacyjny zjawiska. Lobbing to jedna z dróg, dzięki której obywatele mogą uczestniczyć w formułowaniu polityki rządów i bronić swych interesów. Z punktu widzenia rządów jest sposobem zasięgania opinii w kwestiach społecznych i ekonomicznych, promocją idei i spraw, czyli swoście rozumianym marketingiem idei.

Rozwijający się w Polsce lobbing ma do odegrania bardzo ważną rolę. Stymuluje on rozwój społeczeństwa obywatelskiego, pobudza obywateli do reprezentowania swoich interesów, łączy ich w grupy interesów. Tym samym niweluje przepaść, jaka wytworzyła się przez ostatnie dziesięciolecia między obywatelem a władzą¹¹. Jednak, aby tak się stało, w świadomości Polaków powinien wytworzyć się właściwy obraz działalności lobbingowej, gdyż w odczuciu społecznym lobbing bardzo często kojarzony jest z korupcją i cwaniactwem. Przyczyniają się do tego liczne afery korupcyjne, nagłaśniane przez media, po których zwykle następuje dyskusja o moralności w polityce, działaniach etycznie akceptowalnych czy o po-

⁸ K. Jasiński, *Lobbing gospodarczy w Polsce*, „Studia Socjologiczne” 2000, nr 4.

⁹ D. A. Zaczek, *Sprzedawanie idei – lobbing prasowy*, „Decydent” 2002, nr 12 (40), grudzień.

¹⁰ R. M. Zając, *Lobbing – element stabilnej demokracji...*

¹¹ S. Wilkos, „Lobbing – reprezentacja, nie korupcja”, fragment wystąpienia podczas konferencji „Polskie doświadczenia w budowaniu podstaw demokratycznego parlamentaryzmu”, sejm, czerwiec 2001, www.decident.pl/issue/200109/05.htm z dnia 15.12.2003.

trebach wprowadzenia uregulowań systemowych. Aby zmienić społeczną percepcję lobbingu, należałoby przeprowadzić szeroko zakrojoną akcję edukacyjną, która przede wszystkim uwypukliłaby subtelą różnicę pomiędzy korupcją a lobbingiem. Korupcja jest przestępstwem. Lobbing jest usługą, rzecznictwem interesów, działalnością grup nacisku na przeplatających się płaszczyznach: społecznej, gospodarczej i politycznej¹².

W myśleniu Polaków o lobbingu można dostrzec wiele paradoksów. Wywieranie wpływu na organy władzy publicznej poprzez przekazywanie decydentom informacji dotyczących określonego zagadnienia prawie od razu budzi podejrzenia o zachowania korupcjogenne, a przecież takie działanie to nic innego jak elementy artikulacji interesów, która jest prawem, przywilejem każdego obywatela. Czy należy zatem ograniczać możliwość wpływania obywateli na proces sprawowania władzy? Odpowiedź wydaje się być przecząca. Walczyć należy nie z lobbingiem, lecz z korupcją – poprzez m.in. zapewnienie jawności procedur decyzyjnych i rozdział kompetencji, swobodny i równy dostęp do informacji oraz społeczne konsultacje projektów ustaw, czyli przez popularyzację lobbingu¹³. Gdy te aspekty zostaną zapewnione, lobbing na pewno nie będzie budził negatywnych skojarzeń.

Tabela 1. Działania w zakresie lobbingu gospodarczego i politycznego – oferta usługowa firmy Wil Lobbying

Lp.	Działania w zakresie lobbingu gospodarczego i politycznego
1.	Stwarzanie warunków w zakresie obowiązującego prawa do realizacji przedsięwzięć gospodarczych w kręgach silnych grup interesów; kontakty z podmiotami gospodarczymi, klubami kapitału itp., w środowisku partii politycznych, organizacji społecznych i samorządowych, kontakty z liderami, zespołami doradców, w mediach
2.	Działalność w dziedzinie Public Relations, kształtująca pozytywny wizerunek Zleceniodawcy w grupie inwestorów strategicznych, w środowiskach decyzyjnych, instytucjach publicznych, regionalnych środowiskach i lokalnych społecznościach, środkach masowego przekazu
3.	Zbieranie i opracowywanie informacji o zjawiskach gospodarczych dotyczących branż wskazanej przez Zleceniodawcę
4.	Pomoc w zakresie prywatyzacji i restrukturyzacji, w tym: tworzenie wokół Zleceniodawcy korzystnych warunków sprzyjających zaangażowaniu inwestorów strategicznych, analizy możliwości i warunków przekształcania przedsiębiorstwa z punktu widzenia szans rynkowych, pozycji finansowej, praw majątkowych itp.
5.	Dostosowywanie przepisów prawa polskiego do przepisów obowiązujących w Unii Europejskiej
6.	Wpływ na kierunki legislacyjne, którymi podąża polskie ustawodawstwo, zwłaszcza w dziedzinach należących do obszaru zainteresowania Zleceniodawcy, poprzez działania na wielu płaszczyznach; w parlamencie kontakty z posłami, senatorami i doradcami parlamentarnymi

Źródło: materiały promocyjne firmy Wil Lobbying.

Działalność lobbingowa może przyjmować różnorodne formy: od bezpośrednich kontaktów z politykami i wysokimi urzędnikami, przez zbieranie podpisów pod

¹² A. Protas, *Lobbing to nie korupcja*, „Rzeczpospolita” 2003, nr 25.

¹³ S. Wilkos, „Lobbing – reprezentacja, nie korupcja...”

petycjami, po urządzanie akcji protestacyjnych¹⁴. Akcje lobbingsowe prowadzone są¹⁵ także poprzez popularyzowanie firmy w określonych kręgach, organizowanie konferencji, seminariów, przygotowywanie raportów i przekazywanie ich w ręce przedstawicieli władzy czy nawiązywanie kontaktów z decydentami w organach Unii Europejskiej.

Jeżeli do decydentów nie docierają argumenty przedstawiane przez lobbyistów, ci ostatni bardzo często uciekają się do innych sposobów artykulacji swoich racji i przekonania o ich słuszności opinii publicznej oraz przedstawicieli władzy. Jednym z takich sposobów jest umiejętne podsycanie danego problemu i nakreślenie sposobu jego rozwiązania w mediach, zwłaszcza na łamach prasy. Przykładowo, uwypuklenie konsekwencji związanych z powiększającą się dziurą ozonową może przełożyć się na biznes; konsumenci wymieniają stare lodówki na nowe, zarabiają producenci bezfreonowego sprzętu i lobbyści. Dlatego też możemy czasem obserwować falę artykułów o podobnej treści, dotyczącą np. prezentowania interesów przemysłu farmaceutycznego lub branży motoryzacyjnej¹⁶.

Sektor czy branża gospodarki determinuje w pewien sposób charakter podejmowanych działań lobbingsowych. Przedsiębiorcy prowadzący w Polsce działalność gospodarczą w większości przypadków deklarują, że albo robią to samodzielnie, albo w ramach organizacji zrzeszających przedsiębiorców. Najważniejsze jest dla nich prowadzenie lobbingu w rządzie oraz wobec władz samorządowych.

Andrzej Arendarski, prezes NOM Sp. z o.o. i Tel-Energ S.A., przyznaje, że lobbings tych firm opiera się głównie na rozmowach członków zarządu z posłami i innymi politykami – kontakty z parlamentem są niezwykle istotne. Podczas takich spotkań przedstawiciele firmy tłumaczą swoje racje, przekonują, że potrzebne są określone uregulowania prawne. Elementem lobbingu są także niektóre działania organizowane przez dział Public Relations firmy, m.in. publiczne wypowiedzi czy udzielanie wywiadów. Ważnym kanałem prowadzenia działań lobbingsowych są izby przemysłowe, głównie Krajowa Izba Informatyki i Telekomunikacji, która prowadzi silny lobbings na rzecz liberalizacji prawa telekomunikacyjnego (leży to w interesie wielu przedsiębiorców z tego sektora)¹⁷.

W przypadku branży logistyczno-spedycyjnej, zdaniem Zbigniewa Twardowskiego – dyrektora generalnego i prezesa zarządu Messenger Service Stolica S.A. – korzyści systemowe można uzyskać uprawiając sztukę lobbingu wyłącznie w parlamencie lub w rządzie. Dlatego też w pracach nad ustawą liberalizującą rynek pocztowy, oprócz posłów, brali czynny udział także reprezentanci tej właśnie branży. Koncentrowano się na tym, aby nie dopuścić do rozwiązań monopolistycznych w branży, zliberalizować prawo i dostosować je do standardów europejskich oraz, by wyeliminować lub zminimalizować rozwiązania, w których istniałaby konieczność np. starania się o koncesje (co w przypadku wielu przedsiębiorstw, nie tylko z tej gałęzi, niesie zagrożenie w postaci działań korupcyjnych). Adresa-

¹⁴ K. Bzowska-Budd, *W korytarzach władzy*, „Decydent” 2002, nr 5 (33), maj.

¹⁵ K. Jasiecki, *Zakres usług profesjonalnych lobbystów*, „Decydent” 2000, nr 11 (15), listopad.

¹⁶ P. Wrabec, R. Pisera, *Regulowanie rzeki interesów*, „Newsweek Polska” 2002, nr 34/02.

¹⁷ Jak i gdzie lobbować?, <http://businessman.onet.pl/artikul.html?DB=162&ITEM=1115472&T=97>
z dnia 15.12.2003.

tem lobbingu nie są władze lokalne, gdyż branża logistyczno-spedycyjna działa na podstawie ustaw opracowywanych i zatwierdzanych przez polski parlament.

Formalnego lobbingu nie prowadzi firma Gino Rossi (rynek obuwia). Prezes, Maciej Fedorowicz, twierdzi, iż firma włącza się natomiast w działania na rzecz poprawy warunków funkcjonowania wielu podmiotów gospodarczych. Interesów przedsiębiorców bronią różne izby przemysłowo-handlowe. Gino Rossi jest członkiem Włoskiej Izby Przemysłowo-Handlowej i działając poprzez to gremium czyni starania, aby przedstawiciele rządu zapoznali się z opinią i postulatami firmy w określonej sprawie¹⁸.

Niestety, zdaniem przedstawicieli nie tylko tej firmy postulaty pracodawców są realizowane w niewielkim stopniu, co w dużej mierze wynika z faktu, iż w kluczowych sprawach, takich jak np. wprowadzenie podatku liniowego i ustalenie jego stawki, przedsiębiorcy nie wypracowali wspólnego stanowiska. Jest to kolejny obszar, który stanowi pole do popisu dla poszczególnych aktorów działań lobbingowych. Takie działania prowadzi Business Center Club, walcząc w imieniu wielu przedsiębiorców o rewolucję fiskalną, którą ma zagwarantować wprowadzenie od 2005 roku podatku liniowego w wysokości 18%¹⁹. Czas pokaże, czy przedsiębiorcy w Polsce połączą siły i BCC znajdzie w tej walce skutecznych sojuszników.

Przykładem lobbingu, gdzie przedsiębiorcy mówili jednym głosem może być dyskusja w związku z pracami nad projektem ustawy o VAT. Działania lobbingowe poszczególnych branż przybierały w tym przypadku głównie dwie formy: rozmów z parlamentarzystami, prezentowania im swoich obaw i argumentów, proponowania alternatywnych rozwiązań oraz zmasowanej akcji informacyjnej w mediach. Rząd przekonywał do swojego, profiskalnego stanowiska (stosowanie po 1 maja 2004 roku jednolitej 22% stawki podatku VAT, co pozwoli na dostosowanie się do dyrektyw UE i jednocześnie przyczyni się do pozyskania dodatkowych dochodów dla budżetu państwa). Przeciwno takiemu rozwiązaniu zdecydowanie wystąpiła branża budowlana, prowadząca lobbing ukierunkowany na przekonanie parlamentarzystów do wprowadzenia jednej stawki VAT (16,7%) na wszystko, bez obniżen czy określania grup niepodlegających ustawie. Ponieważ taki pomysł miał od początku niewielkie szanse na akceptację rządu, przedsiębiorcy z branży budowlanej opracowali poprawki do projektu ustawy wprowadzające definicję budownictwa społecznego, korzystającego z obniżonej, 7% stawki VAT. Protest w sprawie projektu ustawy zgłosili także nadawcy telewizji cyfrowej, którzy argumentowali, iż wprowadzenie 22% VAT-u na ich usługi odbiłoby się bardzo niekorzystnie nie tylko na finansach poszczególnych platform cyfrowych. Straciliby także użytkownicy takiej telewizji oraz polski sport i film, które w znacznej części są przez nią sponsorowane. Przedstawiciele Canal+ Cyfrowy jako kompromis zaproponowali zastosowanie wobec platform cyfrowych ulgowej 7% stawki VAT, co nie naruszyłoby w żaden sposób prawa wspólnotowego. Przepisy projektu ustawy o VAT poddali krytyce również importerzy, którzy lobbowali na rzecz wprowadzenia zasady odroczenia płatności VAT importowego oraz bankowcy. W opinii

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ G. Leśniak, *Potrzebna jest rewolucja fiskalna*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 10.

tych ostatnich, usługi skierowane do osób fizycznych (koszty prowadzenia konta osobistego, zakładania lokat i innych podstawowych czynności bankowych) powinny być nadal zwolnione z VAT. Opodatkować natomiast należałoby produkty bankowe z założenia kierowane do instytucji i firm (m.in. zarządzanie aktywami, faktoring, ściąganie wierzytelności), które z reguły odliczają sobie VAT naliczony²⁰.

Na podkreślenie zasługuje fakt, iż przedsiębiorcy podjęli działania lobbingsowe nie tylko w swoim interesie, lecz także w interesie osób spoza biznesu: pisarzy, twórców muzyki i innych osób fizycznych wykonujących tzw. działalność osobistą.

W dyskusjach nad projektem ustawy o VAT bardzo często przewijał się aspekt społeczny, związany z konsekwencjami wprowadzenia ustawy w takim kształcie dla przeciętnego obywatela. Ciężar 22% podatku VAT musieliby ponieść głównie konsumenci, co przy aktualnym poziomie zasobności portfeli Polaków mogłoby doprowadzić do fali protestów, strajków czy, w najlepszym razie, do narastającej depresji społeczeństwa. Kolejne podwyżki cen spowodowałyby spadek i tak niskiego już standardu życia. Wspominano także o zagrożeniu związanym ze stratą motywacji do czytania gazet i czasopism oraz z rezygnacją z korzystania z innych dóbr kultury (wynikającą z jeszcze wyższych cen, wskutek podniesienia stawki VAT). W przypadku, gdyby taka sytuacja utrzymała się przez dłuższy czas, dotkliwe skutki odczułyby nie tylko firmy z rynku wydawniczego.

Jeszcze przed kilku laty bardzo aktywne było lobby przemysłu ciężkiego (górnictwo, hutnictwo i inne z tzw. tradycyjnego przemysłu). Obecnie intensywny lobbying prowadzą koncerny tytoniowe i alkoholowe, szczególnie w przypadku kolejnych debat nad ograniczeniami reklamowymi w tych branżach. Na uwagę zasługuje fakt, że po raz pierwszy w historii parlamentarnej dyskusji nad kształtem ustawy (w kwestii zakresu reklamy alkoholu), dwie komisje senackie zaprosiły reprezentantów branży piwowarskiej na swoje posiedzenia i przedstawiciele ci mogli publicznie zaprezentować swoje opinie w tej sprawie (rok 2000). Lobby przemysłu piwowarskiego walczyło zaciekle, jednak podczas głosowania nad poprawkami sejmu okazało się, że z trzech ważnych punktów (reklama w TV, billboardy, sponsoring) udało się wprowadzić tylko ten ostatni²¹. Pozostałe poprawki zostały odrzucone. Restrykcyjne warunki reklamy alkoholu zostały utrzymane. Był to sygnał dla przedstawicieli koncernów alkoholowych, że należy podjąć próbę regularnego prowadzenia działań lobbingsowych. W ogromnej mierze w rezultacie tych właśnie działań udało się doprowadzić do wprowadzenia przez sejm i zatwierdzenia przez senat korzystnych zmian w ustawie (zwłaszcza z punktu widzenia branży piwowarskiej), dotyczących bardziej liberalnych warunków reklamy alkoholu²².

Koncerny tytoniowe walczą, wykorzystując swoich lobbystów, m.in. z kontynuacją polityki nadmiernego fiskalizmu, która prowadzi – ich zdaniem – do zwiększe-

²⁰ A. Grabowska, *Przedsiębiorcy walczą o dobrą ustawę*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 18.

²¹ A. Długosz, *Paragrafem w rozsądek*, „Decydent” 2001, nr 7/8 (23/24), lipiec/sierpień.

²² Por. Ustawa z dnia 28 marca 2003 r. o zmianie ustawy o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi, Dz.U. z 2003 r., nr 80, poz. 719.

nia przemytu. W konsekwencji tracą zarówno producenci tytoniu, jak i budżet państwa. Jako symptomatyczny przykład może służyć sytuacja na rynku tytoniu fajkowego. Do 2000 roku, na 180 ton tytoniu fajkowego konsumowanego w Polsce, 140 ton pochodziło z przemytu. Taki stan rzeczy wynikał głównie z faktu, iż cło i akcyza na tytoń fajkowy w Polsce wynosiły łącznie ponad 833% (w Czechach 120%), a Ministerstwo Finansów odmawiało wprowadzenia znaków akcyzy na ten wyrób. Budżet tracił na tym około 26 mln zł rocznie²³. Czyżby argumentacja koncernów tytoniowych nie docierała do polityków, czy też są może inne grupy nacisku, prowadzące bardziej skuteczny lobbing, który przekonuje polskich decydentów do utrzymywania tak wysokich obciążeń fiskalnych?²⁴

Przedstawiciele polskiego przemysłu farmaceutycznego, stojąc przed koniecznością dostosowania się do wymagań obowiązujących w Unii Europejskiej, prowadzą różnego rodzaju działania lobbingowe dotyczące m.in. rejestracji i rejestracji produktów leczniczych oraz przyspieszenia procesu rejestracji leków generycznych. Według prezesa Jelfy, Sławomira Kryszkowskiego, najistotniejszą sprawą jest prowadzenie kampanii na rzecz polskich producentów farmaceutyków. Niezwykle ważny jest cel lobbingu w tym obszarze: sformułowanie „przyjaznych” przepisów, które umożliwiłyby polskim przedsiębiorcom produkcję leków odtworczych. Działania lobbingowe prowadzone są w sprawie tzw. poprawki Bolara (z ang. *Bolar Provision*), umożliwiającej prowadzenie prac badawczych przed zakończeniem ochrony patentowej; wdrożenie leku do produkcji następowałoby po jej ustaniu²⁵.

Nie każda forma lobbingu zasługuje na uznanie i aprobatę ze strony społeczeństwa. Głośne były sprawy związane z zapraszaniem wpływowych osób reprezentujących środowisko lekarskie na zagraniczne kongresy naukowe. Jak się nieraz okazywało, celem tych spotkań było przekonywanie do swoich racji przez określoną grupę nacisku (koncerny farmaceutyczne); sama konferencja była jedynie przykrywką dla sponsorowanej ekskluzywnej wycieczki zagranicznej, z licznymi imprezami towarzyszącymi. Przykładem może być czterodniowe seminarium, zorganizowane przez firmę Novartis na Malcie (pod koniec 2001 r.) dla około 100 polskich onkologów, podczas którego przewidziano 6 godzin wykładów na temat wprowadzanych na rynek leków na raka²⁶.

Niebezpieczeństwo związane z lobbingiem pojawia się w momencie, gdy lobbyści działają wbrew interesom i prawom innych grup nie napotykając z ich strony na opór (np. w związku z niską społeczną świadomością danego problemu). Może to doprowadzić do sytuacji, że nieliczna, lecz skuteczna grupa narzuca politykę niezgodną z interesem większości, co w konsekwencji może przyczynić się do osłabienia ładu demokratycznego w całym państwie. Zagrożeniem może być także możliwość uzależnienia interesów narodowych od zagranicznych grup nacisku,

²³ J. Adamski, *Lobbysta wśród biurokratów*, „Decydent” 2000, nr 2 (6), luty.

²⁴ Obciążenia z tytułu cła i akcyzy na tytoń fajkowy wynosiły w 2003 roku ponad 523%.

²⁵ A. Grabowska, *Przedsiębiorcy walczą o dobrą ustawę...*

²⁶ M. Kęskrawiec, Ł. Głowacki, P. Maciejowska, *Recepta na wczasy. Lekarz na pasku producenta leków*, „Newsweek Polska” 2003, nr 37/03; także: R. Jędrzejczyk, „Lobbing w normie”, <http://businessman.onet.pl/arttykul.html?DB=162&ITEM=1122261> z dnia 10.12.2003.

mających w działaniach lobbingowych znacznie większe doświadczenie w porównaniu z rodzimymi przedstawicielami tej sztuki argumentacji²⁷.

Niezależnie od opinii sceptyków lobbing jest od kilkudziesięciu lat faktem społecznym, realnym przejawem demokracji uczestniczącej. W ostatecznym rachunku, ten, kto nie potrafi wykorzystać lobbingu dla swoich celów – zazwyczaj przegrywa²⁸. Przykładów przegranych spraw, wynikających w dużej mierze z braku zastosowania działań lobbingowych, można przytoczyć wiele.

W 1994 roku Rada Ministrów do programu budowy autostrad dodała połączenie A-3 przebiegające południkowo od Szczecina do Lubawki. Poniesione zostały wydatki na uzyskanie wskazań lokalizacyjnych i badania ocen oddziaływania autostrady na środowisko naturalne. W 1998 roku Generalna Dyrekcja Dróg Publicznych opublikowała raport, w którym ruch na autostradzie A-3 oszacowała na znacznie mniejszy niż poziom uznawany za opłacalny. Konsekwencją tego dokumentu było przesunięcie przez Ministerstwo Transportu terminu budowy autostrady A-3 na okres po 2015 roku. Decyzja ta – zdaniem wielu ekspertów i grup wyrażających interes społeczności lokalnych – nie uwzględniała argumentów przemawiających za jej budową. Nie przeprowadzono wówczas akcji lobbingowej polegającej na zaprezentowaniu decydom i opinii publicznej przesłanek budowy A-3, wskazujących na wieloaspektowy sens realizacji tego przedsięwzięcia i jego znaczenie dla rozwoju makroregionu. W fazie decyzyjnej argumenty społeczności lokalnej, w związku z brakiem ich wyrazistego wyartykułowania nie zostały wzięte pod uwagę²⁹.

Kolejną sprawą jest wybór lokalizacji pod budowę nowego lotniska dla Warszawy. Międzyresortowa komisja za najlepsze miejsce realizacji inwestycji uznała Modlin i Mszczonów. Włodarze niektórych miast, które nie zostały wybrane lub znalazły się na końcu listy kandydatów, zareagowali żywiołowo, podkreślając, że jest to decyzja polityczna a nie merytoryczna. „Przegrywamy, bo w naszym przypadku lobbingu zabrakło”, podsumowała Marzena Kędra-Podlipniak, rzecznik prasowy prezydenta Radomia. Zabrakło także dialogu społecznego, wymiany argumentów z przedstawicielami stowarzyszeń społecznych, którzy nie zostali do komisji zaproszeni³⁰.

Skutki niepodejmowania działań lobbingowych odczuwalne są także w instytucjach kultury. Brak lobbingu przekłada się w dużym stopniu na niedostateczne dofinansowanie działalności tych instytucji. Zdaniem Andrzeja Nowakowskiego, dyrektora Instytutu Książki, samorządy i politycy nie interesują się sprawami bibliotek, gdyż bibliotekarze nie reprezentują siły ekonomicznej i nie mają skutecznego lobbingu³¹. Podobna sytuacja dotyczy ośrodków kultury, sportu i rekreacji, domów kultury czy teatrów. Ważną sprawą byłoby także wspieranie lobbingu na

²⁷ K. Jasiński, M. Mołęda-Zdziech, U. Kurczewska, *Lobbing. Sztuka skutecznego wywierania wpływu*, Kraków 2000, s. 16.

²⁸ R. M. Zając, *Lobbing – element stabilnej demokracji...*

²⁹ *Autostrady: Lobbing – potrzebny czy zbędny?*, „Decydent” 2001, nr 5 (21), czerwiec.

³⁰ B. Kalinowska, *Ogłosz w tym tygodniu*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 9; także: *Para zwycięzców i lista rezerwowa. Nowe lotnisko dla Warszawy*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 13.

³¹ Ł. Gołębiowski, K. Mastoń, „*Lalka*” po persku? Warto!, „Rzeczpospolita” 2004, nr 8.

rzecz tworzenia warunków prawnych i korzystnych rozwiązań podatkowych dla mecenatu kultury³².

Lobbing, prowadzony w cywilizowany sposób, stanowi dla przedsiębiorców, różnych instytucji i konsumentów niezwykle ważny oręż w walce o przeformowanie własnych racji, zaprezentowanie poglądów, zaznaczenie swojej obecności na arenie gospodarczej czy politycznej. Istotne jest, aby ten cenny instrument artykułowania postulatów wobec organów władzy publicznej był wykorzystywany zgodnie z przyjętymi zasadami etyki i służył nie tylko osiągnięciu interesów partykularnych, ale także uwzględniał dobro ogółu. Należy mieć nadzieję, że ustawa o działalności lobbingowej, która ma wejść w życie w kwietniu 2004 roku, przyczyni się do zwiększenia przejrzystości życia publicznego w Polsce na płaszczyźnie politycznej i ekonomicznej, co w perspektywie zaowocuje właściwym postrzeganiem zjawiska lobbingu przez społeczeństwo.

³² J. Cieślak, Ł. Gołębiowski, *Najpierw porządku*, „Rzeczpospolita” 2004, nr 27.

Michał Czarnomski

UNIA EUROPEJSKA – DYLEMATY OCHRONY ŚRODOWISKA

Najmniejszy kontynent – Europa – geograficznie ciągnący się od Portugalii po Ural, w ubiegłym stuleciu swą wschodnią granicę zmieniał pod wpływem nacisków politycznej natury tak, że wędrowała ona od Łaby, przez Odrę, Bug, Linie Curzona aż do Ufy. Zachodnia część Europy od ponad dwóch tysięcy lat stanowi centrum ziemskiej cywilizacji, ulokowanej na 5 mln km², bowiem pozostałe 5 mln znajduje się na wschód od linii Bugu. Część przesunięta poza Łabę i Dunaj uważana jest za „prawdziwą Europę”, liczącą niewiele ponad 2 mln km² i obecnie ok. 375 mln mieszkańców.

W krajach Europejskiego Obszaru Gospodarczego, w 1991 r. PKB *per capita* wynosił od 5930 dolarów w Portugalii do 24220 dolarów w Norwegii, przy poziomie przeciętnej inflacji w poprzedniej dekadzie od 17,4% w Portugalii do 2,8% w Niemczech. W tym samym czasie, w pięciu krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia i Bułgaria) PKB wynosił od 1390 dolarów w Rumunii do 2720 dolarów na Węgrzech, a inflacja kształtowała się na poziomie od 63% w Polsce do 3,5% w Czechosłowacji. Przeciętne wskaźniki były do 7 razy gorsze niż analogiczne dane w krajach Wspólnot Europejskich.

10 lat później przemiany gospodarcze i całokształt zjawisk transformacyjnych w tej części Europy zmniejszyły dysproporcję pomiędzy krajami europejskimi należącymi do EOG, a 10 państwami przyjętymi do Unii Europejskiej 1 maja 2004 r. Różnica ta dwukrotnie zmalała, a wpłynęły na to zarówno czynniki poprawiające gospodarkę wschodnią, jak i odmienne metody liczenia PKB. Metoda SNA, powszechnie stosowana w gospodarkach kapitalistycznych, przynosi znacznie korzystniejsze rezultaty aniżeli nieudolnie stosowana przed transformacją w Europie Środkowo-Wschodniej metoda MPS. W tym samym okresie, na skutek znacznego napływu obcego kapitału we wschodniej części Europy, doszło do wzrostu udziału sektora zagranicznego.

Współczesna Europa odczuwa dotkliwie niebezpieczeństwo niepokojące zarówno zamożnych, jak i pretendujących do przyszłej obfitości. Od szeregu lat stopa wzrostu gospodarczego nieznacznie przekracza stopę przyrostu populacji czynnej zawodowo. Prognozy wykazują w tej dziedzinie tendencję malejącą – na skutek starzenia się społeczeństw i zmian koncepcji pracy jako wykładnika cywilizacji. Od rozpoczęcia XXI wieku mamy do czynienia ze stopniowym eliminowaniem siły roboczej z procesu produkcji, podstawowego procesu ekonomicznego. W Stanach Zjednoczonych, w pierwszym ćwierćwieczu rozpoczętego stulecia 125 mln czynnych zawodowo może być w 70% zastąpionych przez maszyny. Niebezpieczeństwa z tym związane dostrzegał już na początku lat 80. XX wieku Wassily Leontieff, a w 1996 roku potwierdziła je konferencja w San Francisco, tworząc przerażający społecznie model „20-80”. Takie społeczne dylematy dostrzegane są przede wszystkim w USA (W. Leontieff, M. Hammer, J. Sculley, P. R. Krugman czy R. L. Lawrence), ale symptomy analogicznych procesów są również wyraźnie zauważalne w Europie. Produkty narodowe krajów naszego kontynentu wzrastają, wahania mają często uzasadniony charakter (Niemcy po zjednoczeniu), a mimo to „klasy robotniczej wręcza się wypowiedzenia pracy, bowiem maszyny są nowym proletariatem”¹.

Zachodnia Europa osiągnęła poziom, na którym godne przypomnienia są koncepcje „zerowego wzrostu”. Narzuca je zarówno kurczący się stan zasobów naturalnych, zmuszający do kosztownych procesów odtworzeniowych (recykling) wykorzystanych wyrobów, jak i naprawy niszczonego środowiska. W rezultacie znacznych nakładów, możliwych dla zamożnych gospodarek, doprowadzono do regeneracji wód Tamizy (w całości) i dużej części Renu. Obniżono poziom zanieczyszczenia atmosfery, nawet pomimo tego, że *Protokół z Kioto* podpisany przez kraje Unii, USA i Rosję został zlekceważony². Również związki z krajami środkowoeuropejskimi, mimo absorbujących negocjacji akcesyjnych, pozwoliły na korzystne zmiany ich środowiska naturalnego oraz konstrukcję programów ochrony, zarówno wód, jak i atmosfery. Gospodarka wodna wymaga szczególnej aktywności w obszarze Morza Bałtyckiego ze względu na interes państw wokół niego leżących.

Perspektywy zanieczyszczeń atmosfery, w tym dwutlenkiem węgla, do 2020 roku, wykazują tendencje wzrostowe, głównie w rezultacie działania transportu i rozwoju usług w pierwszej dekadzie XXI wieku, na tym więc polu niezbędne są intensywne działania³.

W 2003 r. w Londynie, Helsinkach, Goeteborgu, Rzymie, Edynburgu i Genui przeprowadzono szczegółowo analizy zanieczyszczeń spowodowanych działaniem transportu, głównie samochodowego, z zastosowaniem specjalistycznej aparatury satelitarnej, elektronicznej i komputerowej. Wykazały one konieczność podjęcia działań ochronnych zarówno w wielkich aglomeracjach, jak i wokół nich.

¹ Takie stanowisko wyraził minister w rządzie F. Mitterranda, Jacques Attali, *Winners and losers in the Coming World Order*, New York 1991, s. 101.

² Przedostawanie się zanieczyszczeń poprzez ciekie wodne i wody podziemne może dokonywać się w promieniu do 100 km, a przepływ gazów w zanieczyszczonej atmosferze może następować na odległość 1000 km i większym dystansie, co dało się stwierdzić po eksplozji w Czarnobylu.

³ *Europe at a crossroads*, European Comission, Luksemburg 2003, s. 12.

W Unii Europejskiej postuluje się konieczność wzrostu opłat i obowiązków podatkowych, z których środki pozwolą na dokonywanie korzystniejszych dla środowiska wyborów transportu towarów. Dotyczy to także przewozów osobowych prywatnych, zastępowanych przez komfortowy, szybki i tani transport publiczny. Dodatkową pomoc uzyskać muszą te środki transportu, które w niewielkim stopniu naruszają środowisko: należy stale rozwijać sieć napędzanych gazem autobusów i sponsorować badania nad wszelkimi rozwiązaniami „czystych napędów”.

Przez najbliższych 17 lat transport w Unii nie może wzrastać w dotychczasowym tempie, bowiem nasycenie sieciami dróg samochodowych, kolejowych i kanałami powietrznymi spowodowało wzrost zanieczyszczenia środowiska i kosztów, spadek komfortu i jakości usług oraz niepunktualność i zanik konkurencyjności. Mimo pewnych rezerw w możliwościach przewozu, 16000 km linii kolejowych w UE jest przeciążonych. Natomiast transport drogowy, ryzykowny dla zdrowia i życia, stanowi główne źródło zanieczyszczeń atmosfery w miastach i konurbacjach, a w większości portów lotniczych UE ok. 35% lotów ma co najmniej 15 min. opóźnienia. Ten niepokojący stan ulega pogorszeniu z powodu braku właściwych powiązań krajowych systemów transportowych, których potencjały (zdolności przewozowe i ładowność) nie są w pełni wykorzystywane, a koszty ponoszone przez przewoźników są kalkulowane w chaotyczny sposób. Obecnie w Europie obowiązuje 26 systemów kontroli ruchu, w tym powietrznego, wspomaganych przez 58 podsystemów czy centrów dyspozycyjnych. Jest to trzy razy więcej aniżeli na porównywalnym terenie Stanów Zjednoczonych, gdzie panuje daleko posunięta samodzielność legislatur i struktur władzy wykonawczej w poszczególnych stanach.

Europejskie narodowe sieci kolejowe nie są powiązane, posługują się różnymi normami technicznymi oraz systemami sygnalizacyjnymi. Nadal nie opracowano logicznego systemu podróży kombinowanej, podczas której korzystać można z kolei, szosy, wody i samolotu. Argumentuje się, iż koszty stworzenia i utrzymania infrastruktury transportowej, która pozwoli na „podróż kombinowaną” są zbyt wysokie.

Współczesny transport zużywa coraz więcej środków pędnych i jest obecnie (2003) odpowiedzialny za 28% emisji CO₂ w UE. Tę masę dwutlenku węgla w 84% wytwarzają pojazdy drogowe, a w 13% silniki lotnicze. Z niepokojem należy zauważyć wzrost emisji w rezultacie działania środków transportu, bowiem jedynie przemysł Unii dostosował się do *Protokołu z Kioto* i zmniejszył ją o ponad 10%.

Czy nowe stulecie przyniesie poszerzonej Unii Europejskiej poprawę stopnia zanieczyszczenia środowiska, stanu zdrowia jej mieszkańców i prosperity? W zakresie ochrony środowiska krajów Unii, takie przewidywania mogą być uzasadnione. Ostatnie ćwierćwiecze XX w. było okresem spadku przemysłowych emisji trujących, takich jak związki ołowiu, kadmu czy metali rzadkich. Zmniejszono udział pestycydów i innych szkodliwych związków chemicznych w rolnictwie. Spada emisja dwutlenku siarki, szczególnie szkodliwego dla zdrowia drzewostanu i czystości wód wewnętrznych. Równocześnie korzystnie powiększa się recykling i poprawia jakość wód, niezbędnych do działalności gospodarczej i bez-

pośredniej konsumpcji. Przemiany te należy dostrzegać na tle następujących zjawisk na kontynencie:

1970-1985 → zużycie wody wzrosło o 35%
1970-1988 → zużycie nawozów naturalnych wzrosło o 63%
1987-1992 → zaludnienie wielkich aglomeracji zmalało o 35%
1990-2010 → konsumpcja wzrosła o 25% a emisja tlenków węgla o 20%
1990-2005 → liczba turystów nad Morzem Śródziemnym wzrosła o 60%

Źródło: UE – *facts and figures*, Luksemburg 1997, 2003.

Nacisk na problemy ochrony środowiska nasila się wraz z ekonomiczną pomyślnością, która jest przyczyną większego zużycia energii i materiałów oraz eksploatacji zasobów wywołujących „zanieczyszczenia” i pustynnienie. Takie zjawiska są w dalszym ciągu powodem nieodwracalnych strat obszarów przydatnych ludziom, sprzyjają niszczeniu dotychczasowych wartości (zabytki) i zakłóceniem biosfery, co w rezultacie przynosi degenerację środowiska naturalnego w wymiarze lokalnym, później regionalnym, a następnie może wywoływać skutki globalne.

„Środowisko naturalne nie uznaje granic” to hasło Unii Europejskiej od lat 70. XX wieku. Pierwsze dyrektywy związane z oceną niebezpieczeństwa wykorzystywanych substancji chemicznych, ich wpływu na wodę pitną oraz wody powierzchniowe, wykorzystywane także dla celów konsumpcyjnych. Podjęto badania nad zanieczyszczeniami atmosfery, głównie przez tlenki siarki, azotu i węgla, powstające w wyniku działalności przemysłowej i w rezultacie rozwoju motoryzacji.

Zachowanie należytego stanu środowiska naturalnego jest niemożliwe w działaniu jednostkowym; wymaga stałej współpracy całej Unii, polegającej na monitoringu i wzajemnej współpracy przede wszystkim w następujących dziedzinach: wytwarzanie energii, transport, zagospodarowanie przestrzenne, turystyka i migracja dużych grup ludności.

Przemieszczenia takie, wymagające stosowania wszelkich form transportu, poza ujemnym wpływem na stan zanieczyszczenia środowiska, jest przyczyną powstawania wypadków komunikacyjnych. Wprawdzie uważa się wszelkiego rodzaju przewozy pasażerskie na terenie Unii za najbezpieczniejsze na świecie, jednakże co roku na jej obszarze w wypadkach transportowych ginie ok. 40.000 osób. Koszty tych zdarzeń nie mogą być liczone jedynie w wartościach ekonomicznych, dlatego konieczne jest aktywne poszukiwanie rozwiązań zapobiegających takiej sytuacji. Program UE na lata 2003-2007 w tym zakresie przewiduje wydatki na rzecz przebudowy transportu na poziomie 115 mln euro⁴. Mają być one przeznaczone na:

- odnowę i rekonstrukcję transportu lądowego,
- przestawienie transportu drogowego na inne formy, przede wszystkim na przewóz kolejowy, a także morską żeglugę przybrzeżną i transport rzeczny,

⁴ Por. European Commission, *The need for sustainable transport*, Brussels 2003.

- dążenie do rezygnacji z transportu lotniczego o krótkim zasięgu (do 400 km) na rzecz przewozów kolejowych, zarówno osób, jak i towarów,
- stworzenie programu „transeuropejskiego”, eliminującego wąskie gardła na przejściach granicznych, a także na terenach górzystych (np. przejazdy przez Alpy czy Pireneje),
- zainteresowanie użytkowników dróg stanem infrastruktury komunikacyjnej wraz z usługami towarzyszącymi,
- zmniejszenie zanieczyszczeń środowiska i eliminowanie takich źródeł oraz poprawę bezpieczeństwa transportu.

Znaczenie należycie przygotowanego programu reorganizacji transportu wynika z badań prowadzonych przez Unię, które wykazały, że: emisja CO₂ na obszarze Unii dokonywana przez cztery podstawowe źródła do 2020 roku, począwszy od roku 1990 przyjętego za „100”, będzie kolejno w latach 2000, 2010 i 2020 przedstawiać się następująco:

Ogółem	100	103	108	115
Transport	100	118	133	140
Energetyka	100	94	99	119
Gospodarstwa domowe	100	100	99	100
Przemysł	100	90	88	83

Źródło: Na podstawie danych Eurostat i Weltentwicklungsbericht – Investitionen in die Gesundheit, Weltbank, Washington.

Jakie zmiany w tych wskaźnikach wywoła powiększenie Unii o 10 nowych państw, skoro ich potencjał transportowy jest mniejszy o ok. 60% od krajów „15”, zasób energetyczny przypadający na 1 obywatela jest o 50% niższy, przemysł ze swą anachroniczną strukturą jest ok. 30% mniej wydajny, a gospodarstw domowych na 1000 mieszkańców jest porównywalna liczba, lecz mieszkań o 40% mniej?

Powyższe elementy decydują o poziomie cywilizacyjnym, kraje aplikujące wszelkimi dostępnymi środkami będą starać się wyeliminować niekorzystny dla siebie stan, co można osiągnąć przez aktywizację gospodarki i uzyskanie standardów zbliżonych do średnich unijnych, stworzonych od czasów deklaracji Moneta i Schumana (9 maja 1950 r.).

Zanieczyszczenie środowiska i kurczenie się przyjaznego dla człowieka biotopu to zjawiska charakterystyczne dla ostatniego półwiecza. Wynikają one z rosnącej populacji Ziemi, a w konsekwencji z potrzeby stałego powiększania zasobów żywności, wykorzystywanej energii i niezbędnej wody. Składniki te jednak nie są zlokalizowane w proporcjach właściwych dla zapewnienia pomyślności wszystkim częściom naszego globu. Równocześnie w całym świecie uprzemysłowionym pojawiają się lokalne problemy zakłócenia środowiska, eliminowane w zależności od stanu zamożności danego terenu. Smog nad Londynem i Atenami, zanieczyszczenia Renu czy Dunaju obniżają komfort życia. Kraje zamożne są świadome kosztów ponoszonych w wyniku zanieczyszczonego środowiska i ceny jego regeneracji, rosnącej w miarę upływu czasu.

Władze brytyjskie decyzjami administracyjnymi i przedsięwzięciami inwestycyjnymi doprowadziły do oczyszczenia wód Tamizy i do wyeliminowania uciążliwego smogu. Trzeba było użyć kosztownych flokulantów, produkowanych pod ścisłą ochroną przez Alloid Colloids oraz przebudować systemy grzewcze wielkich miast. Podobnie uczyniło zamożne Tokio i z tego względu niebo nad nim i nad Londynem jest w 2003 roku bardziej czyste niż 50 lat temu.

Problem jednak nie zniknął. O ile uboga Grecja, z racji zbliżających się Igrzysk Olimpijskich, dokona ogromnego wysiłku odtworzenia czystego nieba nad Olimpem, kosztem własnym i znacznej pomocy z zewnątrz, o tyle kraje aplikujące do Unii na taki zbieg okoliczności liczyć nie mogą.

Działania związane z eliminowaniem inwestycyjnych błędów przeszłości są kosztowne i skomplikowane technicznie dla Europy Środkowo-Wschodniej. Silnie zanieczyszczone środowisko, którego regeneracja i doprowadzenie do standardów unijnych zajmie całe pokolenie⁵.

Według traktatu ustanawiającego Wspólnotę Europejską, w tzw. wersji skonsolidowanej, uwzględniającej postanowienia traktatu z Nicei oraz Traktatu Akcesyjnego z 16 kwietnia 2003 r., „środowisku naturalnemu” poświęcony jest Tytuł XIX, zawarte w nim artykuły 174-176 uległy jedynie redakcyjnym zmianom, na skutek konsolidacji będącej wynikiem zmian zachodzących od 1957 roku do traktatu z Amsterdamu i traktatu z Nicei wraz z modyfikacjami Traktatu Akcesyjnego⁶.

⁵ Por. H. McRea, *Świat w roku 2020*, Warszawa 1996, s. 197.

⁶ Art. 174 stanowi: „Polityka Wspólnoty w dziedzinie środowiska naturalnego przyczynia się do osiągania następujących celów:

- zachowania, ochrony i poprawy jakości środowiska naturalnego,
- ochrony zdrowia ludzkiego,
- ostrożnego i racjonalnego wykorzystywania zasobów naturalnych,
- promowania na płaszczyźnie międzynarodowej środków zmierzających do rozwiązania regionalnych lub światowych problemów środowiska naturalnego.

Polityka Wspólnoty w dziedzinie środowiska naturalnego stawia sobie za cel wysoki poziom ochrony, z uwzględnieniem różnorodności sytuacji w różnych regionach Wspólnoty. Opiera się na zasadzie ostrożności oraz na zasadach działania zapobiegawczego, naprawiania szkody w pierwszym rzędzie u źródła i na zasadzie „zanieczyszczający płaci”. W tym kontekście środki harmonizujące odpowiadające wymogom w dziedzinie ochrony środowiska obejmują, w odpowiednich przypadkach, klauzulę zabezpieczającą, która pozwoli państwom członkowskim na podejmowanie, z pozagospodarczych względów związanych ze środowiskiem naturalnym, środków tymczasowych, podlegających wspólnotowej procedurze kontrolnej.

Przy opracowywaniu polityki w dziedzinie środowiska naturalnego Wspólnota uwzględni:

- dostępne dane naukowo-techniczne,
- warunki środowiska naturalnego w różnych regionach Wspólnoty,
- potencjalne korzyści i koszty, które mogą wynikać z działania lub zaniechania działania,
- gospodarczy i społeczny rozwój Wspólnoty jako całości i zrównoważony rozwój jej regionów.

W zakresie swoich odpowiednich kompetencji Wspólnota i Państwa Członkowskie współpracują z państwami trzecimi i kompetentnymi organizacjami międzynarodowymi. Warunki współpracy Wspólnoty mogą stanowić przedmiot umów między Wspólnotą i zainteresowanymi stronami trzecimi, negocjowanych i zawieranych zgodnie z art. 300”.

Artykuł 175:

„Rada, stanowiąc zgodnie z procedurą, określoną w art. 251 i po konsultacji z Komitetem Ekonomiczno-Społecznym oraz Komitetem Regionów, decyduje o działaniu służącym osiągnięciu celów określonych w art. 174, które ma być podjęte przez Wspólnotę. Na zasadzie odstępstwa od procedury decyzyjnej przewidzianej w ustępie 1 i bez uszczerbku dla art. 95 Rada, stanowiąc jednomyślnie na wniosek Komisji i po konsultacji z Parlamentem Europejskim, Komitetem Ekonomiczno-Społecznym i Komitetem Regionów, uchwała:

a) przepisy przede wszystkim o charakterze fiskalnym,

Zapisy traktatu dowodzą niewątpliwie, że celem polityki Unii jest skoordynowany rozwój integrujących się podmiotów, który zagwarantuje ochronę środowiska naturalnego i niezbędne działania prewencyjne spoczywające na „tym, kto zanieczyszcza”. Przepisy *acquis communautaire* dotyczące tej problematyki pod koniec XX wieku, liczyły ok. 200 aktów prawnych, regulujących problemy, m.in. zanieczyszczenia wód i powietrza, gospodarki odpadami, substancji chemicznych, biotechnologii, materiałów promieniotwórczych czy ochrony przyrody. Państwa członkowskie (15) a także 10 państw nowych, są zobowiązane do oceny wszelkich projektów inwestycyjnych publicznych i prywatnych i wyrażania zgody na ich podjęcie jedynie wówczas, gdy stawiane im wymogi ochrony środowiska są spełnione. Polska, tak jak i pozostałe 9 krajów, została zobligowana do przestrzegania regulacji unijnych dotyczących środowiska naturalnego i wymogów stawianych gotowym wyrobom ze względu na dokonujący się we Wspólnocie swobodny przepływ towarów.

W ostatniej dekadzie ubiegłego wieku doprowadzono do zmniejszenia zanieczyszczeń przemysłowych, zarówno ze względu na recesję, jak i unowocześnienie programów inwestycyjnych i restrukturyzacji przemysłu. Jednakże Polska, Czechy i południowo-wschodnie Niemcy, znajdujące się w tzw. czarnym trójkącie, w dalszym ciągu wytwarzają nadmierne ilości zanieczyszczeń, głównie związków siarki, metali oraz węgla i cząstek stałych zawieszonych w gazach. Podobne uwagi dotyczą utylizacji niebezpiecznych odpadów, oczyszczalni ścieków i działalności zmierzającej do ochrony wód w Polsce, należących prawie w całości do zlewiska Bałtyku. Wprawdzie powołane Inspektoraty Ochrony Środowiska Naturalnego posiadają szerokie kompetencje i dysponują surowymi sankcjami wobec podmio-

b) środki wpływające na:

- zagospodarowanie przestrzenne,
- zarządzanie ilościowe zasobami wodnymi, w sposób pośredni lub bezpośredni, wpływające na dostępność tych zasobów,

- przeznaczanie gruntów, z wyjątkiem kwestii zarządzania odpadami,

c) środki wpływające znacząco na wybór państwa członkowskiego między różnymi źródłami energii i ogólną strukturę jego zaopatrzenia w energię.

Rada, stanowiąc na warunkach przewidzianych w pierwszym akapicie, może określić te kwestie, o których mowa w niniejszym ustępie, co do których decyzje powinny być podejmowane większością kwalifikowaną. W innych dziedzinach ogólne programy działania określające cele priorytetowe, które mają być osiągnięte, uchwalane są przez Radę, stanowiącą zgodnie z procedurą określoną w art. 251 i po konsultacji z Komitetem Ekonomiczno-Społecznym oraz Komitetem Regionów. Rada, stanowiąc na warunkach przewidzianych w ustępie 1 lub w ustępie 2, zaleźnie od przypadku, przyjmuje środki niezbędne do urzeczywistnienia tych programów. Bez uszczerbku dla niektórych środków mających charakter wspólnotowy, Państwa Członkowskie finansują i wykonują politykę w zakresie środowiska naturalnego. Bez uszczerbku dla zasady, iż zanieczyszczający płaci, gdy środek oparty na ustępie 1 niesie za sobą koszty uznane za nieproporcjonalne dla władz publicznych Państwa Członkowskiego, Rada ustanawia, w akcie dotyczącym przyjęcia takiego środka, właściwe przepisy w formie:

- tymczasowych derogacji i/lub

- wsparcia finansowego z Funduszu Spójności utworzonego zgodnie z art. 161.

- Środki ochronne przyjęte na podstawie art. 175 nie stanowią przeszkody dla Państw Członkowskich w utrzymaniu lub ustanawianiu bardziej rygorystycznych środków ochronnych. Środki te muszą być zgodne z niniejszym Traktatem. Są one notyfikowane Komisji”. Por. *Traktaty Europejskie – wprowadzenie*, red. A. Łazowski, Bydgoszcz-Warszawa 2003, s. 163 i n. Przytoczone tłumaczenie traktatu pochodzi z Urzędu Komitetu Integracji Europejskiej i stanowi – jak zaznacza A. Łazowski – wersję zbliżoną do tłumaczenia, które będzie miało charakter oficjalny. Autor niniejszego autor ma nadzieję, że wyeliminowane zostaną dwuznaczności językowe, których sam nie czuł się uprawnionym korygować.

tów przekraczających dopuszczalne standardy, lecz pozyskiwana w połowie lat 90. XX wieku suma 800 mln dolarów z tytułu opłat i kar obecnie znacznie zmalała. Z jednej strony świadczy to o obniżeniu poziomu zanieczyszczeń wód i atmosfery, z drugiej zaś maleje dopływ środków pieniężnych na niezbędne inwestycje. A zakres potrzeb jest znaczny, bowiem gdy na początku lat 90. planowano unowocześnienie i budowę 300 oczyszczalni ścieków, to rzeczywiste potrzeby są 7 razy większe (odpady ze szpitali i ośrodków badawczych, odpady radioaktywne, biologiczne i chemiczne).

Zadania spoczywające na nowych państwach Unii Europejskiej są niełatwe do spełnienia. Wszystkie te kraje dostosowują swoje wymogi ochrony środowiska do standardów unijnych, na przykład w Polsce emisja związków siarki w ostatnich 10 latach (1993-2002) zmalała o ponad 50%, ale równocześnie w innych dziedzinach mamy znaczne opóźnienia. Ponieważ prawo unijne nie przewiduje warunków specjalnych, kraje Europy Wschodniej i Centralnej nie unikną wydatków na kosztowne i niezbędne inwestycje ekologiczne⁷.

Unia Europejska przewiduje do końca obowiązującej „perspektywy finansowej” (2006) przeznaczenie znacznej pomocy dla nowoprzyjętych (500 mln euro każdego roku) na potrzeby inwestycyjne w dziedzinie ochrony środowiska. Jednak główny wysiłek takich wydatków spoczywać musi na zasobach krajowych, podobnie jak i odpowiedzialność za pożądane skutki ochrony środowiska. Wysiłek to duży, szczególnie biorąc pod uwagę niedostatki budżetowe krajów „10”, bowiem Komisja UE określiła wydatki na te cele w ciągu najbliższych 15-20 lat na poziomie 2-3% PKB rocznie. Z tych powodów niezbędne jest uruchamianie prywatnych kapitałów, mobilizowanie organizacji pozarządowych, a także sięganie do funduszy zagranicznych i instytucji pozarządowych. Z drugiej strony rozszerzenie Unii powiększy zasoby środowiska naturalnego, stan zwierząt i terenów leśnych.

Pozytywne skutki tych zjawisk UE widzi w prognozach stałej poprawy jakości powietrza, co obniża o 15 000 do 34 000 liczbę zgonów rocznie, a odnotowane wypadki chronicznego bronchitu zmniejszają się o ok. 180 000 przypadków, co oznacza zmniejszenie wydatków społecznych od 12 mld do 69 mld euro w krajach „15”. Przewidywane korzyści realizacji ochrony środowiska będą odczuwalne zarówno w krajach „15”, krajach nowoprzyjętych, jak i w Rosji, na Ukrainie i Białorusi.

W roku 2000 wydatki na ochronę środowiska, dokonywane z funduszy strukturalnych i funduszu spójności, stanowiły ok. 1/3 budżetu Unii, czyli ok. 30 mld euro (budżet wówczas wynosił 92025 mln euro, z czego 3120 mln wydawano na pomoc przedakcesyjną, a składka stanowiła 1,13% PKB, w roku 2004 budżet UE wynosi 91735 mln euro, wydatki przedakcesyjne to nadal 3120 mln, a całoroczna składka „10” miała wynosić 8890 mln, lecz zostanie uregulowana jedynie w 2/3 sumy).

W Polsce, ostatnich 7 lat praktycznie nie zmieniło stanu zanieczyszczeń pyłowych (eliminacja w 1997 – 97,8%, w 2003 – 99,2%), natomiast zanieczysz-

⁷ Por. *Choices for a greener future. The European Union and the environment*, Brussels 2002, s. 20 i nast.

czenia gazowe, bez CO₂ w 1997 r. były eliminowane w 27,3%, a w 2002 w 47%, emisja CO₂ w tym okresie zmalała o 10% (1995 – 348926 tys. ton, 2001 – 317844 tys. ton), a ogół zanieczyszczeń powietrza w Polsce należy do najwyższych wśród krajów europejskich OECD^{*}.

Ochrona środowiska naturalnego w UE staje się bezdyskusyjnym elementem programu wzrostu Wspólnoty i musi polegać na wielostronnych porozumieniach w zglobalizowanym, a równocześnie wzajemnie powiązanym świecie. Zjawiska, takie jak przemiany klimatu, których etiologia nie jest do końca wyjaśniona, dziury ozonowe, emisja trucizn czy pustoszczenie, nie mogą być rozwiązywane indywidualnie. Argumenty te skłaniają UE do prognozowania długoterminowych porozumień wielostronnych na rzecz ochrony środowiska, wiązanych trwale z międzynarodowymi porozumieniami handlowymi tak, aby były one w stosunku do siebie komplementarne. Należy wzmocnić współpracę na rzecz integracji europejskiej z organizacjami wyspecjalizowanymi ONZ, a przede wszystkim z ILO i WTO.

Unia Europejska składa w tej mierze zapewnienia, dotyczące zarówno finansowych, jak i instytucjonalnych, a przede wszystkim politycznych gwarancji w dobrze pojętym interesie kontynentu europejskiego. Powstaje jednak pytanie o to, czy kraje „10” są w stanie sprostać nowym wymaganiom.

^{*} *Mały Rocznik Statystyczny Polski 2003*, Warszawa 2003, s. 50-51.

NAUKI PRAWNE I ADMINISTRACYJNE

Jacek M. Majchrowski

TRYBUNAŁ KOMPETENCYJNY – GENEZA, STRUKTURA I ZAKRES DZIAŁALNOŚCI

Problematyka sądownictwa kompetencyjnego w Polsce od lat pozostaje poza zakresem zainteresowań badaczy. Co prawda – patrząc nań z perspektywy historycznej – odegrało ono relatywnie niewielką rolę w praktyce polskiego wymiaru sprawiedliwości, tym nie mniej dla badacza celowym wydaje się jej przybliżenie.

W państwie rządzonym przez władzę absolutnego, konflikty między poszczególnymi instytucjami rozstrzygano decyzją monarchy będącego i najwyższym sędzią, i głową administracji państwowej. Spory kompetencyjne a co za tym idzie i sądownictwo kompetencyjne datują się więc dopiero od wprowadzenia zasady podziału władz, precyzującej zakres wyłącznych uprawnień każdej z nich. Mimo obowiązku stania na straży własnego zakresu działania tak w stosunku do obywateli, jak i władz pozostałych, bez prawa wkraczania w sferę dla nich zastrzeżoną, przekraczanie owych umownych granic zdarza się stosunkowo często. Rozdział władz bowiem, mimo posiadania przez każdą z nich odrębnego aparatu urzędniczego, nie doprowadził do precyzyjnego określenia pola ich działania. Na tle rozgraniczenia kompetencji powstają, w konkretnych przypadkach, wątpliwości powodujące konieczność ustalenia właściwości danej władzy. Każda, obok działań dających jej nazwę, wykonuje także czynności należące do zakresu działań pozostałych. Spór powstaje zazwyczaj, gdy któraś z nich uzna, że druga przypisując sobie właściwości w konkretnej sprawie przez podjęcie czynności wkroczyła w jej zakres działania, a więc gdy dwa organy jednocześnie uznały się właściwymi w tej samej sprawie, albo – gdy żadna nie stwierdziła swej właściwości. Pod tym zaś

względem, zdaniem niektórych autorów¹, zasada trójpodziału szwankuje zwłaszcza na styku władzy wykonawczej i sądowniczej. Ta pierwsza stara się bowiem – wedle tej tezy – „wydrzeć sądom część ich władzy i zachować ją dla siebie”. W konsekwencji im więcej funkcji sądowych pozostaje w rękach administracji, tym mniej liczy się ona z ustawami, tym bardziej samowola decyzji administracyjnych ciąży nad życiem obywateli. Instytucja sporu kompetencyjnego jest więc swego rodzaju korekturą niezbyt ścisłego rozdziału władz, a celem postępowania rozgraniczenie zakresu działania w konkretnej sprawie nie stwarzające – co należy podkreślić – norm ogólnych².

Pojęcie sporu kompetencyjnego, jak większość kwestii ustrojowych pojawiło się we Francji okresu porewolucyjnego. W drugiej połowie XIX wieku utworzono osobny *Tribunal des conflits*, a w tym samym czasie, choć oparte na nieco innych zasadach, powstały tego typu organy w państwach niemieckich: Prusach, Bawarii i Saksonii, a następnie w Austrii, Czechosłowacji, Rumunii oraz na Węgrzech. Odmienne było w Rosji, której ustawodawstwo stało na stanowisku, że w toku postępowania sądowego jedynie sędzia uprawniony jest do oceny swej właściwości³. Do połowy XIX wieku zdarzało się jednak, że organy administracji sprawowały wymiar sprawiedliwości, a sądy – rozpatrywały skargi osób prywatnych na decyzje władz administracyjnych.

Treścią sporu kompetencyjnego jest, precyzując do końca jego zakres, albo ustalenie właściwej władzy w wypadku gdy istnieje zatarg między władzą wykonawczą a sądowniczą przez przypisanie sobie przez obie te władze właściwości, albo w razie uchylecia się obu tych władz od załatwienia tej samej sprawy. W tym drugim przypadku żądanie rozstrzygnięcia zgłasza osoba zainteresowana. Tego typu rozwiązanie – i warto to podkreślić – stanowi również rękojmię wymiaru sprawiedliwości – jest nią bowiem między innymi także pilnowanie, by zakres wymiaru sprawiedliwości sądów obejmował wyłącznie to co do sądownictwa należy.

W Drugiej Rzeczypospolitej instytucja Trybunału Kompetencyjnego, a więc osobnego organu rozstrzygającego o właściwości władz bądź urzędów była obca. Konstytucja 3 maja nie zawierała żadnych postanowień regulujących kwestie sporów kompetencyjnych – generalnie w Polsce przedrozbiorowej ich rozstrzyganie należało do zakresu właściwości działania sądów. Po raz pierwszy uregulowania tych zagadnień wprowadzono w konstytucji Księstwa Warszawskiego z 22 lipca 1807 r. znajdujemy w niej stwierdzenie, iż „Rada Stanu rozpoznaje zajścia o jurysdykcję zachodzące między władzami administracyjnymi, a władzami sądowymi

¹ A. Mogilnicki, *Rozgraniczenia właściwości sądów i władz administracyjnych*, „Gazeta Sądowa Warszawska”, nr 44, 30 października 1920. Uważa on, że typowym przejawem dążenia do ograniczenia władzy sądowej na rzecz administracji jest ustawodawstwo pierwszego sejmiku Odrodzonej Polski dotkliwie ograniczające zakres władzy sądowej na rzecz administracji.

² K. M. Krzyżanowski, *Trybunał Kompetencyjny (Studium z zakresu polskiego prawa publicznego)*, cz. 1, „Gazeta Administracji i Policji Państwowej”, nr 31, 2 sierpnia 1924; H. Goryszewski, *Sądownictwo kompetencyjne w Księstwie Warszawskim i w Królestwie Polskim*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1965, t. 17, z. 2, s. 151-181.

³ K. M. Krzyżanowski, *Trybunał Kompetencyjny...*, cz. 2, „Gazeta Administracji...”, nr 32, 9 sierpnia 1924, opisuje bliżej rozwój i sytuację sądownictwa kompetencyjnego w krajach europejskich.

mi”⁴. Brak tu jednak jeszcze sporu kompetencyjnego i osobnego organu, który ów spór by rozstrzygał. Podobne rozwiązanie znajdujemy w konstytucji dla Królestwa Polskiego z 27 listopada 1815⁵. Cechą wspólną rozwiązań obowiązujących w tych latach było rozstrzyganie sporów o właściwość przez władze administracyjne.

Sytuacja zmieniła się w 1864 roku, kiedy na terenie Królestwa zaczęły obowiązywać rosyjskie ustawy procesowe wprowadzające w zakresie załatwiania sporów kompetencyjnych supremację sądów. Pierwszy, osobny organ dla rozstrzygania sporów kompetencyjnych na ziemiach polskich utworzony został konstytucją z 29 lipca 1833 w Wolnym Mieście Krakowie. Powstał wówczas tzw. Komitet, mający jednak jedynie zakres opiniodawczy – decyzja leżała bowiem w rękach Senatu⁶.

Problem sporów kompetencyjnych podniesiono w konstytucji Marcowej. Zgodnie z jej art. 26: „do rozstrzygania sporów o właściwość między władzami administracyjnymi a sądami powołany będzie na mocy ustawy osobny Trybunał Kompetencyjny”⁷. Realizacją tejsz zapowiedzi stała się, wydana bez mała pięć lat później, ustawa o Trybunale Kompetencyjnym z 25 listopada 1925 r.⁸

W konstytucji nie zastosowano więc zasady rozstrzygania sporów kompetencyjnych przez sądy zwyczajne, a także nie przydzielono tej funkcji żadnemu z organów wykonawczych. Przyjęto natomiast w sposób bardzo jednoznaczny francuską zasadę przekazywania tych spraw osobnemu organowi stojącemu ponad sądownictwem i administracją a orzekającemu jedynie w konkretnych sprawach nie tworząc norm ogólnych. Nie orzeka więc ów organ o zgodności działania lub zaniechania z normą prawną umożliwiając jedynie realizację należytej kontroli prawnej *pro futuro* przez interpretację wątpliwego przepisu prawnego.

Rząd Juliana Nowaka aby wywiązać się z zapisu konstytucyjnego 11 grudnia 1922 r. wniósł na ręce marszałka Sejmu projekt ustawy o Trybunale. Nie był to, co należy zaznaczyć, pierwszy projekt odnoszący się do tego typu ciała, bowiem jeszcze w 1920 r. późniejszy prezes Najwyższego Trybunału Administracyjnego Jan Sawicki do rozprawy *Sądy administracyjne w Polsce* dołączył projekt ustanowienia Trybunału Państwa mającego łączyć zakres działania Trybunałów Administracyjnego, Wyborczego i Kompetencyjnego⁹.

Projekt rządowy spotkał się ze sporymi zastrzeżeniami i co do zakresu działania Trybunału, i jego składu. Najobszerniej polemizowała z nim Podkomisja Specjalnej Delegacji Zrzeszeń i Instytucji Prawniczych¹⁰. Zarówno głosy krytyczne, jak i przede wszystkim przekonanie, iż w praktyce nie będzie wielu sporów o właściwość w związku z czym nie ma potrzeby tworzenia osobnej magistratury, miały

⁴ Wedle wydania M. Handelsmana, *Trzy konstytucje*, Warszawa 1915

⁵ H. Goryszewski, *Sądownictwo...*

⁶ W. M. Bartel, *Ustrój Wolnego Miasta Krakowa*, Kraków 1976, s. 51-52.

⁷ Prawie identyczne rozwiązanie przyjęła w art. 70 Konstytucja Kwietniowa.

⁸ Dz.U. RP 126, 1925, poz. 897.

⁹ Za: K. M. Krzyżanowski, op. cit.

¹⁰ „Gazeta Administracji i Policji Państwowej” 1924, nr 10. W skład owej podkomisji wchodzili: sędzia NTA dr Jan Morawski, adwokaci: Jan Jakub Litauer i J. Kuczyński, profesor Władysław Maliniak, sędzia SN dr Jan Rutkowski, radca prawny dr Stanisław Śliwiński oraz późniejszy minister sprawiedliwości Stanisław Car.

wpływ na odkładanie w czasie realnego wprowadzenia rządowego projektu ustawy o Trybunale Kompetencyjnym do procedury sejmowej¹¹.

Wedle ustawy zakres działania Trybunału odnosił się do sporów o właściwość między władzami i sądami administracyjnymi z jednej strony, a innymi sądami z drugiej. Oznaczało to wyraźne doprecyzowanie rozwiązania konstytucyjnego poprzez przesądzenie w sposób jednoznaczny, iż sądy administracyjne zaliczane są do organów administracyjnych. Oznaczało to także negację stanowiska powoływanej wyżej podkomisji sugerującej włączenie w zakres działania Trybunału rozstrzyganie o właściwości między Sądem Najwyższym a Najwyższym Trybunałem Administracyjnym oraz „wydawanie zasadniczych wyjaśnień mających na celu zapobieżenie sporom o właściwość”. Ponadto zakres działalności Trybunału nie obejmował konfliktów odnoszących się do sądów specjalnych i zwyczajnych, Trybunału Stanu, między samorządami itp.

Nadal jednak do rozwiązania były dwa problemy: pierwszy – czy pod pojęciem władz administracyjnych należy rozumieć również władze samorządowe, drugi – czy sądy administracyjne należy traktować jako rodzaj władz administracyjnych, czy uznać je za organ sądowy. Całość rozwiązań konstytucji marcowej wskazuje, że nie ma powodu by uważać władze samorządowe za władze administracyjne, co zresztą ustawa wyraźnie określiła precyzując nadto, że uprawniony do podjęcia działań jest organ wykonawczy samorządu wojewódzkiego a w miastach wyłączonych ze związku wojewódzkiego – magistraty tych miast¹². Drugi z problemów rozstrzygnięto także jednoznacznie utożsamiając sądy z władzami.

Trybunał składał się z czternastu członków mianowanych przez Prezydenta na wniosek Rady Ministrów i – co było ewenementem – z dwóch prezesów. Prezesi mianowani byli spośród sędziów Sądu Najwyższego (SN) i Najwyższego Trybunału Administracyjnego (NTA) po jednym z grona sędziów każdej z tych instytucji. Sprawowali oni swe obowiązki kolejno według kadencji określonych w regulaminie Trybunału Kompetencyjnego. Wydany zaś przez Prezydenta regulamin¹³ precyzował, iż każdy z prezesów sprawował swój urząd przez 15 miesięcy, drugi zaś w tym czasie wypełniał obowiązki członka Trybunału. Pierwsza kadencja rozpoczęła się 1 stycznia 1927 r. W razie potrzeby obowiązki prezesa sprawował drugi z prezesów lub najstarszy członek Trybunału z grupy sędziów, przy czym o starszeństwie decydował dzień nominacji na członka Trybunału, a w przypadku zaś równoczesności nominacji – data nominacji na sędziego SN lub NTA, lub profesora zwyczajnego. Do zakresu właściwości urzędującego prezesa należało zwo-

¹¹ W. L. Jaworski, *Nauka prawa administracyjnego. Zagadnienia ogólne*, Warszawa 1924, s. 61; D. Malec, *Najwyższy Trybunał Administracyjny 1922-1939 w świetle własnego orzecznictwa*, Warszawa-Kraków 1999, s. 81-82. Przypomnieć należy, że w kilku projektach konstytucji były także propozycje powołania Trybunału Kompetencyjnego. Odnosiło się to m.in. do projektów Józefa Buzka, Mieczysława Niedziałkowskiego, ZLN oraz projektu „Ankiety”.

¹² Patrz R. Klimów, *Trybunał Kompetencyjny*, „Przegląd Prawa i Administracji” 1927, s. 62, a także G. Taubenschlag, *Zagadnienia kompetencyjne w świetle obowiązującego ustawodawstwa*, „Gazeta Administracji” 1937, nr 7 podnosi te kwestie ogólnie bez odwoływania się do Trybunału. Podobne rozważania, także bez odwołania się do Trybunału patrz Ludwik Bar, *Między sądownictwem a administracją*, „Współczesna Myśl Prawnicza” 1936, nr 5 i 6.

¹³ Dz.U. 42, 1927 poz. 373.

łanie z własnej inicjatywy lub na wniosek 4 członków Ogólnego Zgromadzenia. Ogólne Zgromadzenie, by mogło być za takie uznane, musiało liczyć dziesięciu członków łącznie z przewodniczącym, w tym minimum trzech z grup, o czym niżej. Do zadań Zgromadzenia należało: ustalenie zasad powoływania sędziów do poszczególnych posiedzeń, wybór członków sądu dyscyplinarnego oraz załatwianie wszelkich innych spraw, „które Prezes lub 4 członków Trybunału uznają za konieczne przedstawić do rozpatrzenia”. Głosowanie na posiedzeniu Zgromadzenia Ogólnego odbywało się wedle starszeństwa, poczynając od najmłodszego, przy czym ostatni głosował przewodniczący. Urzędujący prezes wyznaczał także terminy rozpraw i posiedzeń niejawnych, powoływał sędziów do poszczególnych posiedzeń i wyznaczał sprawozdawców.

Członkowie Trybunału mianowani byli w liczbie czterech spośród sędziów SN (grupa a), czterech spośród sędziów NTA (grupa b) oraz sześciu spośród osób oznaczających się szczególną znajomością prawa, nie piastujących jednak żadnego urzędu ani w sądownictwie, ani w administracji (grupa c). Wyraźnie przy tym zaznaczano, iż w rozumieniu ustawy profesorowie wyższych uczelni nie są urzędnikami administracyjnymi. Wprowadzenie tego elementu, nazywanego obywatelskim, eliminowało sytuację gdyby sędziowie wywodzący się z SN i NTA jednomyślnie zajęli stanowiska przeciwne, a o wyniku sporu miałby decydować przewodniczący – sędzia któregoś z nich.

Kandydatów spośród sędziów przedstawiały, w liczbie podwójnej, ogólne zgromadzenia sędziów SN i NTA, z grupy zaś trzeciej wydziały prawne uniwersytetów państwowych, każdy po trzech kandydatów. Ci ostatni po wyborze składali przysięgę przypisaną dla sędziów. Regulamin precyzował, że ich kadencja zaczynała się właśnie od momentu nominacji. Nominacje obejmowały okres pięcioletni, który mógł być ponawiany, podczas gdy w ustawie austriackiej, na której się wzorowano nominacje były dożywotnie¹⁴. Aby wykluczyć komplikacje w związku ze zmianą miejsca pracy sędziego sprecyzowano, iż członkostwo Trybunału ustaje w momencie: a) zaprzestania członkostwa Sądu Najwyższego lub Najwyższego Trybunału Administracyjnego, b) przejścia z jednego do drugiego, c) odnośnie do trzeciej grupy przestawali być członkami TK ci, którzy objęli urząd w sądownictwie lub administracji.

Także zawieszenie urzędowania w SN lub NTA powodowało zawieszenie obowiązków w TK. Wynagrodzenie członkowie Trybunału otrzymywali tylko za obecność na posiedzeniach. Jedynie zamiejscowi otrzymywali również zwrot kosztów podróży i pobytu w miejscu siedziby, którą była Warszawa. Natomiast prezesi otrzymywali dodatek za sprawowanie obowiązków prezesa.

Postępowanie rozpoczynało się, gdy władza administracyjna I instancji powziąwszy wiadomość, że w sprawie należącej, według jej zdania, do orzecznictwa administracyjnego, toczy się postępowanie sądowe, zawiesi postępowanie administracyjne i zawiadomi o tym swoją władzę przełożoną. Ta jeżeli uzna, że tak faktycznie jest, zawiadomi o tym w ciągu miesiąca od otrzymania wiadomości sąd,

¹⁴ M. Steinberg, *Uwagi krytyczno-porównawcze o Trybunale Kompetencyjnym*, „Głos Prawa” 1926, nr 3, tam też bardziej dokładne porównania z ustawą austriacką.

w którym toczy się postępowanie oraz swoją władzę naczelną, podając przy tym uzasadnienie swego poglądu. Po otrzymaniu tego zawiadomienia sąd w razie uznania właściwości władzy administracyjnej wydawał odpowiednie orzeczenie, a w razie jej nieuznania przerywał postępowanie sądowe. Zapowiedź sporu miała skutek prawny jedynie wówczas gdy zawiadomienie nadeszło do sądu zanim orzeczenie sądowe stało się prawomocne.

Spór o właściwość wytaczała naczelną władza administracyjna w sądzie, w którym sprawa się toczyła, zawieszając jednocześnie postępowanie administracyjne toczące się w danej sprawie, jeżeli dotąd niższe instancje go nie zawiesiły. Sąd zobowiązany był zawiadomić władzę administracyjną o toczącym się przed nim postępowaniu sądowym, jeśli powziął wiadomość, że w tej samej sprawie władza administracyjna już wydała orzeczenie lub prowadzi postępowanie administracyjne.

Jeżeli spór został zapowiedziany, wytoczenie go powinno nastąpić w ciągu miesiąca od zapowiedzi. W razie wytoczenia sporu o właściwość sąd zobowiązany był przedłożyć niezwłocznie akta sprawy Trybunałowi Kompetencyjnemu wraz z uzasadnioną decyzją co do swojej właściwości w sprawie.

Mogła zaistnieć także – o czym już była mowa – odwrotna sytuacja – tak sąd, jak i władza administracyjna uznają się za niewłaściwe do orzekania w danej sprawie. Wówczas to osoby zainteresowane mogły zgłosić do Trybunału wnioszek o rozstrzygnięcie sporu o właściwość, wówczas mamy do czynienia z tzw. sporem ujemnym.

Wspólną cechą – jak to określano – dodatniego i ujemnego sporu kompetencyjnego¹⁵ o właściwość jest to, że zdążają do uzupełnienia podziału władz, usuwając wątpliwości wynikające z nie dość ścisłego rozgraniczenia sfer działania sądownictwa i administracji. Zasadnicza różnica polega na tym, że wszczęcie sporu dodatniego leży wyłącznie w interesie publicznym, a sporu ujemnego – o czym wspominaliśmy – w interesie jednostki. Jeżeli sporu o właściwość nie wytoczono w myśl zasad ustawy rozstrzygającym było prawomocne orzeczenie sądu.

Prezes TK wyznaczał dla każdej sprawy sędziego-sprawozdawcę. Wstępne rozpoznanie sprawy odbywało się na posiedzeniu niejawnym, na którym Trybunał bądź odrzucał wniosek, o ile ten był spóźniony lub zachodziły istotne uchybienia formalne, bądź wyznaczał rozprawę i zawiadamiał o tym właściwą naczelną władzę administracyjną tudzież osoby zainteresowane, mógł też powziąć uchwałę zarządzającą przesłuchanie świadków, osób zainteresowanych, ekspertów. Rozprawa odbywała się ustnie i jawnie, choć ze względu na interes publiczny można było jawność wykluczyć.

Rozprawa rozpoczynała się przedstawieniem sprawy przez sprawozdawcę. Narady i głosowanie były tajne a orzeczenie zapadało bezwzględną większością głosów – w razie równości rozstrzygał głos przewodniczącego. Orzeczenie określało właściwą dla danej sprawy władzę, przekazując jej tę sprawę do załatwienia, a zarazem uchylało orzeczenia i zarządzenia wydane przez władzę niewłaściwą.

¹⁵ Z czasem poczęto używać terminów: spór pozytywny i spór negatywny.

Orzeczenie, wraz z uzasadnieniem musiało być w formie pisemnej doręczone zainteresowanym najpóźniej w ciągu miesiąca. Wiązało ono w danej sprawie tak władze sądowe, jak i administracyjne. Władza której właściwość została ustalona, podejmowała zawieszone postępowanie.

Na rozprawach przed Trybunałem Kompetencyjnym obowiązywał przymus adwokacki. Trybunał mógł jednak zwolnić osoby posiadające wykształcenie prawnicze od obowiązku występowania przy udziale adwokata.

Trybunał rozstrzygał w składzie: przewodniczącego i 6 członków, po dwóch z każdej grupy. Poza rozprawą ustną – jak określano posiedzenie niejawne – w składzie przewodniczącego i dwóch członków z grup sędziów.

Chcąc przybliżyć zakres działania Trybunału Kompetencyjnego przedstawię przykładowe sprawy jakie rozstrzygał. I tak ustalił m.in., że: sądy powszechne były właściwe do rozpatrywania spraw o opłaty za zapowiedzi kościelne, śluby i pogrzeby, o ile przekraczały one najniższe oznaczone w taksie normy; były właściwe do rozstrzygania spraw o zwrot rzeczy zajętych przez Urząd Walki z Lichwą i Spekulacją, a następnie spod zajęcia zwolnionych; o własność przymuliska; o zapłatę renty przyznanej przez b. Zawodowy Zakład Ubezpieczeń w Wiedniu a wstrzymanej. Władza administracyjna zaś uznana została za właściwą m.in. dla sprostowania imienia i nazwiska w księgach metrykalnych żydowskich na ziemiach wschodnich, w sprawach roszczeń do Skarbu Państwa z tytułu potrąceń z przyznanej na mocy ustawy z 18 marca 1921 r. renty inwalidzkiej¹⁶.

W ciągu pierwszych siedmiu lat swojej działalności Trybunał Kompetencyjny rozpatrzył około 300 spraw, czyli średnio jedną tygodniowo. Nie narzekał przeto na nadmiar pracy co oznaczało, iż rację mieli ci, którzy nie przewidywali wielkiej potrzeby powołania owego ciała. Jest rzeczą charakterystyczną, iż w kilka lat po wejściu w życie ustawy o TK spotykamy się z opinią, iż „[...] pomimo swej kilkuletniej działalności instytucja ta nie jest jeszcze dotąd należycie znana nawet wśród szerszego ogółu prawniczego, zwłaszcza na prowincji”¹⁷.

Trybunał Kompetencyjny zaprzestał swej działalności wraz z wybuchem wojny, a w latach późniejszych do koncepcji jego reaktywacji nie wrócono. Posiadane przez niego kompetencje przyznano Kolegium Kompetencyjnemu Sądu Najwyższego w potem, częściowo, także Trybunałowi Konstytucyjnemu.

¹⁶ Za: „Ruch Prawniczy i Ekonomiczny” 1939, s. 763 i nast.; M. Lisiewski, *Orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego*. Patrz też np. M. Połajewski, *Rozgraniczenie właściwości pomiędzy władzą sądową a władzą administracyjną w kwestii dopuszczalnej wysokości piętrzenia wody publicznej*, „Gazeta Administracji” 1939, nr 1.

¹⁷ J. Rudziński, *O Trybunale Kompetencyjnym*, „Głos Sądownictwa” 1934, s. 668.

Jan Staszków

ZASTRZEŻENIE DO UMOWY MIĘDZYNARODOWEJ

Zawieranie wielostronnych umów międzynarodowych nastęrcza nie lada trudności przy ostatecznym ustalaniu ich treści. Wielość systemów prawa, które reprezentują zazwyczaj państwa uczestniczące w ich opracowaniu, wielość interesów oraz kultur powoduje, że ostateczne opracowanie tekstu, na który zgodzą się wszystkie państwa okazuje się trudne a czasem wręcz niemożliwe.

Procedury obowiązujące przy opracowywaniu i wprowadzaniu w życie umów międzynarodowych przewidują możliwość przyjęcia tekstu umowy, mimo że jakieś państwo nie do końca tekst ten akceptuje – pozwalając równocześnie na zgłoszenie do tekstu takiej umowy zastrzeżenie. Wychodzi się bowiem z założenia, że lepiej, aby państwo – nawet z jakimś zastrzeżeniem – było jednak związane umową niż gdyby stroną umowy w ogóle nie było. Instytucja zastrzeżenia do umowy międzynarodowej została precyzyjnie opisana i uregulowana w konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów¹, do tego czasu regulowana była zwyczajem międzynarodowym².

¹ Konwencja wiedeńska o prawie traktatów podpisana została w Wiedniu, 22 maja 1969 r. Konwencja weszła w życie w dniu 27 stycznia 1980 r. a w stosunku do Polski w dniu 1 sierpnia 1990 r. Tekst konwencji został opublikowany w Dzienniku Ustaw z 1990 r. w numerze 74, pozycja 439. W Polsce ukazały się dwa dokumenty dotyczące umów międzynarodowych: pierwszy to ustawa o umowach międzynarodowych z dnia 14 kwietnia 2000 roku (Dz.U. z 2000 r., nr 39, poz. 443) i drugi to Rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie wykonania niektórych przepisów ustawy o umowach międzynarodowych z dnia 28 sierpnia 2000 r. (Dz.U. z 2000 r., nr 79, poz. 891). Wszystkie trzy dokumenty (z dodatkiem Karty Narodów Zjednoczonych, Statutu Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości) zostały łącznie wydane przez Krakowską Szkołę Wyższą im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego, w 2003 roku, w serii materiały dydaktyczne KSW 1/03, ISBN 83-918302-6-8 w opracowaniu Jana Staszkiwa.

² Instytucja „zastrzeżenia” do umowy międzynarodowej wielostronnej znana była i stosowana przed opracowaniem konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów. Stosunkowo często zaczęto ją stosować pod koniec XIX wieku. W okresie po drugiej wojnie światowej – w zasadzie należałoby powiedzieć po wejściu w życie Karty Narodów Zjednoczonych (1945), a przed opracowaniem konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów (1969) na arenie międzynarodowej ścierały się dwa poglądy na temat dopuszczalności zastrzeżeń do umowy międzyna-

Opisanie i precyzyjnie uregulowanie instytucji zastrzeżenia do umowy międzynarodowej było jednym z najtrudniejszych problemów na konferencji wiedeńskiej ustalającej treść konwencji o prawie traktatów³. W sprawie ścierały się różne poglądy, interesy różnych państw co wpływało na spowolnienie prac nad ostatecznym tekstem konwencji. Dla członków konferencji międzynarodowej pracującej w Wiedniu problemem było nie tylko formalne uregulowanie sprawy zastrzeżenia do umowy międzynarodowej, jej zdefiniowania, ale też ustosunkowanie się do sytuacji, kiedy umowa międzynarodowa w swej treści nic nie mówi na temat możliwości składania do niej zastrzeżeń. W latach przed rozpoczęciem prac nad konwencją wiedeńską o prawie traktatów problem ten trafił do Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości. Stało się tak w związku z przyjmowaniem i ratyfikowaniem konwencji w sprawie zapobiegania i karaniu zbrodni ludobójstwa⁴. Konwencja ta w swej treści nic nie mówi o możliwości składania do niej zastrzeżeń. Ponieważ wraz ze składaniem depozytariuszowi (w tym przypadku Sekretarzowi Generalnemu ONZ) dokumentów świadczących o przyjęciu konwencji, państwa zgłaszały do niej dokumenty o zastrzeżeniu co do stosowania niektórych jej postanowień – Zgromadzenie Ogólne przedłożyło Międzynarodowemu Trybunałowi Sprawiedliwości pytanie co do tej kwestii⁵. Ten zaś w opinii doradczej⁶ orzekł o możliwości składania w takich przypadkach zastrzeżeń. Trybunał oparł się na stanie prawnym i praktyce państw znanej do czasu wydania tej opinii doradczej.

Zadaniem konferencji, w zakresie uregulowania kwestii zastrzeżenia do umowy międzynarodowej, było uregulowanie sprawy w przypadku, gdy umowa międzynarodowa na nią zezwala ale też sytuacji gdy nic o niej nie mówi. W ówczesnym czasie ścierały się z sobą poglądy od określenia zastrzeżenia jako „ograniczenia” zobowiązań państwa poprzez „zmiany” aż do „niewykonywania pewnych postanowień umownych”⁷.

Przyjęte w końcu rozwiązania dotyczące zastrzeżeń do traktatów w konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów umieszczono w jej części II, mówiącej

wej. Jeden broniący „integralności” umowy, dla którego każde zastrzeżenie było tej integralności naruszeniem oraz drugi dopuszczający stosowanie zastrzeżeń, ponieważ stwarzało to sytuację dostępu większej liczby państw do umowy. Wedle poglądów tej drugiej grupy państw lepiej będzie, gdy państwo, nie akceptujące jakiegos postanowienia umowy, wyłączy go ze stosowania niż gdyby w ogóle go nie było jako strony umowy.

³ Szerzej na ten temat S. E. Nahlik, *Kodeks prawa traktatów*, Warszawa 1976 (dalej cyt. jako: Nahlik, *Kodeks...*), passim.

⁴ Uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne, Nowy Jork, 9 grudnia 1948 roku, tekst polski w Dz.U. z 1952 roku, nr 2, poz. 9. Zgodnie z polskim oświadczeniem rządowym z dnia 27 sierpnia 1951 roku polski dokument ratyfikacyjny został złożony w Sekretariacie Narodów Zjednoczonych w dniu 14 listopada 1950 roku. Konwencja weszła w życie dnia 2 lutego 1951 roku zgodnie ze swym postanowieniem art. XIII: *Konwencja niniejsza wejdzie w życie 19 dnia od daty złożenia dwudziestego dokumentu o ratyfikacji lub przystąpieniu*.

⁵ Zgodnie z Rozdziałem IV Statutu Międzynarodowego Sprawiedliwości zatytułowanym „Opinie doradcze” – Trybunał może wydawać opinie doradcze o jakimkolwiek zagadnieniu prawnym na żądanie jakiegokolwiek ciała upoważnionego przez Kartę Narodów Zjednoczonych albo też zgodnie z nią do przedstawienia takiego żądania. W okresie od 1945 roku Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości wydał ponad dwadzieścia opinii doradczych.

⁶ Opinia doradcza z dnia 28 maja 1951 roku, International Court of Justice, Report 1951, s. 26.

⁷ Pełne zestawienie różnych proponowanych wariantów rozwiązania problemu znajdujemy w dokumencie „Draft articles on reservations” (dok. A/CN.4/L.18) – ILC Yearbook 1951.

o zawieraniu i wejściu w życie traktatów, w dziale 2 zatytułowanym właśnie „Zastrzeżenia”⁸.

Definicja pojęcia „zastrzeżenie”

Konwencja wiedeńska o prawie traktatów, w swych postanowieniach początkowych definiuje używane wyrażenia. Tam też znajduje się definicja „zastrzeżenia”, według której zastrzeżeniem jest

[...] jednostronne oświadczenie [państwa – JS], jakkolwiek byłoby ono sformułowane lub nazwane, złożone przez państwo przy podpisaniu, ratyfikacji, przyjęciu, zatwierdzeniu lub przystąpieniu do traktatu, mocą którego zmierza ono do wykluczenia lub modyfikacji skutku prawnego pewnych postanowień traktatu w ich zastosowaniu do tego państwa...⁹

Zgłaszanie zastrzeżeń w przypadku gdy traktat przewiduje możliwość ich składania

Konwencja wiedeńska o prawie traktatów szczegółowo reguluje i ustala procedurę zgłaszania zastrzeżeń. Zastrzeżenie, jak i jego późniejsze przyjęcie lub sprzeciw wobec niego musi być dokonany na piśmie. W przypadku gdy traktat wyznacza depozytariusza¹⁰ oryginału to jemu należy dostarczyć odpowiednie dokumenty –

⁸ Pomiędzy dostępnymi wersjami polskiego tłumaczenia tekstu konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów są rozbieżności. Ograniczymy się tylko do analizowanej kwestii zastrzeżenia do umowy międzynarodowej, bowiem początkowe postanowienie art. 19 w języku angielskim, jednym z uznawanych za oryginalny, brzmi: *A State may, when signing, ratifying, accepting, approving or acceding to a treaty, formulate a reservation unless: a) the reservation is prohibited by the treaty*;

a ten fragment konwencji wiedeńskiej tłumaczony jest następująco:

1) przez Stanisława E. Nahlika (jednego z przedstawicieli Polski na konferencji wiedeńskiej w sprawie prawa traktatów) w wydawnictwie Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, które ukazało się prawie bezpośrednio po konferencji wiedeńskiej (Warszawa 1971) jako:

„Przy podpisaniu, ratyfikowaniu, przyjęciu lub zatwierdzeniu umowy oraz przy przystąpieniu do niej, państwo może zgłosić zastrzeżenie, chyba że: a) umowa zabrania zgłaszania zastrzeżeń...”;

2) przez Stanisława E. Nahlika w książce Nahlik, *Kodeks...*, Warszawa 1976, jako:

„Przy podpisywaniu, ratyfikowaniu, przyjęciu lub zatwierdzeniu traktatu oraz przy przystąpieniu doń państwo może zgłosić zastrzeżenie, chyba że: a) traktat zabrania zgłaszania zastrzeżeń...”

3) ogłoszony tekst konwencji w Dzienniku Ustaw (a więc jest to tłumaczenie oficjalne w Polsce) z 1990 roku, numer 74, pozycja 439 cytowany powyżej element traktatu tłumaczy jako:

„Przy podpisywaniu, ratyfikacji, przyjęciu lub zatwierdzeniu traktatu oraz przy przystąpieniu do niego państwo może zgłosić zastrzeżenie, chyba że: a) zastrzeżenie to jest zakazane przez traktat...”

4) w *Wyborze dokumentów do nauki prawa międzynarodowego publicznego* autorstwa P. Łaski, I. Gawłowicz, E. Cała, Szczecin 2001, część 2, tłumaczony jest jako:

„Państwo podpisując, ratyfikując, przyjmując, zatwierdzając traktat lub przystępując doń, może sformułować zastrzeżenia, chyba że: a) zastrzeżenie jest zakazane przez ten traktat...”

⁹ Art. 2, ust. 1 tekstu Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, dalej cytowana jako „Konwencja”.

¹⁰ „Depozytariusz” to państwo lub organizacja międzynarodowa międzyrządowa przechowująca oryginał traktatu, wszystkie dokumenty towarzyszące traktatowi (pełnomocnictwa, wszelkiego rodzaju notyfikacje, wypowiedzenia traktatów czy też dokumenty prowadzące do zawieszenia traktatów). Rolą depozytariusza jest dbanie o ich aktualność, wiarygodność, sporządza uwierzytelnione odpisy i rozsyła je do wszystkich powiązanych traktatem państw. Funkcje depozytariusza uregulowane są w konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów, w jej artykułach 76-77.

ten natomiast jest obowiązany zawiadomić o sprawie wszystkie uczestniczące w traktacie strony. Państwa przy podpisaniu, ratyfikowaniu, przyjęciu lub zatwierdzeniu traktatu oraz przy przystąpieniu do traktatu mogą zgłosić zastrzeżenie¹¹, chyba że:

- 1) zastrzeżenie to jest zakazane przez traktat,¹²
- 2) traktat postanawia, że mogą być składane tylko określone zastrzeżenia, a dane zastrzeżenie do takich nie należy¹³, lub
- 3) chodzi o przypadki nie objęte literami a) i b) a zastrzeżenie jest niezgodne z przedmiotem i celem traktatu¹⁴.

Zgłaszanie zastrzeżeń do traktatów wielostronnych w konsekwencji powoduje, że jednolity charakter reżimu prawnego całego tekstu traktatu ulega rozluźnieniu. Poszczególne państwa strony traktatów wielostronnych są w różny sposób pomiędzy sobą traktatem związane co bardzo utrudnia ustalenia wzajemnych zobowiązań płynących z traktatu. „Z drugiej jednak strony badania wskazują, że na 1164 traktaty, podpisane w latach 1919-1971, do 922 nie złożono żadnych zastrzeżeń (co stanowi 85%), a do 61 traktatów złożono nie więcej niż 3 zastrzeżenia”¹⁵.

Trzeba jednak w tym miejscu podnieść, że w stosunku do pozostałych traktatów, a jest ich 181, zgłoszono bardzo dużo zastrzeżeń. Szczególnie „obłożone” zastrzeżeniami, sprzeciwami do nich i deklaracjami bywają traktaty z zakresu międzynarodowej ochrony praw człowieka¹⁶. Do uchwalonych w 1966 roku Pak-
tów (Międzynarodowy Pakt Praw Gospodarczych, Społecznych i Kulturalnych

¹¹ Możliwość zgłaszania zastrzeżeń przewiduje np. Protokół o przywilejach i immunitetach Międzynarodowej Organizacji Morskiej Łączności Satelitarnej (INMARSAT), Londyn, 1 grudnia 1981, w swym art. 19, ust. 4: *Zastrzeżenia do niniejszego Protokołu mogą być składane zgodnie z prawem międzynarodowym.*

¹² Przykładem takiego rozwiązania może być postanowienie art. 32, ust. 5 Konwencji o utworzeniu Międzynarodowej Organizacji Morskiej Łączności Satelitarnej (INMARSAT) wraz z Porozumieniem eksploatacyjnym dotyczącym Międzynarodowej Organizacji Morskiej Łączności Satelitarnej (INMARSAT), Londyn, 3 września 1976 roku, która w sprawie zastrzeżeń w wymienionym artykule mówi: *Do niniejszej Konwencji lub Porozumienia eksploatacyjnego nie można zgłaszać zastrzeżeń.*

¹³ Przykładem takiego rozwiązania może być postanowienie art. 309 Konwencji Narodów Zjednoczonych o prawie morza (Jamajka, Montego Bay 10 grudnia 1982, konwencja weszła w życie dnia 16 listopada 1994 roku), które mówi: *Nie można składać żadnych zastrzeżeń do niniejszej Konwencji, ani wyłączać jej postanowień, chyba że wyraźnie to dopuszczają inne artykuły niniejszej konwencji.* W tekście konwencji o prawie morza nie ma jednak takich postanowień. Znajduje się postanowienie art. 310 zatytułowany „Deklaracje i oświadczenia”, który w swej treści mówi: *Art. 309 nie powoduje wyłączenia możliwości złożenia przez państwo deklaracji lub oświadczenia dowolnie sformułowanej i nazwanej, przy podpisaniu lub ratyfikacji niniejszej Konwencji albo przystąpieniu do niej, między innymi w celu dostosowania swych ustaw lub przepisów do postanowień niniejszej Konwencji, pod warunkiem, że takie deklaracje i oświadczenia nie powodują uchylenia lub modyfikacji skutków prawnych postanowień niniejszej Konwencji w odniesieniu do tego państwa.*

¹⁴ Art. 19, „Konwencja...”.

¹⁵ W. Czapliński, A. Wyrozska, *Prawo międzynarodowe publiczne. Zagadnienia systemowe*, Warszawa 1999, s. 51.

¹⁶ Przykładem mogą być zastrzeżenia składane do konwencji w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet (Nowy Jork, 18 grudnia 1979 roku, konwencja weszła w życie 3 września 1981 roku). Polska jest stroną konwencji z zastrzeżeniem do niej o treści jak następuje: *Rada Państwa Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej podaje do powszechnej wiadomości: w dniu 18 grudnia 1979 roku w Nowym Jorku została przyjęta przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet. Po zaznajomieniu się z powyższą konwencją Rada Państwa uznała ją za słuszną, z zastrzeżeniem, że Polska Rzeczpospolita Ludowa nie uważa się za związaną postanowieniami paragrafu 1 artykułu 29 tej konwencji; oświadcza, że wymieniona konwencja jest przyjęta, ratyfikowana i potwierdzona, oraz przyrzeka, że będzie niezmiennie zachowywana. Do tej konwencji szereg państw zgłosiło zastrzeżenie, stwierdzające, że nie będą stosowały postanowień konwencji sprzecznych z prawem koranicznym lub islamem (np. Egipt, Kuwejt).*

oraz Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich i Politycznych) przystąpiło po sto kilkadziesiąt państw, które zgłosiły łącznie prawie dwieście zastrzeżeń, sprzeciwów wobec nich i deklaracji wypaczając niejednokrotnie cele i motywy samych Paktów. Państwa – strony traktatu mają ograniczoną w czasie możliwość składania zastrzeżeń. Mogą to zrobić przy przyjmowaniu traktatu, nie mogą tego zrobić po wyrażeniu ostatecznej zgody na związanie się traktatem.

Art. 19, pkt c Konwencji wiedeńskiej o prawie traktatów odnosi się do przypadków, w których o skuteczności zastrzeżenia decyduje jego zgodność „z przedmiotem i celem traktatu”. O zgodności lub niezgodności zastrzeżenia z traktatem decydują same zainteresowane państwa. W przypadku, gdy państwo uważa, że zastrzeżenie nie jest zgodne z przedmiotem i celem traktatu – zgłasza sprzeciw wobec zgłoszonego zastrzeżenia podając ten fakt jako podstawę swojej decyzji. Fakt uznania przez jakieś państwo czy nawet państwa zastrzeżenia za niezgodne z przedmiotem i celem traktatu nie oznacza, że pozostałe państwa w taki sam sposób potraktują to zastrzeżenie. Te inne państwa mają pełną swobodę podejmowania decyzji w sprawie i mogą to zastrzeżenie potraktować jako „do przyjęcia”. „Szeroko zakrojonej swobodzie państw w przedmiocie składania zastrzeżeń odpowiada, potwierdzona w konwencji wiedeńskiej, swoboda innych państw, które mogą zastrzeżenie bądź przyjąć, bądź odrzucić, i to z różnym skutkiem prawnym”¹⁷.

Zgłaszanie zastrzeżeń w przypadku, gdy traktat nie przewiduje możliwości ich składania

Konwencja wiedeńska o prawie traktatów reguluje tą kwestię w duchu filozofii opinii doradczej Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z Hagi wydanej na prośbę Zgromadzenia Ogólnego ONZ w związku z ze składanymi zastrzeżeniami do konwencji o zapobieganiu i karaniu zbrodni ludobójstwa z 1948 roku (problem wskazany wyżej). Zastrzeżenie w takim przypadku jest możliwe, o ile jest zgodne z przedmiotem i celem traktatu¹⁸. Konwencja pozostawia umawiającym się państwom ocenę czy składane zastrzeżenie jest zgodne z celem i przedmiotem traktatu – wobec braku bliższych rozwiązań oczekuje się, że wszystkie państwa stojące wobec takich problemów kierować się będą zasadą dobrej wiary, wpisaną do Karty Narodów Zjednoczonych jako jedna z podstawowych.

Przyjęcie zastrzeżeń

Zastrzeżenie, które jest wyraźnie dopuszczone przez traktat nie wymaga żadnego późniejszego przyjęcia przez pozostałe umawiające się państwa. Późniejsze przyjęcie wymagane jest tylko w sytuacji, gdy traktat tego wymaga¹⁹. Przedmiot traktatu

¹⁷ M. Frankowska, *Prawo traktatów*, Warszawa 1997, s. 93.

¹⁸ Art. 19, w „Konwencja...”

¹⁹ Art. 20, ust. 1, *ibidem*.

i cel traktatu wynikający z jego treści oraz niewielka liczba państw negocjujących może wskazywać, że stosowanie traktatu w całości między wszystkimi stronami negocjującymi jest istotnym warunkiem zgody każdego z nich na związanie się traktatem. W sytuacji takiej zastrzeżenie wymaga przyjęcia przez wszystkie strony traktatu²⁰. Sporo wielostronnych traktatów międzynarodowych to obecnie traktaty kreujące organizacje międzynarodowe międzyrządowe – podmioty prawa międzynarodowego publicznego. Zastrzeżenie do takiego traktatu wymaga przyjęcia go przez kompetentny organ tej organizacji, chyba że traktat w tej mierze postanawia inaczej²¹. Przyjęcie zastrzeżenia przez inne umawiające się państwo czyni państwo zgłaszające zastrzeżenie stroną traktatu w stosunku do tego innego państwa, jeżeli traktat dla tych państw wszedł już w życie bądź z chwilą jego wejścia w życie. Akt wyrażający zgodę państwa na związanie się traktatem, lecz zawierający zastrzeżenie, staje się skuteczny z chwilą, gdy przynajmniej jedno spośród innych umawiających się państw przyjmie to zastrzeżenie²².

Sprzeciw wobec zastrzeżeń

Złożenie zastrzeżenia wobec jakiegoś postanowienia traktatu może skutkować sprzeciwem jednego lub wielu umawiających się państw. Sprzeciw taki nie stanowi przeszkody dla wejścia w życie traktatu między państwem sprzeciwiającym się a państwem zgłaszającym zastrzeżenie, chyba że zamiar przeciwny zostanie stanowczo wyrażony przez sprzeciwiające się państwo. Jeśli sam traktat nie stanowi inaczej, państwo musi złożyć sprzeciw wobec zastrzeżenia w ciągu dwunastu miesięcy od notyfikowania mu zastrzeżenia albo od dnia wyrażenia zgody na związanie się traktatem (wobec zastrzeżeń już istniejących) – w zależności od tego, która z tych dat jest późniejsza²³. Praktyka państw w zakresie sprzeciwów wobec zastrzeżeń pozwala na sklasyfikowanie sprzeciwów na dwa ich rodzaje: zwykłe i kwalifikowane. W przypadku sprzeciwu zwykłego wobec zgłoszonego zastrzeżenia do traktatu dane postanowienie (to, do którego zgłoszono sprzeciw) nie wchodzi w życie. W przypadku sprzeciwu kwalifikowanego traktat w ogóle nie wchodzi w życie pomiędzy państwem, które zgłosiło zastrzeżenie a państwem, które złożyło sprzeciw kwalifikowany.

Skutki prawne zastrzeżeń oraz sprzeciwów wobec zastrzeżeń

Zastrzeżenie złożone w sposób skuteczny dokonuje modyfikacji – dla państwa czyniącego zastrzeżenie w jego stosunkach z tą inną stroną – postanowienia traktatu, do których zastrzeżenie się odnosi, ale tylko w zakresie tego zastrzeżenia.

²⁰ Art. 20, ust. 2, *ibidem*.

²¹ Art. 20, ust. 4, *ibidem*.

²² Art. 20, ust. 4 pkt a) i c), *ibidem*.

²³ Art. 20, ust. 5, *ibidem*.

Modyfikacja postanowień następuje także i w tym samym zakresie dla tej innej strony w jej stosunkach z państwem czyniącym zastrzeżenie²⁴. Nie następuje żadna modyfikacja postanowień traktatu dla pozostałych stron traktatu w ich wzajemnych stosunkach²⁵. W przypadku, gdy państwo sprzeciwiające się zastrzeżeniu nie sprzeciwiło się wejściu traktatu w życie między nim a państwem czyniącym zastrzeżenie, postanowienia, do których zastrzeżenie się odnosi, nie mają zastosowania między tymi dwoma państwami w zakresie przewidzianym przez to zastrzeżenie²⁶.

Wycofanie zastrzeżeń oraz sprzeciwów wobec zastrzeżeń

W sytuacji, gdy traktat nie postanawia inaczej złożone zastrzeżenie może być przez państwo je składające wycofane w każdej chwili. Nie jest wymagana zgoda państwa, które przyjęło zastrzeżenie²⁷. Skuteczność wycofania zastrzeżeń i sprzeciwów wobec nich uzależniona jest od otrzymania przez państwo zawiadomienia o tym fakcie. Skuteczność ta może być inaczej uregulowana w traktacie lub we wzajemnym porozumieniu państw między sobą²⁸. W stosunkach pomiędzy państwami, wobec zmieniającej się rzeczywistości, dochodzi czasem do wycofywania się ze zgłoszonych zastrzeżeń. Znane są przypadki wycofywania się „zbiorczego” z wcześniej zgłaszanych zastrzeżeń. Przykładem takiego wycofania się może być jednostronne oświadczenie woli rządu Polski po przemianach 1989 roku. Oświadczenie takie, w formie deklaracji, zgłosił w imieniu Rządu ówczesny minister spraw zagranicznych prof. Krzysztof Skubiszewski²⁹. Do roku 1989 Polska jak i wszystkie kraje tzw. „bloku wschodniego” podpisując traktaty zgłaszały zastrzeżenia co do kompetencji Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze, w zakresie rozstrzygania sporów. Filozofia takich zastrzeżeń brała się z przekonania tych państw o przewadze pośród sędziów Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości w Hadze sędziów o poglądach „zachodnich” a zatem o prawdopodobnej przegranej ewentualnych spraw spornych, które mogły stanąć na tym forum z udziałem krajów „bloku wschodniego”.

²⁴ Art. 21, ust. 1, *ibidem*.

²⁵ Art. 21, ust. 2, *ibidem*.

²⁶ Art. 21, ust. 3, *ibidem*.

²⁷ Art. 22, ust. 1, *ibidem*.

²⁸ Art. 22, ust. 3, *ibidem*.

²⁹ Deklaracja polska z dnia 25 września 1990 roku (potem zmieniana) uznała kompetencję (jurysdykcję) Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości z wyjątkiem spornych spraw powstałych przed złożeniem deklaracji lub związanych z faktami lub sytuacjami wynikłymi przed złożeniem deklaracji; sporów dotyczących terytorium państwa i jego granic; sporów dotyczących ochrony środowiska; sporów dotyczących długów zagranicznych; sporów powstałych z państwami, które złożyły deklarację o uznaniu jurysdykcji obowiązkowej w okresie 12 miesięcy poprzedzającej złożenie deklaracji polskiej; sporów, w odniesieniu do których strony ustaliły inny tryb załatwienia oraz sporów dotyczących kwestii należących do wyłącznej kompetencji wewnętrznej państwa.

Procedura dotycząca zastrzeżeń

Zarówno zastrzeżenie, sprzeciw wobec niego muszą być sformułowane na piśmie i zakomunikowane umawiającym się państwom oraz innym państwom, które uprawnione są do stania się stronami traktatu³⁰. W przypadku gdy zastrzeżenie zostało zgłoszone przy podpisaniu traktatu podlegającego ratyfikacji, przyjęciu lub zatwierdzeniu, musi ono zostać formalnie potwierdzone przez państwo czyniące zastrzeżenie w chwili wyrażania zgody na związanie się takim traktatem. W takim przypadku zastrzeżenie uważa się za złożone w dniu jego potwierdzenia³¹. W przypadku wyraźnego przyjęcia zastrzeżenia, uczynione przed potwierdzeniem zastrzeżenia nie wymaga późniejszego potwierdzenia³². Wycofanie zastrzeżenia lub sprzeciwu wobec zastrzeżenia musi być sformułowane na piśmie³³.

Deklaracje interpretacyjne do traktatów

Wobec dość skomplikowanej procedury zgłaszania zastrzeżeń i sprzeciwów do nich, współczesna praktyka międzynarodowa dopuszcza możliwość zgłaszania przez państwa deklaracji interpretacyjnych. Deklaracje interpretacyjne nie zmierzają do zmiany skutków traktatu, ale do wyjaśnienia jak dane państwo (zgłaszające taką deklarację interpretacyjną) rozumie, interpretuje jakieś postanowienie traktatu³⁴ lub jaki zakres merytoryczny i terytorialny ma dany traktat³⁵. W praktyce traktatowej państw współczesnego świata dochodzi dość często do zatarcia różnic pomiędzy zgłaszanym zastrzeżeniem a deklaracją. Państwa wobec ograniczeń przy składaniu zastrzeżeń uciekają się właśnie do deklaracji, aby ominąć ograniczenia płynące z zasad składania zastrzeżeń. Do tak składanych deklaracji pozostałe państwa najczęściej zgłaszają sprzeciwy powołując się np. na ich niedopuszczalność. Brak jest jednak organu, który mógłby stwierdzać, jakie skutki prawne wywołują deklaracje niedopuszczalne oraz które deklaracje są niedopuszczalne.

³⁰ Art. 23, ust. 1, w „Konwencja...”.

³¹ Art. 23, ust. 2, *ibidem*.

³² Art. 23, ust. 3, *ibidem*.

³³ Art. 23, ust. 4, *ibidem*.

³⁴ Wcześniej przytoczony przykład konwencji prawa morza z Montego Bay na Jamajce nie przewiduje możliwości składania zastrzeżeń, natomiast przewiduje możliwość składania deklaracji (art. 310 tego traktatu), patrz też przypis numer 12 do niniejszego artykułu.

³⁵ Do połączenia się dwu państw niemieckich Republika Federalna Niemiec przy podpisywaniu różnych traktatów jednostronna deklaracja interpretacyjną „rozcigała” byt prawny traktatu również na teren Berlina Zachodniego. Powstaje też problem z deklaracjami, przy państwach posiadających „terytoria zamorskie” polegający na rozciągnięciu lub nie stosowania traktatu na te terytoria.

Zgłaszanie poprawek

Drugą instytucją, obok deklaracji, która nie jest ani zastrzeżeniem, ani sprzeciwem, funkcjonującą w związku z wchodzeniem w życie traktatów, a umożliwiającą stronom ingerencję w już opracowany tekst traktatu jest możliwość zgłaszania poprawek³⁶. Poprawki takie może zgłaszać zarówno państwo będące już stroną traktatu jak też i państwo, które zamierza się związać traktatem, lecz po uwzględnieniu zgłoszonej poprawki. Umożliwia to państwom wpływ na treść traktatu, mimo że nie brały udziału w jego pierwotnym opracowaniu. W zasadzie tekst każdego traktatu przewidujący możliwość składania poprawek mówi o tym, w jaki sposób poprawka ta wejdzie w życie. Reguluje też cały alembik administracyjny z jej wprowadzeniem w życie.

Polska praktyka składania zastrzeżeń do traktatów

W okresie międzywojennym Polska włączając się, po okresie rozbiorów i latach pierwszej wojny światowej, do współpracy międzynarodowej przystępowała do wielostronnych traktatów³⁷. W tym czasie Polska złożyła zastrzeżenia w odniesieniu do 5 traktatów³⁸.

Dane dotyczące polskiej praktyki traktatowej w okresie po drugiej wojnie światowej nie są kompletne i to z wielu powodów. Po pierwsze wystąpiły trudności z dostępem do tekstów traktatów przez Polskę przyjętych, gdyż nie zostały one w Dzienniku Ustaw opublikowane; po drugie, ze względu na skomplikowaną sytuację międzynarodową Polski powstały trudności w zliczeniu umów międzynarodowych, z powodu zawierania umów resortowych w ramach RWPG, tzw. „dogovorow”, wielostronnych traktatów państwowych i rządowych. Na tym tle powstał w ogóle spór, jaki dokument należy nazwać samodzielną umową, która winna być odrębnie „liczona” (stąd rozbieżności w różnych prezentowanych w literaturze przedmiotu zestawieniach zbiorczych umów międzynarodowych).

³⁶ Wiele możliwości zgłaszania poprawek przewidują traktaty należące do zbioru „prawa kosmicznego”. Konwencja o rejestracji obiektów wypuszczonych w przestrzeń kosmiczną z dnia 14 stycznia 1975 roku (podpisana w Nowym Jorku, Polska jest stroną tej konwencji) w swym artykule IX stipuluje: *Każde państwo – strona niniejszej Konwencji może zgłosić poprawki do Konwencji. Poprawki wejdą w życie w stosunku do każdego państwa – strony Konwencji przyjmującego poprawki po ich przyjęciu przez większość państw – stron Konwencji, a następnie w stosunku do każdego państwa – strony Konwencji z dniem przyjęcia przez nie tych poprawek.*

³⁷ Traktatem, którym Polska się związała po odzyskaniu niepodległości a który powstał najwcześniej jest Konwencja dotycząca utworzenia i utrzymania Międzynarodowego Biura Miar, podpisana w Paryżu 20 maja 1875 r., popularnie zwana konwencją metryczną.

³⁸ Traktatami tymi były: Konwencja o klauzulach arbitrażowych, Genewa, 24 września 1923r.; Konwencja o zwalczaniu przemytnictwa towarów alkoholowych, Helsingfors, 19 sierpnia 1925 r. (zastrzeżenie zostało zgłoszone w imieniu Polski i Wolnego Miasta Gdańska); Konwencja w sprawie jednolitej ustawy o wekslach trasowanych i własnych, Genewa, 7 czerwca 1930 r.; Konwencja w sprawie jednolitej ustawy o czekach, Genewa, 19 marca 1931 r.; Konwencja dla ułatwienia międzynarodowego obiegu filmów mających charakter wychowawczy, Genewa, 11 października 1933 r. Druga z wymienionych konwencji nie przewidywała w swym tekście możliwości zgłaszania zastrzeżeń, pozostałe taką możliwość przewidywały.

Na podstawie przeglądu literatury na ten temat wydaje się, że przeważał pogląd reprezentowany przez Stanisława E. Nahlika, który do samodzielnej umowy, traktatu, zarachowywał taki dokument, który wymagał odrębnego, samodzielnego przyjęcia przez państwo.

Okres po drugiej wojnie światowej owocował przystąpieniem do wielu traktatów wielostronnych, dostępne opracowania mówią o blisko 700 traktatach, które były w mocy na przełomie 1986 i 1987 roku³⁹. Do ówczesnie będących w mocy traktatów Polska złożyła zastrzeżenia do 43 traktatów⁴⁰, 10 spośród nich nie zawierało klauzuli umożliwiającej składanie zastrzeżeń, pozostałe taką klauzulę miały. „Zgłaszając zastrzeżenia Polska zawsze przestrzegała wymagań sformułowanych w klauzulach [...] w jednym przypadku zastrzeżenie dotyczyło samej klauzuli w sprawie zastrzeżeń [...] Analiza treści polskich zastrzeżeń pozwala stwierdzić, że najliczniej reprezentowane są zastrzeżenia wyłączające klauzule sądowe i arbitrażowe z zakresu zobowiązań zaciąganych przez Polskę”⁴¹.

Złożono je do około 40 spośród wyliczonych 43. Inne zastrzeżenia dotyczyły m.in.: klauzul kolonialnych; w ramach wszystkich czterech konwencji genewskich z 1949 roku zastrzeżenia dotyczyły funkcji opiekuńczych państw; problemu jeńców wojennych, odpowiedzialności za nich; odmówiono przyznawania praw jeńców wojennych osobom skazanym za zbrodnie wojenne i zbrodnie przeciwko ludzkości.

Polska praktyka traktatowa wykształcona w okresie do przełomu 1986/-1987 roku polega na umieszczaniu tekstu zastrzeżenia w ramach formuły ratyfikacyjnej formuły przystąpienia lub przyjęcia.

³⁹ R. Szafarz, *Wielostronne stosunki traktatowe Polski*, Wrocław-Warszawa 1990, passim.

⁴⁰ Wyliczenie tych traktatów, ibidem, s. 56 i n.

⁴¹ Ibidem, s. 61.

Andrzej Pankowicz

LÄN – SZWEDZKI MODEL SAMORZĄDU REGIONALNEGO

Ogromne zróżnicowanie regionalnych systemów sprawowania władzy poprzez rozwiązania samorządowe, bądź autonomiczne stało się w Europie faktem w ostatnich dekadach XX wieku i to niezależnie od unitarnej, czy regionalnej formy państwa. Obok modelu francuskiego, hiszpańskiego, czy włoskiego, mamy takie doświadczenia jak: regiony oparte na kryterium językowym w Belgii, portugalskie regiony autonomiczne Azory i Madera, czy wreszcie autonomia szkocka i unitarna reforma samorządowa ostatnich lat. Przy każdej reformie ustroju państwa w duchu samorządności kierunek prac legislacyjnych wyznacza z jednej strony dążenie do osiągnięcia najwyższej reprezentatywności, z drugiej zapewnienie władzom lokalnym i regionalnym możliwości maksymalnie efektywnego działania. Praktyka konstytucyjna w każdym państwie zmierza do znalezienia właściwego sobie punktu równowagi. Trzeba również pamiętać o coraz wyraźniejszej tendencji do traktowania regionalizacji w Unii jako czynnika harmonizującego nową Europę. Królestwo Szwecji wyróżnia ciągłość instytucji przedstawicielskich sięgająca przełomu XVIII/XIX w. Systemy władzy lokalnej i regionalnej zawsze powstają z uwzględnieniem kontekstu kulturowego i prawnego. Są dorobkiem konkretnego społeczeństwa tworzącego naród polityczny. Społeczeństwo takie posiada własne tradycje kultury prawnej i politycznej, jego elity polityczne zwłaszcza na szczeblu regionalnym wyróżniają się łatwymi do identyfikacji cechami odrębnymi¹.

Okręgi (*län*) stanowią w Szwecji wyższy stopień podziału administracyjnego kraju i zarazem samorządu terytorialnego. Ukształtowały się w długim procesie historycznym i w stanie właściwie niezmiennym przetrwały od czasu reform przeprowadzonych w XVII wieku. Rozporządzeniem z 1862 roku *län* z historycznych ziem przekształciły się w nowoczesne jednostki administracyjne, w zarządzie

¹ Zob. A. Pankowicz, *Regionalne systemy przedstawicielskie w państwach Unii Europejskiej*, [w:] *Funkcjonowanie samorządu terytorialnego – doświadczenia i perspektywy*, red. S. Dolata, Opole 1998, s. 285-293.

których obok administracji rządowej występuje samorząd realizujący zadania własne i powierzone. Samorządom w *län* powierzono sprawy służby zdrowia, oraz rozwoju rolnictwa i przemysłu, jak wówczas określano wszelką działalność gospodarczą. Reforma z 1862 roku określiła sposób finansowania działań samorządu, przyznając mu również prawo do nakładania i pobierania własnych podatków. Kolejne reformy, koncentrujące się w dekadzie lat trzydziestych XX wieku, były wynikiem zmian społecznych i ekonomicznych, jakie zaszły wówczas w Szwecji. Duże znaczenie miało opracowanie już wówczas elastycznych przepisów dotyczących zakresu kompetencji rad okręgowych, a prawo do nakładania podatków samorządowych zapisane zostało w konstytucji².

Län są jednostkami samorządu terytorialnego o sprecyzowanym obszarze działania, a przynależność do nich wynika z faktu zamieszkania. Każda zmiana granic okręgu wymaga konsultacji ze społeczeństwem, przy czym preferowana jest forma referendum. Wynik referendum ma moc wiążącą, choć dopuszcza się przeprowadzenie zmian wbrew woli społeczeństwa jeśli przemawia za tym interes ogólnonarodowy Królestwa Szwecji. Samą zmianę przeprowadzić może rząd, bądź w niektórych przypadkach Królewski Urząd Skarbowy³.

Proces decentralizacji kompetencji zaszedł w Szwecji znacznie dalej niż w wielu innych państwach unitarnych. Nacisk położony został na przekazywanie samorządom możliwie szerokich uprawnień, przy czym niezwykle istotnym czynnikiem stały się różne formy bezpośredniego współudziału mieszkańców *län* w procesie podejmowania decyzji. Rady *län* mają osobowość prawną a ich ustanowienie i rozwiązanie regulowane jest przez ustawodawcę w sposób niezwykle klarowny⁴.

Fundamentalne zasady dotyczące działania samorządów lokalnych i regionalnych znalazły się w zapisach szwedzkiej ustawy zasadniczej z 1974 roku. W porównaniu z Konstytucją roku 1809, Akt o Rządzie z roku 1974 znacznie mocniej podkreśla znaczenie samorządności i określa zasady nią rządzące. Według Aktu o Rządzie szwedzka demokracja, która opiera się na zasadzie wolności opinii oraz powszechnym i równym prawie do głosowania, ma być realizowana poprzez przedstawicielski i parlamentarny ustrój, a także przez samorząd terytorialny. W Akcie o Rządzie zapisana została także zasada, że samorząd terytorialny w Szwecji realizuje się poprzez gminy (*kommun*) oraz okręgi (*låndsting*), a jego szczególnym atrybutem jest prawo do nakładania samoistnych podatków. Jednakże zakres konstytucyjnej ochrony tego prawa do nakładania podatków nie został jasno sprecyzowany. Brak także określenia rodzaju podatków, które mogą być nakładane przez samorządy, choć nie ma również żadnych konstytucyjnych przeszkód dla wprowadzenia specjalnych podatków.

W 1989 Szwecja ratyfikowała Europejską Kartę Samorządu Terytorialnego i tym samym zaakceptowała fundamentalne zasady dotyczące relacji między pań-

² *Local government in Sweden*, Fact sheet on Sweden FS 52, The Swedish Institute, Stockholm 1996, s. 2.

³ A. Gustafsson, *Samorząd terytorialny w Szwecji*, Szczecin 1992, s. 35.

⁴ Zob. *Local Government Boundaries Act*: <http://www.lf.se/lfenglish/cou.cou.htm> 2000.01.05.

stwem a samorządami lokalnymi, które nie są – w odniesieniu do niektórych spraw – odzwierciedlone w szwedzkiej Konstytucji⁵.

Podstawą systemu samorządu terytorialnego są obywatele. Przynależność gminna determinuje prawa do udziału w samorządowych formach życia na obu poziomach, gminy i okręgu. Aby zostać członkiem gminy konieczne jest spełnienie przynajmniej jednego z następujących warunków. Trzeba być zarejestrowanym jako mieszkaniec gminy, albo posiadać własność na terenie gminy, albo mieć tytuł do płacenia lokalnego podatku dochodowego. Osoby zarejestrowane w gminie nabywają z tego tytułu prawo do głosowania w lokalnych i regionalnych wyborach, oraz do bycia wybieranymi do organów samorządowych. Mieszkańcy niebędący obywatelami Szwecji, ale mający status rezydenta w danej gminie, także mają prawo głosowania i bycia wybieranymi do organów gminy lub okręgu pod warunkiem, że od czasu rejestracji upłynęły co najmniej trzy pełne lata przed dniem wyborów⁶.

Ważną z punktu widzenia obywatela i rezydenta zasadą konstytucyjną obowiązującą w administracji państwowej i samorządowej jest zasada jawności dokumentów. Zgodnie z tą zasadą, każdy ma prawo wglądu w dokumenty znajdujące się w posiadaniu różnych władz. Nieliczne wyjątki od tej reguły określa konstytucyjny Akt o Wolności Prasy, jak i Ustawa o Tajemnicy i związane są one z bezpieczeństwem państwa, oraz ochroną prywatności jednostki. Gwarancje konstytucyjne dotyczące relacji między obywatelem a sektorem publicznym na tym się nie kończą. Wszyscy obywatele, nie wyłączając urzędników samorządowych, mają pełną swobodę wypowiedzania się na temat samorządu i jego działalności. Samorządy nie mogą zabronić swojemu personelowi np. ujawnienia posiadanych informacji prasie, z wyjątkiem oczywiście informacji prawnie uznanych za tajne. W praktyce jednak urzędnicy rzadko publicznie krytykują politykę, którą z racji pełnionych funkcji, mają wprowadzać w życie. Wolność wypowiedzania się sprawach lokalnych, bądź regionalnych nie jest ograniczona statusem prawnym osoby w Królestwie Szwecji, ani członkostwem we wspólnocie gminnej, a w konsekwencji we wspólnocie okręgowej (*län*)⁷.

Przedstawiciele wspólnoty wybrani w wolnych wyborach spełniają dwie równorzędne role: reprezentują społeczność która ich wybrała, a równocześnie uczestniczą w procesie podejmowania decyzji. Ustawa o Samorządzie Terytorialnym reguluje jedynie decyzyjną rolę przedstawicieli wspólnot. Nowelizacja tej ustawy z 1991 roku dała możliwość delegowania części uprawnień reprezentantów na urzędników samorządowych, którzy z samej zasady nie posiadają niezależnego prawa do podejmowania decyzji. Ustawa nie przyznaje żadnego specjalnego statusu prawnego członkom rady okręgowej, natomiast przyznaje im prawo do wynagrodzenia za pełnoetatową pracę na rzecz samorządu. Ponadto mają oni prawo do uzyskania zwolnienia od wypełniania obowiązków zawodowych, jeśli wymaga tego służba publiczna wynikająca z powierzonego mandatu. Reprezentanci mają

⁵ *The Instrument of Government*, chapter 1, art. 1 and 7; chapter 8, art. 5.

⁶ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 1, section 4; chapter 4, section 2.

⁷ *The Freedom of the Press Act*, chapter 2, art. 1.

także prawo do rozsądnej rekompensaty za utracone dochody, koszty podróży i inne wydatki⁸.

Administracja państwowa na poziomie *län* reprezentowana jest przez zarząd administracji państwowej i zarządy administracji specjalnej, oraz inne regionalne organy, włącznie z podległymi im biurami lokalnymi. Obok niej działają regionalne władze samorządowe w postaci rad *län*. Przewodniczącym zarządu okręgowego administracji państwowej jest gubernator mianowany przez rząd na okres 6 lat. Pozostałych 14 członków zarządu wyznaczanych jest przez radę okręgową lub radę gminy nie wchodzącej w skład *län*, na czteroletnią kadencję. Zarząd okręgowy zajmuje się takimi sprawami jak: planowanie, administracja ogólna, nadzór nad radami gminnymi oraz rozpatrywanie odwołań od decyzji administracyjnych. Przy czym jednym z głównych zadań zarządu jest planowanie regionalne i koordynacja działań administracji krajowej, okręgowej i gminnej na powierzonym mu obszarze. Zarząd reprezentuje równocześnie interesy *län* wobec rządu i Riksdagu (parlamentu). Z wyjątkiem zakresu koordynacji polityki regionalnej i planowania regionalnego, większość zadań zarządu okręgowego ma charakter nadzorczy i wiąże się z takimi dziedzinami życia jak: planowanie przestrzenne i budownictwo, ochrona przyrody, ochrona wód, ochrona środowiska naturalnego, ochrona zdrowia, kontrola żywności, opieka społeczna, oraz utrzymanie dróg i sprawy ruchu drogowego. Cechą charakterystyczną okręgowych urzędów administracji specjalnej jest to, że chociaż podlegają one bezpośrednio właściwemu urzędowi centralnemu, to mają swoje kierownictwo. Członkowie tego kierownictwa są powoływani w różnym trybie przez rząd, właściwy urząd centralny oraz radę *län*. Do najważniejszych urzędów administracji specjalnej należą: okręgowy zarząd pracy, okręgowy zarząd ds. mieszkaniowych, oraz okręgowy zarząd ds. gospodarki leśnej. W lipcu 1991 roku podjęto decyzję o włączeniu w obręb kompetencji zarządu okręgowego dotychczasowych zarządów administracji specjalnej w zakresie oświaty, rolnictwa, rybołówstwa oraz spraw mieszkaniowych. Ustawodawcy zależało na pełniejszej i lepszej koordynacji działań⁹.

Ustrój samorządu na poziomie *län* kształtuje się następująco. Najwyższym organem decyzyjnym w okręgu jest rada okręgowa (*låndstingfullmäktige*). Organami wykonawczymi są zarządy (*låndstingstyrelsen*). Rady *län* są wybierane w wyborach bezpośrednich poczynając od 1910 roku. W 1994 roku wydłużono kadencję rad z trzech do czterech lat. Rady wybierają członków swoich zarządów, innych komitetów, przewodniczących tych komitetów, oraz komisarzy okręgowych. Rada uchwała swój budżet, ustala wysokość opodatkowania nakładanego na wspólnotę regionalną, oraz opłaty za swoje usługi, a także odpowiada za inne ważne decyzje ekonomiczne¹⁰.

Rady okręgowe mają prawo ustalać przed rozpisaniem wyborów liczbę swoich członków na następną kadencję, która jest uzależniona od liczby mieszkań-

⁸ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 4, elected representatives, section 12-14.

⁹ A. Gustafsson, op. cit., s. 22 i nast.; S. Häggroth, K. Kronvall, C. Riberdahl, K. Rudeback, *Swedish Local Government. Traditions and Reforms*, Falköping 1993, s. 23 i nast.

¹⁰ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 5; Assemblies, section 12.

ców *län* uprawnionych do głosowania. Ustawa o Samorządzie Terytorialnym określa minimalną liczbę członków rad. Zgodnie z ustawą liczba wybieranych członków rady winna być zawsze nieparzysta. W okręgach liczących do 140 000 mieszkańców uprawnionych do głosowania wybiera się 31 radnych. Wraz ze wzrostem liczby mieszkańców uprawnionych do głosowania, zwiększa się liczba członków rady. Kolejne progi to: 51 członków w *län* od 140 000 do 200 000 uprawnionych i 71 członków rady powyżej 200 000 uprawnionych. W ramach wyznaczonych progami wyborczymi rada sama określa wielkość swojego składu¹¹.

Rady *län* zbierają się nie rzadziej niż cztery razy w roku. Posiedzenia rad są dostępne dla publiczności. Dla ważności obrad wymagane jest kworum 50% + 1 spośród członków rady. Zawiadomienie o posiedzeniu rady wraz z programem obrad musi być umieszczone w publicznych miejscu, a także dostarczone każdemu radnemu oraz jego zastępcy przynajmniej na tydzień przed zebraniem. Zawiadomienie o zebraniu musi być opublikowane także przynajmniej w jednej gazecie regionalnej¹².

Zadaniem zarządu jest kierowanie i koordynacja wszystkich działań, natomiast pozostałe komitety odpowiadają za bieżące działania w powierzonym im zakresie, oraz wspólnie z zarządem opracowują zagadnienia nad którymi rada będzie debatowała, a następnie wprowadzają w życie jej decyzje. Komitety podejmują także pewne decyzje w swoim własnym imieniu, stosownie do obowiązujących w tym względzie przepisów i instrukcji. Liczba członków komitetów jest określana przez radę, jednak skład ich nie może być mniejszy niż 5 osób, a wszyscy członkowie komitetów muszą mieć swoich zastępców. W odróżnieniu od posiedzeń rady posiedzenia komitetów prowadzone są przy drzwiach zamkniętych¹³.

Komitety dzielą się na fakultatywne i obligatoryjne. Ustawa o Samorządzie Terytorialnym uprawnia rady *län* do tworzenia takich komitetów fakultatywnych, jakie rady uważają za konieczne. Rady zazwyczaj nie mają aż tak wiele komitetów fakultatywnych, najpowszechniej występują komitety ds. polityki kadrowej, kultury, budownictwa, oraz inwestycji. Komitety obligatoryjne powoływane są z mocy ustawy dla realizacji zadań nałożonych przez ustawodawcę na organa samorządu terytorialnego. Toteż ani rada, ani jej organa wykonawcze nie mogą wkraczać w kompetencje takiego komitetu. Rada *län* ma obowiązek zadbać przy konstruowaniu budżetu o to, aby decyzje finansowe nie były przeszkodą w wykonywaniu przez komitety ich ustawowych obowiązków. Komitety obligatoryjne spełniają równocześnie rolę organów doradczych rady w sprawach organizacyjnych i budżetowych związanych z ich działalnością. Nowelizacja ustawy o samorządzie terytorialnym z 1991 roku zwiększyła zakres swobody rad w kształtowaniu struktury i kompetencji komitetów dopuszczając ich łączenie, tworzenie nowych, bądź inny od tradycyjnego rozdział kompetencji. Pociągnęło to za sobą zróżnicowanie struktur władz w poszczególnych *län*. Najpowszechniejszą formą organu wykonawczego *län* jest zintegrowany sekretariat kierowany przez kierownika wyko-

¹¹ Ibidem.

¹² *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 5, Assemblies, section 12.

¹³ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 6, section 9.

nawczego rady. Wyjątek stanowią najczęściej komitety ds. ochrony zdrowia i opieki medycznej posiadające swój własny urząd¹⁴.

Rady *län* są organami decyzyjnymi we wszystkich dziedzinach, które im zostały ustawowo powierzone. Jako regionalne władze samorządowe dla realizacji zamierzonych celów władne są nakładać podatki o zasięgu regionalnym. Zarządy okręgowe administracji państwowej nie mogą wydawać radzie poleceń i podobnie jak rada *län* nie posiadają władzy nadrzędnej w stosunku do gmin, a jedynie sprawują pewne funkcje nadzorcze w stosunku do nich. Funkcje te dotyczą głównie zagadnień urbanizacyjnych i są ściśle związane z nakładami na budownictwo mieszkaniowe. Jednakże z tytułu nadzoru ogólnego państwa nad samorządem zarząd okręgowy posiada szereg innych uprawnień. W Szwecji przyjęto następujące zasady podziału obowiązków między państwo, okręg i gminę (opracowane przez komisję rządową powołaną w celu przeglądu struktury administracji samorządowej):

1. Sprawą narodową jest zapewnienie wszystkim obywatelom pewnego minimalnego standardu bezpieczeństwa i opieki.
2. Żadna decyzja nie powinna być podejmowana na szczeblu wyższym niż konieczny do objęcia tą decyzją danej grupy obywateli.
3. Sprawy wymagające w dużym stopniu ujednolicenia lub spojrzenia z punktu widzenia interesów całego kraju powinny być rozwiązywane na szczeblu centralnym.
4. Sprawy wymagające dużej znajomości problemów lokalnych lub fachowej wiedzy powinny być zdecentralizowane, to jest przekazane władzom lokalnym.
5. Sprawy blisko ze sobą związane powinny być administrowane na tym samym szczeblu decyzyjnym i przez ten sam urząd, jeżeli przyczynia się to do podniesienia efektywności¹⁵.

Zgodnie z Ustawą o Samorządzie Terytorialnym, gminy i rady *län* mają się zajmować swoimi własnymi sprawami. Definicja tego pojęcia nie ma charakteru ustawowego, lecz mocno jest osadzone w tradycji szwedzkiego prawa administracyjnego i znajduje swoje potwierdzenie w precedensach i orzecznictwie w sprawach samorządowych. Decyzje rad okręgowych muszą opierać się na następujących generalnych zasadach:

- 1) decyzja musi się odnosić do spraw publicznych na właściwym terenie działania, ale nie musi dotyczyć wszystkich mieszkańców danego okręgu,
- 2) decyzja musi w zasadzie dotyczyć praktycznych działań ekonomicznych rady na terenie okręgu,
- 3) decyzja nie może wykraczać poza przyznane radzie kompetencje,
- 4) decyzja nie może być niezgodna z obowiązującym prawem i musi być podjęta przy zastosowaniu właściwej procedury,
- 5) decyzje samorządu lokalnego nie mogą naruszać praw jednostki i w zasadzie nie mogą być uciążliwe¹⁶.

¹⁴ A. Gustafsson, op. cit. s. 84; S. Häggroth, K. Kronvall, C. Riberdahl, K. Rudeback, op. cit., s. 61 i nast.

¹⁵ Cyt. za: A. Gustafsson, op. cit., s. 63.

¹⁶ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 2, section 1; A. Gustafsson, op. cit., s. 42.

Szwedzkie ustawodawstwo zna podział na zadania obowiązkowe i zadania dobrowolne. Zadania obowiązkowe to te, do których wypełniania samorządy są zobowiązane na mocy prawa. Do zadań tych na poziomie *län* należy opieka zdrowotna, opieka dentystyczna oraz pomoc osobom w różny sposób upośledzonym. Przykładem zadań dobrowolnych może być działalność kulturalna, programy rekreacyjne, a także w pewnych przypadkach zaopatrzenie w energię elektryczną. Istnieje szereg różnic prawnych pomiędzy zadaniami obowiązkowymi a zadaniami dobrowolnymi. Działalność z zakresu zadań dobrowolnych może być stosunkowo łatwo przerwana i nawet jeśli takie posunięcie może być krytykowane z punktu widzenia interesu społecznego, to nie może być kwestionowana legalność takiej decyzji. Różnica między zadaniami obowiązkowymi a dobrowolnymi wyraża się również w formach i zakresie kontroli państwowej¹⁷.

Rady *län* powołane są w pierwszym rzędzie do rozwiązywania tych kwestii, które mają zasięg regionalny, lub gdy niezbędne nakłady finansowe przekraczają możliwości gminy lub lokalnego związku gmin. Poza ochroną zdrowia, opieką dentystyczną, wchodzi w grę transport publiczny, kultura, szkolnictwo średnie i wyższe, turystyka, ochrona środowiska oraz regionalny rozwój gospodarczy. Ten ostatni zakres kompetencji uznać należy za szczególnie ważny. Regionalny rozwój gospodarczy, a zwłaszcza polityka wspierania przedsiębiorstw ma na celu, z jednej strony zwiększenie liczby miejsc pracy, z drugiej przynosi okręgowi efektywne dochody. Niektóre powierzone *län* zadania mogą być wspólnie wykonywane z gminami. Dotyczy to zwłaszcza transportu publicznego, gdzie tworzone są wspólne przedsiębiorstwa komunikacyjne. Zarówno pod względem zakresu zadań, jak i ponoszonych nakładów na czoło wysuwa się opieka zdrowotna. Wyjątkiem od reguły są miasta Göteborg i Malmö, oraz wyspa Gotland, gdzie opieka zdrowotna w całości jest realizowana na poziomie gminy. Ustawa o Ochronie Zdrowia i Opiece Medycznej z 1982 roku składała na barki samorządów całość spraw związanych z ochroną zdrowia i opieką medyczną. Wprowadzony wówczas system opieki zdrowotnej zakładał istnienie trzech poziomów usług medycznych: podstawowy, okręgowy i regionalny¹⁸.

Opieka podstawowa realizowana jest poprzez ośrodki zdrowia i zapewnia wszystkie ambulatoryjne formy pomocy lekarskiej. Duży nacisk położony został na profilaktykę, która obejmuje medycynę związaną ze środowiskiem pracy, opiekę nad matką i dzieckiem, opiekę nad przewlekłe chorymi, pomoc medyczną dla uzależnionych, a zwłaszcza alkoholików i narkomanów, oraz wybrane usługi medyczne dla szkół i instytucji społecznych. Opieka medyczna na poziomie *län* sprawowana jest za pośrednictwem centralnego szpitala okręgowego, oraz podległych mu szpitali terenowych. Szpital centralny posiada dużą liczbę specjalistycznych oddziałów i służy całemu okręgowi, zaś szpitale terenowe posiadają najczęściej oddziały podstawowych specjalności. Regionalna opieka medyczna oferowana jest w Szwecji w 6 szpitalach regionalnych, które posiadają oddziały wszystkich spe-

¹⁷ S. Haggroth, K. Kronvall, C. Riberdahl, K. Rudeback, op. cit., s. 38.

¹⁸ Ibidem, s. 25-26.

cialności, oraz mają możliwości przeprowadzenia bardzo specjalistycznych zabiegów. Każdy region medyczny otacza opieką od 1 do 2 mln mieszkańców. Przy konstruowaniu regionów poza czynnikiem demograficznym uwzględniono również sieć komunikacyjną i warunki klimatyczne. Są to następujące regiony: Sztokholm, Region Południowo-Wschodni (Linköping), Region Południowy (Lund-Malmö), Region Zachodni (Göteborg), Region Uppsala-Örebro, Region Północny (Umeå)¹⁹.

Radom *län* powierzono również wyodrębnione działy opieki medycznej, do których należy opieka dentystyczna i opieka psychiatryczna. Opieka dentystyczna obejmuje leczenie stomatologiczne dzieci i młodzieży do lat 20, oraz specjalistyczne i ogólne leczenie stomatologiczne. W tym systemie dzieci i młodzież korzystają z opieki stomatologicznej bezpłatnie, zaś większość zabiegów stomatologicznych u dorosłych przeprowadzanych jest w gabinetach prywatnych wchodzących w skład struktury opieki stomatologicznej. Ubezpieczenia społeczne pokrywają zazwyczaj 2/5 kosztów leczenia niezależnie od formy własności gabinetu dentystycznego. W latach 80. ubiegłego wieku psychiatria szwedzka przeszła głęboką reformę strukturalną i jakościową. Poprzednio, do 1967 roku, należała do obowiązków państwa i przekazana została samorządom z całym ciężarem wielkich szpitali psychiatrycznych, sięgających nieraz swymi początkami wieku XIX. Dokonana w latach 80. zmiana polegała głównie na zmniejszeniu liczby pacjentów hospitalizowanych i przeniesienia punktu ciężkości leczenia na ambulatoria i ośrodki dziennego pobytu, co pozwala na terapeutyczne wykorzystanie własnego domu i otoczenia. Inną funkcją pełnioną przez władze okręgowe jest wspomaganie osób wymagających specjalnej opieki i pomocy. Są to takie kategorie osób jak: opóźnieni w rozwoju umysłowym, chorzy na cukrzycę, osoby z chorobami nerek, alergicy, niewidomi, oraz niepełnosprawni. Opieka nad nimi może być wykonywana bezpośrednio przez gminy, ale w każdym przypadku w porozumieniu z właściwymi organami rady *län*. Podobną sytuację mamy w zakresie opieki nad dzieckiem a zwłaszcza tworzenia i prowadzenia specjalnych domów dziecka oraz domów zastępczych, które należą do kompetencji rad okręgowych. Samorządom *län* powierzono również kształcenie kadr medycznych i sanitarnych w następujących zawodach: pielęgniarstwo, fizykoterapia, rehabilitacja, opieka społeczna, higiena stomatologiczna²⁰. Rady *län* troszczą się nie tylko o szkoły medyczne. Do ich kompetencji należy prowadzenie, bądź opieka nad 127 uniwersytetami ludowymi. W wypadku opieki, rada zobowiązana jest łożyć dotację na ich utrzymanie. Ponadto rady okręgowe często prowadzą własną politykę kulturalną wspierając finansowo różne inicjatywy na polu sztuki, a także kulturalne instytucje regionalne, stowarzyszenia oraz organizacje społeczne. Podobnie rzecz ma się gdy chodzi o takie dziedziny życia a zarazem gospodarki jak turystyka i ekologia²¹.

Ustawa o Samorządzie Terytorialnym zawiera odrębne uregulowania prawne w odniesieniu do Sztokholmu, którego rada *län* łączy w sobie kompetencje władz

¹⁹ S. Haggroth, K. Kronvall, C. Riberdahl, K. Rudeback, op. cit., s. 26; A. Gustafsson, op. cit., s. 57.

²⁰ *Landstingsförbundet*: <http://www.lf.se/lfenglish/cou.cou.htm>.2000.01.08.

²¹ Ibidem.

okręgowych i po części gminnych. Związane jest to przede wszystkim z potrzebą koordynacji planowania regionalnego i transportu w wielkiej aglomeracji miejskiej. Gmina Sztokholm różni się od normalnego schematu głównie tym, że kierunki działania wytycza w rzeczywistości nie zarząd, lecz komitet przygotowawczy komisarzy miejskich (*borgarrad*), z których każdy kieruje swoim wydziałem i jest przewodniczącym wszystkich komitetów należących do tego wydziału²².

Rady okręgowe i rady gminne mają największą swobodę budowania własnych struktur zarządu publicznego w odniesieniu do działań komercyjnych. Dotyczy to w większości przypadków budownictwa mieszkaniowego, oraz dostarczania elektryczności, wody i ciepła. Przedsiębiorstwa gminne mogą w całości należeć do gminy, lecz możliwa jest też sytuacja, w której dana gmina ma swój udział w przedsiębiorstwie razem z inni gminami i macierzystym *län*. Przedsiębiorstwa takie zorganizowane są najczęściej w formie spółki z ograniczoną odpowiedzialnością lub w formie fundacji. Daje to radom okręgowym większą swobodę w operowaniu osiągniętym zyskiem, z drugiej jednak strony taka organizacja pociąga za sobą mniejsze możliwości politycznej kontroli i wglądu publicznego. Władza decyzyjna w odniesieniu do tego rodzaju przedsiębiorstw należących do rad różnych szczebli jest wykonywana przez ich przedstawicieli zasiadających w zarządzie przedsiębiorstwa, oraz przez delegatów na coroczne walne zebrania. Wiele rad okręgowych stara się podnieść efektywność swoich działań poprzez zredukowanie liczby poziomów decyzyjnych w swojej strukturze wewnętrznej²³.

Postawa reformatorska sprzyja dokonywaniu zmian w dotychczasowych mechanizmach zarządzania finansami. Od 1986 większość rad okręgowych korzysta z dopuszczenia nowego modelu konstruowania budżetu i prowadzenia księgowości, który pozwala na delegowanie uprawnień własnych rady związanych z budżetem i księgowością na rzecz specjalistycznego komitetu, przy czym możliwa jest ze strony komitetu dalsza delegacja przez powierzenie pewnych wycinków programom lub instytucjom. Przejście do bardziej zdecentralizowanych form planowania i realizacji zadań zmieniło także procedury kontrolne. Do tego czasu kontrola okręgowych programów koncentrowała się głównie na zbadaniu wykonania planów i budżetu, a badanie efektywności było dużo rzadsze. Wraz z wprowadzaniem większej decentralizacji konieczny stał się nowy model kontroli wszystkich organów i samej rady *län* pozwalający na ocenę efektywności działania. Ważną rolę w tym procesie odegrało również opracowanie niezbędnych narzędzi pomiaru²⁴.

Tradycyjny model samorządności szwedzkiej zakładał, że wszelkie działania samorządów terytorialnych były finansowane przez nie z własnych budżetów, a wszystkie usługi dostarczane w wyniku przyznanej kompetencji skutecznie eliminowały konkurencję ze strony innych podmiotów gospodarczych, stawiając samorządy w pozycji monopolisty. W 1991 roku Riksdag zaakceptował prawo, które dopuszcza zawarcie umowy na dostarczanie pewnych usług przez podmioty

²² A. Gustafsson, op. cit., s. 92.

²³ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 23, section 16-18; S. Haggroth, K. Kronvall, C. Riberdahl, K. Rudeback, op. cit., s. 63.

²⁴ Ibidem, s. 63-66.

nie podlegające kontroli samorządu terytorialnego, pod warunkiem, że nie wiąże się to ze sprawowaniem władzy publicznej. Prawo do sprawowania władzy publicznej w stosunku do osób indywidualnych nie może być bowiem delegowane na przedsiębiorstwa komunalne ani na inne przedsiębiorstwa, jeśli nie ma upoważnienia ustawowego zezwalającego na taką delegację. Jednakże większość usług komunalnych i regionalnych nadal dostarczana jest za pośrednictwem przedsiębiorstw, fundacji oraz stowarzyszeń gospodarczych i kooperatyw kontrolowanych przez samorządy. Przedsiębiorstwa komunalne i regionalne w dekadzie lat 90. ubiegłego wieku były źródłem ponad 1/3 całkowitych dochodów samorządów. Udział prywatnych przedsiębiorstw w świadczeniu usług objętych ustawą samorządową nadal nie jest wysoki i na poziomie *län* nie przekracza 10-13%. Prywatne firmy coraz częściej przejmują odpowiedzialność za usługi w zakresie opieki społecznej, dotyczy to głównie opieki nad osobami w podeszłym wieku, osobami niepełnosprawnymi, a także opieki nad dziećmi. Firmy te stają się dostawcami usług, ale podmiotem odpowiedzialnym za dane zadanie i finansującym je jest nadal samorząd²⁵.

W procesie podejmowania decyzji w samorządzie terytorialnym uczestniczy bardzo wiele podmiotów politycznych, społecznych i gospodarczych. Proces ten nie ogranicza się do pracy rad i komitetów, oraz wzajemnych relacji między nimi. Ważną rolę opiniotwórczą, a poprzez swoich przedstawicieli decyzyjną, odgrywają partie polityczne i związki zawodowe. W proces ten zaangażowanych jest również wiele osób za pośrednictwem stowarzyszeń regionalnych i lokalnych. Natomiast pojedynczy obywatel czy rezydent nie może domagać się wniesienia jakiejś sprawy pod obrady rady. Przedmiotem obrad nie może być również list pojedynczego obywatela, chyba, że zostanie on wprowadzony do porządku obrad na wniosek przewodniczącego, lub innego członka rady. Członkowie rady mogą składać wnioski w dowolnej sprawie. Złożony wniosek musi być przedyskutowany przez radę, jednakże przed podjęciem decyzji winien być poddany przewidzianym prawem procedurom. Przed posiedzeniem rady zwykle mają miejsce dyskusje gremiów posiadających swoją reprezentację w radzie. Regułą jest, że partie polityczne ustalają na swoich posiedzeniach linię postępowania podczas obrad i głosowania. Zanim jakaś sprawa trafi pod obrady, musi być przygotowana przez odpowiedni tematycznie komitet, lub specjalny komitet przygotowawczy, oraz skonsultowana z organem wykonawczym. Powszechną praktyką stało się zasięganie opinii różnych organizacji i ugrupowań z terenu *län*. Rada może również przyjąć, zwykłą większością głosów, uchwałę o przeprowadzeniu referendum konsultacyjnego lub, o innej formie konsultacji społecznej. Decyzje rady są podejmowane zwykłą większością głosów, chyba że prawo stanowi inaczej. Wyrażenie stanowiska na tak, czy nie, jest obowiązkiem radnego we wszystkich sprawach związanych z wykonywaniem władzy publicznej. W pozostałych radnemu przysługuje prawo wstrzymania się od głosu. W protokole z posiedzenia rady umieszcza się treść decyzji, sumę głosów oraz wszelkie opinie przeciwne podjętej decyzji. Zarządy i komitety spe-

²⁵ Ibidem.

cialistyczne odpowiadają za wprowadzenie decyzji rady w życie. Osoby, których dane decyzje dotyczą bezpośrednio, są powiadamiane o nich przez biuro przewodniczącego, a całe społeczeństwo jest informowane przez prasę i lokalne stacje radiowo-telewizyjne. Radnym przysługuje również prawo interpelacji lub zapytania, przy czym nie mogą być one same w sobie źródłem decyzji. Są natomiast formą dialogu między radą, organami wykonawczymi samorządu i społeczeństwem. Bardzo często służą doinformowaniu społeczeństwa i lepszemu zrozumieniu prowadzonej polityki²⁶.

Organy wykonawcze i komitety mają znacznie mniej sformalizowane procedury przygotowawcze i decyzyjne. Być może jest to następstwem faktu, że są to grona małe, a obrady toczą się przy drzwiach zamkniętych. Ustawa określa natomiast, kto może wnieść sprawę na forum organu wykonawczego rady, bądź na posiedzenie komitetu. Krąg uprawnionych obejmuje członków rad i komitetów, urzędników władz samorządowych, a także inne organa władzy lokalnej. W przeciwieństwie do rady organy wykonawcze samorządu częściej zajmują się sprawami zgłaszanymi przez osoby prywatne, organizacje i przedsiębiorstwa²⁷.

W Szwecji istnieją dwie formy nadzoru państwa nad samorządem na poziomie *län*. Pierwszą jest badanie zgodności podjętych decyzji i prowadzonej polityki z obowiązującym prawem. Nadzór ten ma głównie formę inspekcji przeprowadzanych przez lokalne i regionalne organa nadzorcze. Drugim rodzajem jest ogólny nadzór nad wykonywaniem zadań w formie monitorowania, wspomagania i rozwijania w terenie działań zgodnych z celami polityki określonej przez rząd i Riksdag. Obowiązek prowadzenia bieżącego nadzoru nad poczynaniami samorządu, poprzez badanie zgodności podejmowanych działań z prawem spoczywa również na zarządach okręgowych administracji państwowej, terenowych agendach administracji centralnej, oraz na Ministerstwie Sprawiedliwości. Wyrażna jest jednak tendencja do ograniczania tego nadzoru do spraw najważniejszych z punktu widzenia polityki państwa jak np. kontaktów międzynarodowych i umów zawieranych w tym zakresie²⁸.

Konstytucyjne rozstrzygnięcia o jawności urzędowych dokumentów zapewniają szwedzkiemu społeczeństwu szerokie możliwości wglądu w pracę samorządów i terenowej administracji państwowej. Każdy obywatel ma możliwość odwołania się od decyzji rady, czy komitetu do nadrzędnego organu administracji, lub w zależności od charakteru skargi do sądu administracyjnego. Podstawową drogą zaskarżania przez obywatela decyzji władz samorządowych jest apelacja. Właściwe dla danej sprawy organy są zobowiązane do rozpatrzenia każdej złożonej apelacji. W sprawach dotyczących samorządu terytorialnego możliwe są dwie formy apelacji: apelacja lokalna i apelacja administracyjna. Apelacja lokalna może być wniesiona przez każdego członka wspólnoty *län* przeciwko decyzji rady. W niektórych przypadkach apelacja lokalna może być wniesiona także przeciwko decyzji komitetu. Apelacja ta musi być złożona w administracyjnym sądzie apelacyjnym

²⁶ Zob. *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 5, Assemblies.

²⁷ Ibidem, chapter 6.

²⁸ A. Gustafsson, op. cit., s. 74.

nie później niż trzy tygodnie po sprawdzeniu i zaakceptowaniu zapisu obrad i ma ona na celu sprawdzenie, czy decyzja jest zgodna z prawem, czy została zachowana wymagana procedura, a także, czy nie zostały naruszone prawa jednostki. W przypadku uznania apelacji sąd, unieważnia decyzję, a sprawa wraca ponownie pod obrady rady lub komitetu, który decyzję podjął. W razie niepomyślnego dla wnioskodawcy rozstrzygnięcia przez sąd złożonej apelacji przysługuje mu odwołanie do Najwyższego Sądu Administracyjnego. Apelacje administracyjne składane są głównie przeciwko decyzjom komitetów, których działalność podlega odrębnym regulacjom prawnym i często dotyczą zakresu działania związanego z wykonywaniem władzy publicznej w odniesieniu do jednostki. Apelację składają strony, dla których decyzje komitetu mają bezpośredni skutek. Kierowana jest ona do różnych podmiotów zarządu publicznego, bądź sądownictwa na poziomie regionalnym i centralnym. Najwyższą instancją w trybie administracyjnym jest zatem rząd Królestwa Szwecji, a w przypadku trybu sądowego Najwyższy Sąd Apelacyjny. Apelacja administracyjna dotyczy nie tylko legalności, ale także treści decyzji, a sądy administracyjne mogą zarówno unieważnić zaskarżoną decyzję, jak i wydać w jej miejsce nową²⁹.

Samorządy terytorialne mają prawo do tworzenia związków samorządowych o zróżnicowanym zasięgu i zakresie działań. Związek taki może być utworzony w celu zarządzania wspólnymi interesami. Istnieją co najmniej trzy typy związków zawieranych pomiędzy: gminami, okręgami (*län*) oraz mieszane zawierane pomiędzy radami gmin i radami okręgów. Cele takich związków są określone w ich statutach. Rady gminne lub okręgowe będące członkami związków zrzekają się swoich kompetencji w sprawie lub sprawach powierzonych związkowi. Stowarzyszone w związku rady wybierają członków i zastępców członków rady związku, która z kolei powołuje zarząd, oraz w razie potrzeby komitety. Działalność związków finansowana jest przez stowarzyszone rady. Zgodnie z Ustawą o Związkach Samorządów Terytorialnych, która weszła w życie w 1986 roku możliwa jest również prostsza forma organizacyjna związku obejmująca jedynie zainteresowane zarządy. Ta forma organizacyjna wykorzystywana jest w przypadku stosunkowo niewielkich związków. Większość związków samorządów terytorialnych zajmuje się sprawami wody i energii, wywozem śmieci, edukacją, rekultywacją terenów, budownictwem mieszkaniowym, rehabilitacją narkomanów i alkoholików oraz ochroną przeciwpożarową³⁰.

Związki krajowe tworzą wszystkie rady gminne lub okręgowe Królestwa Szwecji, są to: Szwedzki Związek Gmin (*Svenska Kommunförbundet*) oraz Federacja Rad Okręgowych (*Ländstingsförbundet*). Mają one do spełnienia szereg funkcji takich jak:

- doradzanie i pomoc radom w sprawach prawnych, finansowych, administracyjnych i technicznych,
- przekazywanie opinii oraz pełnienie funkcji rzecznika samorządów w rozmowach z rządem i Riksdagiem oraz z stowarzyszeniami,

²⁹ Zob. *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 10, Assessment of Legality; S. Haggroth, K. Kronvall, C. Riberdahl, K. Rudeback, op. cit., s. 51 i nast.

³⁰ *Local Government Act*, Ds. 1998: 26, chapter 3, section 20-28.

- pełnienie funkcji centralnej organizacji reprezentującej pracodawców w sporach zbiorowych na samorządowym rynku pracy,
- przekazywanie informacji dotyczących spraw samorządu terytorialnego samorządu,
- promowanie rozwoju i pełnienie funkcji ośrodka szkoleniowego prowadzącego kursy dla osób zajmujących określone stanowiska, oraz specjalistyczne szkolenia dla reprezentantów politycznych i pracowników samorządów.

Najwyższym organem decyzyjnym w obu związkach krajowych jest Kongres. Delegaci na Kongres wybierani są przez rady macierzyste na czteroletnią kadencję. Przy wyborze organów Kongresu obowiązuje zasada proporcjonalności, dotyczy to zarówno zarządu, stałych delegacji, jak i komitetów. Kongres ustala również wysokość opłat członkowskich wnoszonych do wspólnej kasy, decyduje o wprowadzeniu ewentualnych zmian w Statucie oraz uchwała program działania związku. Federacja Rad Okręgowych skupia przedstawicieli wszystkich *län* oraz gmin Gotland (wyspa), Göteborg i Malmö. Gminy te łączą w sobie kompetencje obu szczebli samorządu terytorialnego. Federacja powołuje do życia następujące komitety:

- Komitet ds. ochrony zdrowia, który zajmuje się polityki zdrowotnej, służby zdrowia, oraz opieki dentystycznej,
- Komitet ds. regionalnych zajmujący się sprawami związanymi z rozwojem regionalnym, polityką przemysłową, transportem publicznym, kulturą, turystyką i edukacją,
- Komitet ds. zarządzania zasobami ludzkimi zajmujący się problemami związanymi z rynkiem pracy,
- Komitet ds. ekonomicznych odpowiedzialny za sprawy związane z finansami związku, podatkami, dotacjami, oraz innymi formami finansowania samorządów,
- Komitet ds. międzynarodowych, prowadzący całość spraw związanych z współpracą *län* z samorządami innych krajów, oraz międzynarodowymi organizacjami samorządowymi³¹.

Federacji przysługuje prawo powoływania do życia grup programowych, których zadaniem jest przygotowanie rozwiązania, w ważnej sprawie, która wyróżniła się w czasie kadencji. W takich sprawach związek krajowy nie podejmuje decyzji sam, lecz przekazuje swoim członkom zalecenia, które są zazwyczaj przyjmowane jako wytyczna w działaniu *län*.

Obydwa krajowe związki samorządowe reprezentowane są zazwyczaj w komisjach rządowych i innych ciałach powoływanych na szczeblu centralnym. Związki konsultują wszystkie ważne sprawy legislacyjne, oraz inne kwestie związane z problematyką samorządów terytorialnych. Zawierają także porozumienia z rządem w takich sprawach, jak podatki lokalne i regionalne, czy polityka regionalna.

³¹ Są to m.in. International Union of Local Authorities (IULA), Congress of Local and Regional Authorities (CLRAE), Council of European Municipalities and Regions (CEMR).

Związki krajowe prowadzą, razem lub oddzielnie, różnego rodzaju przedsiębiorstwa, głównie w formie spółek z ograniczoną odpowiedzialnością, których celem podstawowym jest zapewnienie samorządom materiałów i usług po możliwie najkorzystniejszych cenach³².

Współczesna Szwecja nie zaniechała dalszych projektów reform, bowiem uruchomiła u schyłku XX wieku nowe programy pilotażowe. Na efekty tych działań trzeba będzie poczekać. Szwedzki model samorządności zasługuje na uwagę tych wszystkich państw, które dążąc do zwiększenia udziału społeczeństwa w efektywnym procesie rządzenia, chcą równocześnie zachować unitarny charakter państwa.

³² A. Gustafsson, op. cit., s. 151; Landstingsförbundet: www.lf.se/iefenglish/coucou.htm.2000.01.08.

PSYCHOLOGIA, PEDAGOGIKA, NAUKI O RODZINIE

Maria Kliś

PSYCHOLOGICZNE KONCEPCJE UMIEJĘTNOŚCI CZYTANIA ZE ZROZUMIENIEM

Wprowadzenie

Rozumienie tekstu jest zdolnością właściwą jedynie człowiekowi. Zdolność ta odgrywa doniosłą rolę w poznawczym funkcjonowaniu człowieka, ułatwia nabywanie nowej wiedzy, sprzyja doskonaleniu intelektu, pozostaje u podstaw międzypokoleniowej transmisji osiągnięć wiedzy i kultury, ułatwia codzienne, społeczne funkcjonowanie człowieka. Umiejętności czytania ze zrozumieniem uczymy się w szkole. Niestety, zarówno potoczne obserwacje, jak też wyniki naukowych badań wskazują na fakt, że niezależnie od języka i narodowości, pewna ilość uczniów szkół podstawowych a nawet średnich, napotyka na trudności w opanowaniu sztuki czytania ze zrozumieniem. Conn i Silverman (1991) (za: Sternberg, 2001) podają, że 36 milionów Amerykanów nie opanowało sprawności czytania na poziomie klasy ósmej. Dane te, zdaniem Sternberga, budzą niepokój i zachęcają do podejmowania odpowiednich działań, zarazem jednak powinny skłaniać do refleksji nad tym, czy nasze niskie oceny tych, którzy nie opanowali umiejętności czytania, są uzasadnione. W ocenie Sternberga (2001), podjęcie wyzwania, jakim jest opanowanie umiejętności czytania ze zrozumieniem, niezależnie od wieku, jest bez wątpienia trudnym zadaniem.

Z badań prowadzonych w Polsce w II połowie lat 90. wynika, że około 10% do 25% uczniom ze szkół podstawowych, opanowanie umiejętności rozumiejącego czytania sprawia trudności (Plenkiewicz, 1996). Badania prowadzone w latach 1994-1995 pod kierunkiem profesora Białeckiego w Centrum Badań Polityki Naukowej i Szkolnictwa Wyższego Uniwersytetu Warszawskiego (za: „Gazeta Wyborcza”, 1996) wykazały, że znaczny procent dorosłych Polaków także nie rozumie tego co czyta, od prostych tekstów zamieszczanych w prasie poczynając, po różne rodzaje pisanych instrukcji. Za jedną z istotnych przyczyn takiego stanu

rzeczy, profesor Bralczyk uznał fakt wejścia wielu współczesnych społeczeństw, w tym znacznej części społeczeństwa polskiego, w *cywilizację obrazkową*. W ramach tej cywilizacji ludzie czerpią wiedzę o świecie z telewizyjnych ekranów, tracą natomiast zainteresowanie dla informacji pisanych. Zdaniem zaś profesora Miodka, odbiorcy telewizyjni przyswajają sobie różne wzorce zachowań bez ich analizy i bez refleksji nad tym, czy wzorce te mają charakter pozytywny, czy też nie i czy warte są ich naśladowania. Efekty ograniczonego kontaktu z tekstem piśmianym ilustrują wspomniane powyżej badania Białeckiego, z których wynika, że ponad 42% badanych przez niego Polaków ma trudności z poprawnym zrozumieniem informacji zawartych w tekstach pisanych, takich jak: rozkład jazdy pociągów, wykresy publikowane w prasie, rachunki bankowe, itp. Zdaniem profesora Białeckiego, znaczna część współczesnych społeczeństw dotknięta została tzw. *analfabetyzmem funkcjonalnym*. Zjawisko to dotyczy tych osób, które potrafią co prawda pisać i czytać, lecz zrozumienie informacji zaprezentowanych w formie pisanej, sprawia im duże trudności.

Taki stan rzeczy mobilizuje do poszukiwania przyczyn trudności w opanowaniu sztuki rozumnego czytania oraz sposobów zaradzenia tego rodzaju trudnościom. W artykule zaprezentowano teoretyczne rozważania oraz wyniki empirycznych badań, jakie podejmowano w obszarze psychologii dążąc do wyjaśnienia natury procesu oraz zdolności czytania ze zrozumieniem.

W minionym trzydziestoleciu w psychologii podejmowane były liczne badania dotyczące problematyki czytania. Powstało wiele teoretycznych modeli ilustrujących strukturę oraz funkcje, jakie spełnia umysłowa reprezentacja czytanego tekstu, która kształtuje się w umyśle czytelnika w czasie recepcji tekstu. Jedno z istotnych zadań, jakie formułowano w badaniach dotyczących tej specyficznie ludzkiej zdolności, jaką jest czytanie ze zrozumieniem, polegało na określeniu natury procesów rozumienia objętego aktem czytania. W artykule dokonano ogólnego przeglądu kluczowych zagadnień dotyczących problematyki czytania, podejmowanych w psychologii w okresie minionych trzydziestu lat.

Zdaniem Forrester'a (1997), w obszarze psychologii wyróżnić można trzy podstawowe kierunki badań dotyczące różnorodnych aspektów czytania. W ramach jednego z nich poszukiwano związków, jakie zachodzą pomiędzy wzorcami ruchów oczu wykonywanych w czasie czytania a rozumieniem tekstu (Just, Carpenter, 1980; Carpenter, Just, 1983; Pollatsek, Rayner, 1990, za: Forrester, 1997). W drugim nurcie badań konstruowano pojęcia oraz modele dotyczące czytania. Przy czym, niektórzy teoretycy tego obszaru badań zastanawiali się przede wszystkim nad tym, jakie struktury umysłowe kształtują się w czasie analizowania poszczególnych słów tekstu (np. Gough, 1972; Rumelhart, 1977; Stanovitch, 1980). Innych natomiast interesowały bardziej złożone konstrukty umysłowe, jakie – ich zdaniem – czytelnicy „narzucają” na teksty w czasie ich recepcji (np. Johnson-Laird, 1983). Trzeci obszar badań, dotyczy czytania traktowanego jako zadanie lub zamiar, jakie formułuje sobie czytelnik, który dążąc do zrealizowania tego zadania, dobiera strategie czytania najbardziej adekwatne do rodzaju czytanego tekstu, np. wnikliwą analizę treści w sytuacji recepcji trudnych akademickich podręczników,

vs przeglądanie ilustrowanych czasopism (np. Harri-Augstein, Smith & Thomas, 1982, za: Forrester, 1997). Na uwagę zasługuje fakt, że psycholingwistyczne badania nad czytaniem realizowane były zgodnie z podstawowymi założeniami paradygmatu badań, dotyczących procesu przetwarzania informacji w umyśle człowieka. W ramach tego paradygmatu uznano, że proces czytania zostanie wyjaśniony wówczas, gdy wykryjemy kolejne etapy poznawczej analizy, jaka dokonuje się od chwili pojawienia się informacji na siatkówce oczu, poprzez procesy magazynowania tych informacji w zasobach pamięci krótkotrwałej (przypuszcza się, że proces zaktywizowania pamięci krótkotrwałej towarzyszy opracowywaniu zdań tekstu) – aż do pełnego zrozumienia treści, które zawarte są w tekście.

W dalszych rozważaniach pominięta zostanie analiza tych badań, w ramach których poszukiwano zależności pomiędzy wzorcami ruchów oczu wykonywanych w czasie czytania tekstu a procesem rozumienia tego tekstu oraz badań nad czytaniem traktowanym jako zadanie lub zamiar - formułowane przez czytelnika. Bliższej natomiast analizie poddane zostaną psychologiczne modele czytania. Należy jednak zaznaczyć, że wyniki badań nad ruchami oczu wykonywanymi w czasie czytania, dostarczają teoretycznych i empirycznych podstaw dla modnych obecnie programów nauki szybkiego czytania, a w efekcie badań nad czytaniem tekstu traktowanym zadaniowo wykryto i opisano różne strategie czytania stosowane przez czytelnika odpowiednio do sformułowanego przez niego celu lub zamiaru czytania. W polskiej literaturze prezentacji pewnych aspektów modeli czytania dokonali m.in. tacy autorzy, jak: Kurcz (1987); Dobrowolski (1992); Kliś (2000), Francuz (2002) i inni. Klasyfikacji różnych modeli czytania, konstruowanych w psychologii zgodnie z paradygmatem badań, dotyczących procesów przetwarzania informacji przez umysł człowieka dokonali m. in. Forrester (1997) i Sternberg (2001). W artykule zaprezentowano cechy charakterystyczne dla tych modeli rozumienia tekstu, które pozostają w ramach klasyfikacji przyjętej przez Forrester (1997).

Psychologiczne modele czytania

Na proces konstruowania poznawczych modeli czytania tekstu wywarły znaczny wpływ dwie, dominujące w psychologii poznawczej, idee: symbolizmu i konekcyonizmu. Zgodnie z ideą symbolizmu, poznanie sprowadza się do pewnego zakresu nieciągłych stanów umysłu oraz procesów przetwarzania informacji, w zakres których wchodzi też procesy operowania symbolami. W modelach ilustrujących proces czytania konstruowanych pod wpływem idei symbolizmu, informacja zawarta w tekście dociera najpierw do systemu przetwarzającego informacje, czyli komórek nerwowych aktywowanych w siatkówce oka. W ten sposób realizowany jest pierwszy, przedświadomy etap procesu przetwarzania informacji, który prowadzi do skonstruowania ikonicznej reprezentacji informacji. W dalszym przebiegu tego procesu anagażowana jest pamięć krótkotrwała odbiorcy tekstu, która wspomaga proces przekazywania informacji opracowywanych na tym etapie ich anali-

zowania do zasobów pamięci długotrwałej. Przetwarzanie informacji realizowane w obszarze pamięci długotrwałej, (czasami odnosi się ten etap przetwarzania do zasobów pamięci semantycznej), skutkuje przechowywaniem informacji przyswajanych w ciągu wielu lat naszego życia, dotyczy to także informacji, które zawarte były w czytanych przez nas tekstach (np. Atkinson i Shiffrin, 1971; Collins i Quillian, 1973).

Na rozwój teorii czytania wywarły również wpływ koncepcje konekcyjno-systyczne, w ramach których umysł definiowany jest przez analogię do „mózgu jako reprezentacji świata”.

Autorzy odwołujący się do różnych analogii dotyczących interakcji, jakie zachodzą na poziomie neuronalnym zwrócili uwagę na fakt, że mózg zbudowany jest z miliardów wzajemnie połączonych neuronów, które mogą być postrzegane jako włączające się i wyłączające mechanizmy. Takie podejście do zjawiska poznania, należy pojmować jako pewnego rodzaju „inspirację neropsychofizjologiczną”, a nie jako prostą odpowiedniość, jaka miałyby zachodzić pomiędzy systemem poznawczym a czymś mózgiem. Konekcyjniści głoszą, inaczej niż to czynią zwolennicy koncepcji przetwarzania informacji w formie symboli, że umysł nie przetwarza informacji symbolicznych w sposób seryjny, lecz że przetwarza je w sposób ciągły, korzystając w tym samym czasie z różnych źródeł informacji. Zgodnie z tą koncepcją, procesy poznawcze, np. procesy pamięciowe, nie są magazynowane w jakimś umysłowym magazynie pamięci, lecz postrzegane są jako dynamiczna, neuronalno-umysłowa aktywność. Procesy poznawcze odnajdujemy zatem w kolejno aktywowanych wzorcach pobudzeń neuronalnych, wzbudzanych w określonym momencie czasu. Poznawanie świata nie ma więc charakteru statycznego, nie rozgrywa się „w miejscu”, lecz związane jest z aktywnością neuronalną. W ramach konekcjonizmu przyjęto założenie, że system poznawczy człowieka pracuje w sposób analogiczny do tych interakcji, jakie zachodzą w mózgu człowieka (patrz: Mc Clelland, Rumelhart, 1981, 1985; Rumelhart, McClelland, 1982; Mc Clelland, Rumelhart, 1986, za: Sternberg, 2001).

Rozbieżności, jakie dostrzegamy w poglądach zwolenników dwu, wspomnianych powyżej koncepcji, dotyczących sposobu przetwarzania informacji przez umysł człowieka, zostały wyraźnie wyartykułowane we współczesnych koncepcjach dotyczących czytania, w szczególności zaś w badaniach dotyczących rozpoznawania słów. (Seidenberg, Plaut, Peyerson, Mc Clelland i Mc Krae, 1994, za: Forrester, 1997). Zagadnienie to zostanie dokładniej omówione w dalszej części artykułu.

Nadmienić można, że modele obrazujące to, co dzieje się w ludzkich umysłach w czasie czytania, funkcjonują w ramach wielu dyscyplin nauki, m.in. w lingwistyce, psycholingwistyce, psychologii poznawczej, nauce o sztucznej inteligencji i innych. Zakres tych modeli jest bardzo zróżnicowany. W psychologii procesów językowych wyróżnić można dwie kategorie tego rodzaju modeli. Są to modele o charakterze ogólnym oraz takie modele, autorzy których dokonują bardziej szczegółowego wglądu w jeden z tych procesów poznawczych, które pozostają w

relacji z procesem czytania i rozumienia tekstu. Według Andersona i Pearson (1984) może to być np. proces uwagi.

Autorzy modeli o charakterze ogólnym (np. Gough, 1972; Rumelhart, 1977; Stanovitch, 1980) usiłują przedstawić ogólny schemat procesu czytania z punktu widzenia pewnych, teoretycznych podstaw. Natomiast zwolennicy idei procesów poznawczych, pozostających w relacji z procesem czytania, sugerują że określony proces poznawczy odgrywa szczególną rolę w czasie czytania i dlatego powinien stanowić punkt wyjścia w formułowaniu modelu aktywności czytania. Przykład tego typu koncepcji stanowić może model zaproponowany przez Kintscha w 1988 roku.

Powstały także liczne modele opisujące określone etapy procesu przetwarzania informacji, realizowanego przez umysł w czasie czytania tekstu. Wśród tego typu modeli wyodrębnić można trzy ich rodzaje. Są to: modele głoszące, że proces przetwarzania informacji tekstowych rozwija się w kierunku od początkowej analizy prostych cech liter po analizę złożonych znaczeń tekstu. Ten rodzaj modeli określany jest mianem wstępujących lub typu: „z dołu do góry”. Autorzy drugiego rodzaju modeli sugerują, że przetwarzanie informacji realizowane w czasie czytania, przebiega w kontekście uprzednio sformułowanych hipotez dotyczących znaczenia tekstu. Te koncepcje określane są mianem modeli procesów zstępujących lub typu: „góra – dół”.

Trzeci rodzaj modeli prezentowanych w literaturze, to *modele interakcyjne*, w których podkreśla się współwystępowanie obydwu, wymienionych powyżej, procesów przetwarzania informacji w czasie recepcji tekstu. W dalszej części artykułu zaprezentowane zostaną w sposób bardziej szczegółowy wspomniane rodzaje modeli, a także implikacje wynikające z tych modeli odnośnie do sposobów stymulowania rozwoju procesów poznawczych ucznia i jego umiejętności czytania ze zrozumieniem.

Modele procesów wstępujących, typu: „dół – góra”

Autorzy modeli typu: „dół-góra” przyjmują, że aby zrozumieć tekst, czytelnik musi opracowywać kolejno informacje zawarte w pojedynczych zdaniach, z których ten tekst został zbudowany. Proces opracowywania zdań warunkowany jest zdolnością poprawnego zrozumienia fraz budujących te zdania, co uzależnione jest od umiejętności poprawnego rozpoznawania słów, z których zbudowane są te frazy, a z kolei rozpoznawanie słów, warunkowane jest sprawnością rozpoznawania budujących te słowa liter. Zwolennicy takiego sposobu rozumowania sądzili, że procesy angażowane w czasie czytania tekstu zorganizowane są w sposób hierarchiczny, z możliwością dojścia do jakiegoś poziomu podsumowującego dokonania zrealizowane na niższych, podporządkowanych poziomach. Rozważanie możliwości przetwarzania informacji zawartych w tekście w kolejności odwrotnej do powyżej wspomnianej, zwolennikom tego typu koncepcji, wydawało się zupełnie bezcelowe (np. Gough, 1972). Dopuszczali oni możliwość rozpoznawania lub rozumienia

pojawiających się w izolacji liter, słów, lub zdań, jednakże, zrozumienie tekstu bez złożenia wszystkich konstytuujących proces rozumienia elementów razem, zdaniem tych badaczy, trudne jest do wyobrażenia go sobie. Przeciwnie, zdaniem tych autorów, czytelnik konstruujący w umyśle proces rozumienia tekstu rozpoczyna proces przetwarzania informacji zawartych w tekście od „dołu”, czyli od percepcji poszczególnych liter i buduje kolejno słowa, zdania i paragrafy, czy akapity, aż do uzyskania wglądu w pełne znaczenie tekstu. W modelach rozumienia typu: „dół – góra” zakładano, że dane pozyskane na wejściu leksykalnym, magazynowane są w pamięci pierwotnej czytelnika – aż do momentu, w którym zostaną one zorganizowane w większe całości. W ramach tego rodzaju modeli, pamięć postrzegano jako magazyn, który jest niezbędny do poprawnego funkcjonowania mechanizmu rozumienia. Rozważając koncepcję Chomsky’ego, (1965) dotyczącą „mechanizmu rozumienia”, w jaki, zdaniem tego autora, wyposażony jest umysł człowieka, zwolennicy idei typu: „dół – góra” sądzili, że proces przetwarzania informacji językowych dokonuje się w oparciu o syntaktyczne i semantyczne reguły języka i przemieszcza się stopniowo na poziom struktur głębokich przechowywanego w pamięci zasobu słów. Zdaniem Chomsky’ego, z chwilą gdy czytelnik wykryje głęboką strukturę zdania, semantyczna zawartość tego zdania przesuwana jest do tego miejsca w zasobach pamięci czytelnika, do którego kierowane są zdania wówczas, gdy zostaną zrozumiane (ang. *TPWSGWTAU* – „*The Place Where Sentences Go When They Are Understood*” za: Forrester, 1997). W ten sposób zostaje oczyszczona zawartość treściowa pamięci pierwotnej i mogą do niej napływać nowe jednostki informacji.

Istnieją empiryczne dowody przemawiające na rzecz teorii przetwarzania informacji typu: „dół – góra” na poziomie słowa (Gough, 1966). Jednakże, tego rodzaju dowody dotyczące sposobu przetwarzania informacji na poziomie zdania oraz większych fragmentów tekstu, są już znacznie mniej jednoznaczne. Co więcej, zdaniem niektórych autorów (np. Forrester, 1997) związki, jakie zachodzą pomiędzy danymi uzyskanymi „na wejściu sensorycznym” a zrozumieniem znaczenia całych wypowiedzi, mają charakter spekulatywny i, o ile w ogóle istnieją, to przede wszystkim w wyobraźni autorów tego rodzaju modeli. Jednakże, opisane powyżej teorie przetwarzania informacji typu: „dół – góra” dostarczały racjonalnych podstaw nauczania czytania dla tych nauczycieli, którzy w procesie nauczania korzystali z instruktażowych programów, wspomagających rozwój szczegółowych sprawności czytania uczniów, jak np. program Cromer’a (1970) (za: Forrester, 1997). Programy tego rodzaju postulują, aby czytający rozpoczynali przetwarzanie informacji od dołu, czyli od rozpoznawania poszczególnych liter i w dalszej swej pracy wspinali się wzwyż, opracowując stopniowo informacje na coraz to wyższych poziomach ich przetwarzania.

Modele przetwarzania informacji w czasie czytania tekstu typu: „góra – dół”

W przeciwieństwie do koncepcji przetwarzania informacji w umyśle typu: „dół – góra”, autorzy koncepcji głoszących, że proces przetwarzania informacji w czasie czytania tekstu przebiega z góry w dół zakładają, że czytelnik zaangażowany jest w testowanie hipotez, jakie wcześniej formułuje odnośnie czytanego tekstu. Zdaniem autorów tych koncepcji, sprawne czytanie tekstu polega na „konstruowaniu znaczenia na podstawie tekstu w możliwie najkrótszym czasie i z możliwie najmniejszą liczbą popełnianych błędów, przy selektywnym stosowaniu najmniejszej możliwej ilości, najbardziej produktywnych wskazówek do konstruowania znaczenia” (Goodman i Gollasch, 1980, za: Forrester, 1997 s. 156). Intuicyjnie wydaje się, że jest to prawidłowy pogląd. Zdajemy sobie przecież sprawę z tego, że nie przywiązujemy uwagi do przetwarzania informacji „litera po literze” wówczas, gdy dążymy do zrozumienia subtelnych wywodów zawartych w tekście. Istnieją natomiast empiryczne dane świadczące o tym, że czytelników czytających płynnie, cechuje duża wrażliwość na różnorodne tzw. wskazówki wyższego rzędu, ułatwiające im proces czytania (patrz: Adams, 1982). Na przykład, osoby czytające płynnie zdają sobie sprawę z tego, że reguły syntaksy wprowadzają pewne ograniczenia do „świata tekstu”. Ponadto fakt występowania wielu różnych źródeł redundancji informacji, jakie zawiera tekst spójny sugeruje, że potrzeba przetwarzania graficznych detali tekstu jest znacząco zredukowana u czytelników tego rodzaju tekstu.

De facto, modele przetwarzania informacji typu: „góra – dół” (np. Smith, 1971, 1973) opierają się w znacznym stopniu o pojęcie redundancji. O redundancji mówimy wówczas, gdy informacje napływają do odbiorcy z więcej niż z jednego źródła i prawdopodobieństwo podejmowania decyzji dotyczącej jakiegoś fragmentu tekstu jest wzmacniane przez dopływ dodatkowych informacji. Uznając, że mózg człowieka nie jest zdolny do wystarczająco szybkiego przetworzenia tej ilości informacji, która zawarta jest na jednej stronie tekstu, co umożliwiłoby łatwe zrozumienie tekstu zapisanego na tej stronie, autorzy modeli typu: „góra – dół” sugerują, że proces czytania przyspieszany jest nie przez wzrastającą częstotliwość fiksacji oczu, ale dzięki redukowaniu zależności czytelnika od napływających do niego informacji wizualnych przez odwoływanie się do *znaczenia* tych informacji. Zdaniem Smitha (1971), proces czytania obejmuje również element poszukiwania znaczenia całości tekstu, a nie wyłącznie poszczególnych słów tego tekstu. Ponadto Smith (1971) twierdzi, że dobry czytelnik, dzięki wrażliwości na semantyczną i syntaktyczną redundancję dostarczaną mu przez zdania tekstu, formułuje hipotezy na temat pojawiających się kolejno w tekście słów i potrafi wykryć tożsamość tych słów, sprawdzając zaledwie kilka cech wizualnego obrazu słowa, które pojawia się właśnie w polu widzenia. Jednakże, badania z lat 80. (np. Pomerantz, 1981, za: Forrester, 1997), dostarczyły dowodów przemawiających bardziej na rzecz idei tzw. „detektora cech liter”, lub na rzecz idei „uprzystępniania cech liter”, niż na rzecz idei doniosłego znaczenia redundancji w procesie rozumienia tekstu. Kon-

cepcje te przyczyniły się do osłabienia mocy eksplikacyjnej teorii przetwarzania informacji typu: „góra – dół” ponieważ okazało się, że w ramach tych koncepcji nie jest możliwe wyjaśnienie tego, w jaki sposób oczekiwania i hipotezy formułowane przez czytelnika na temat znaczenia większych fragmentów tekstu, wchodzą w relacje z procesem przetwarzania liter oraz słów. Inaczej mówiąc, wyjaśnienie procesu czytania ze zrozumieniem wyłącznie za pomocą idei przetwarzania informacji w kierunku: „z góry w dół” wydało się równie mało realne, jak wyjaśnianie tego procesu przez odwoływanie się do idei wstępującego charakteru przetwarzania informacji w czasie czytania tekstu, typu: „dół – góra”.

Jednakże, badania prowadzone zgodnie z założeniami teorii przetwarzania informacji w kierunku: „z góry w dół” ujawniły, że mało sprawni czytelnicy odwołują się w znacznym stopniu do kontekstu tekstowego, i że fakt ten powinien być rozpatrywany właśnie jako ich mocna strona, a nie jako przejaw ich słabości w zakresie umiejętności czytania (Smith, 1973). Ponadto, poddano dyskusji ten fakt, że chociaż świadomość kontekstu u słabo czytających uczniów, może stanowić punkt wyjścia w aktywizowaniu schematów już posiadanej przez tych uczniów wiedzy, co może wspomagać realizację procesu czytania tych uczniów (był to argument przywoływany przez zwolenników teorii typu: „góra – dół”), to jednak faktem pozostaje to, że słabo czytający uczniowie muszą odwoływać się w czasie czytania, zarówno do kontekstu, jak też i do tych wszystkich wskazówek tekstowych, których nie potrafią przetwarzać na grafemicznym poziomie w taki sam, nieświadomy sposób, w jaki potrafią to czynić sprawnie czytający czytelnicy. Okazało się więc, że programy nauki czytania bazujące na modelach przetwarzania informacji w sposób zstępujący, typu: z „góry w dół”, straciły istotnie na wartości z powodu zawartej w nich, zbyt jednostronnej, konceptualizacji procesu czytania. Ostatecznie wydawało się, że w modelach przetwarzania informacji typu: „góra – dół”, zwanych też modelami przetwarzania informacji wyższego rzędu, pominięte zostały wymagania stawiane przez sam tekst. Natomiast w modelach typu: „dół – góra”, inaczej zwanych też modelami kierowanymi przez dane percepcyjne (ang. *data-driven*), zignorowano rolę procesów wyższego rzędu, aktywizowanych przez czytelnika w czasie analizowania tekstu. A zatem, każda z przedstawionych dotychczas perspektyw przetwarzania informacji przez umysł w czasie recepcji tekstu, wyjaśniała zaledwie fragment skomplikowanej natury procesu czytania ze zrozumieniem. Ta sytuacja inspirowała badaczy do dalszego konstruowania modeli, w ramach których usiłowano zintegrować idee pochodzące z obydwu opisanych powyżej koncepcji. Modele te znane są w literaturze jako *modele interaktywne* lub też *modele teoretycznych schematów wiedzy*.

Interaktywne modele czytania lub modele teoretycznych schematów wiedzy

Wspólna dla *modeli interaktywnych* oraz *modeli teoretycznych schematów wiedzy* jest idea, która głosi, że poszczególne aspekty procesu czytania aktywizowane przez pojęcia /myśli/ zawarte w tekście, wchodzą we wzajemne interakcje w czasie

czytania (np. Stanovitch, 1980). Zgodnie z taką koncepcją, żaden z procesów aktywowanych w czasie czytania, nie dominuje nad innymi procesami, a „całość stanowi coś więcej, niż sumę części”. Dotyczy to w sposób szczególny *giętkości* proponowanych mechanizmów czytania. Jednakże, okazało się, że próby wyjaśnienia interakcji, jakie zachodzą pomiędzy procesami przetwarzania informacji w czasie recepcji tekstu typu wstępującego: „dół – góra” oraz zstępującego, typu: „góra – dół”, podejmowane w ramach *teorii schematu wiedzy*, opierają się na założeniach, z przyjęciem których łączą się pewne trudności (Adams, 1982). Jedną, tego rodzaju trudnością okazało się zdefiniowanie samego pojęcia *giętkości interakcyjnej* procesów przetwarzania informacji, jakie zachodzą w czasie czytania, inną uzasadnienie przekonania, że proces poznania oparty jest na aktywizowaniu schematów poznawczych, a jeszcze inna trudność wynikała z tego faktu, że nasze poznanie ma określone granice.

Odnosnie idei *giętkości interakcyjnej* stwierdzić można, że autorzy modeli interakcyjnego przetwarzania informacji zawartych w tekście przez umysł odbiorcy tego tekstu od początku zakładali, że system procesów poznawczych czytelnika zorganizowany jest w taki sposób, że wyjście z jednego poziomu przetwarzania informacji, stanowi zarazem wejście na kolejny, wyższy poziom procesów przetwarzania. W typowym modelu typu: „dół – góra” informacja wydobyta z tekstu przetwarzana jest automatycznie w procesie przetwarzania informacji wznoszącym się do góry, poczynając od szczegółów wizualnych tekstu, aż do coraz to bardziej rozumowych poziomów interpretacji tekstu. Zdaniem autorów modeli interakcyjnego przetwarzania informacji, w tym samym czasie, w którym aktywizowane są procesy typu: „dół – góra”, równolegle do nich, aktywizowane są też procesy typu „góra – dół” i umysł z konieczności poszukuje informacji odpowiadającej częściowo zaktywizowanym kompleksom wiedzy, które są zorganizowane na wyższych poziomach przetwarzania informacji. W ten sposób torowana jest droga dla tych fragmentów wiedzy z niższego poziomu przetwarzania informacji, które pozostają w relacji do wiedzy wyżej zorganizowanej. To, który z tych dwu rodzajów procesów rozpoczyna przetwarzanie informacji w czasie odczytywania tekstu w przypadku konkretnego czytelnika, wydaje się być dyskusją czysto akademicką, zależy bowiem od kontekstu sytuacyjnego.

Inne założenia dotyczące schematów wiedzy aktywizowanej w procesie czytania, wyrastają z koncepcji głoszącej, że recepcja tekstu polega na reprezentowaniu lub organizowaniu informacji wyrażonych w terminach wiedzy wcześniej już przyswojonej przez czytelnika. Dzieje się tak na wszystkich poziomach analizowania informacji zawartych w tekście, poczynając od najdrobniejszych szczegółów cech sensorycznych, liter, aż do analizy złożonych układów interakcji społecznych opisywanych w tekście. W ramach tej koncepcji zakłada się również, że u podstaw dalszych, kolejno realizowanych operacji umysłowych, aktywizowanych w czasie recepcji tekstu, znajdują się pewne fragmenty wiedzy oraz pewne procesy przetwarzania informacji. Inaczej mówiąc, wiedza gromadzona w umyśle, skategoryzowana jest w relacji do tych okoliczności, których ona dotyczy. Na przykład, specyficzna wiedza dotycząca sprawności czytania stanowi te elementy

wiedzy ogólnej czytelnika, które dotyczą tekstów pisanych. Powyżej, lub poniżej tego specyficznego poziomu wiedzy, znajdują się bardziej ogólne struktury reprezentacji wiedzy, które wnikają w system wiedzy czytelnika o jeszcze wyższym poziomie abstrakcji (Rumelhart, 1977). Jednakże, w świetle tego faktu, że bogate zasoby dotychczasowej wiedzy podstawowej czytelnika, włączane są również do procesu rozumienia tekstu, w ramach teorii schematów wiedzy, zaadaptowana została również idea procesora informacji o ograniczonym zasięgu. Procesor ten odpowiedzialny jest za ustanawianie celów interpretacyjnych systemu poznawczego. A system poznawczy określa to, czy, oraz w jaki sposób, tekst zostanie zrozumiany. Dokonuje się to dzięki skierowaniu uwagi czytelnika na poszczególne obszary problemów i równoczesne ignorowanie innych, potencjalnie bogatych źródeł informacji.

Jak wiadomo, teoria schematów wiedzy jest teorią opisującą sposoby reprezentowania wiedzy w umyśle czytelnika oraz to, w jaki sposób struktury tej reprezentacji wywierają wpływ na korzystanie z już przyswojonej wiedzy. Większość teorii schematów głosi, że cała nasza wiedza zmagazynowana jest w dyskretnych jednostkach, którymi są schematy wiedzy. W ramach tej koncepcji, proces rozumienia identyfikowany jest z procesem selekcjonowania i weryfikowania schematów pojęciowych. Schemat pojęciowy zaś to abstrakcyjna reprezentacja uogólnionego pojęcia na temat danej sytuacji. Autorzy idei schematów sadzą, że schemat wiedzy jest taką strukturą umysłową, która umożliwia nam wyjaśnienie danej sytuacji wówczas, gdy sytuacja ta może być brana pod uwagę jako przykład pojęcia reprezentowanego przez schemat (Rumelhar, 1977).

Ponadto autorzy idei umysłowych schematów wiedzy sądzą, że procesy przetwarzania informacji kierowane, czy też stymulowane schematami wiedzy (ang. *schema-directed*), funkcjonują w następujący sposób: gdy zadziała bodziec na poziomie sensorycznym (jest to poziom wizualnego przetwarzania informacji dotyczący liter), to automatycznie aktywizuje on pewien niższy poziom schematu (np. dekodery cech pewnej formy litery), który z kolei aktywizuje (w sposób kierowany danymi) pewne schematy wyższego rzędu, zazwyczaj najbardziej podobne do, lub też najmocniej skojarzone, ze schematami niższego rzędu. Schematy wyższego rzędu mogłyby więc inicjować kierowany pojęciami proces przetwarzania informacji poprzez aktywizowanie podschematów wiedzy dotychczas jeszcze nie zaktywizowanych, jako próbę oceniania prawidłowości (poprawności) tych pojęć (ang. *goodness of fair*). Pytając o to, w jaki sposób odpowiedni schemat wiedzy aktywizuje się w naszej świadomości, zdajemy się wychodzić od tego faktu, że początkowy proces przetwarzania informacji w kierunku „z dołu do góry”, poczynając od odpowiedniego wejścia liter i słów (ang. *of referenced input letters and words*), prowadzi nas do sformułowania hipotezy, która inicjuje dalszy proces przetwarzania informacji. Od tego momentu poczynając, czytelnik zaczyna aktywizować schemat lub schematy poznawcze, dotyczące tych informacji, o które chodzi w czytany przez niego tekście. Z kolei schematy wiedzy zaktywizowane w taki właśnie sposób, stanowią kontekst dla napływających nowych danych, które podlegają ponownemu sprawdzaniu i jeśli okaże się, że spełniają wymagane wa-

runki, to są one wprowadzane do, czy też zapełnią istniejące luki lub braki w schemacie wiedzy posiadanym przez czytelnika.

Niestety, niezależnie od tego, że można podać przykłady udanych zastosowań teorii schematów w odniesieniu do określonych poziomów procesu rozumienia tekstu (np. Anderson i Pearson, 1984) to jednak, na poziomie empirycznych przewidywań, interaktywne teorie odsłaniają pewien zakres interpretacyjnych trudności. Na przykład, w ramach teorii schematu wiedzy przyjęto, że pomiędzy procesem rozumienia dyskursu mówionego, a procesem rozumienia pisanego tekstu, zachodzą pewne relacje. Tymczasem wydaje się, że na pewnym, podstawowym poziomie, zarówno proces rozumienia dyskursu, jak i proces rozumienia tekstu zawierają takie, podstawowe elementy, które są wspólne zarówno dla komunikowania się werbalnego, jak i dla rozumienia pisanego tekstu. Można też podać przykłady ilustrujące fakt, że pewne pojęcia z zakresu lingwistyki oraz innych dyscyplin nauki, w tym również pojęcie schematu wiedzy, zostały przeniesione do paradygmatu badań dotyczących czytania bez wyraźnego, formalnego uzasadnienia takiego postępowania. Jako przykład tego rodzaju nieuzasadnionych praktyk, można podać ten fakt, na który zwrócili uwagę Morgan i Sellner (1980, za: Forrester, 1997). Autorzy ci zauważyli, że praca Rumelharat (1975) dotycząca gramatyki opowiadania oraz lingwistyki tekstu (a są to dwa, podstawowe pojęcia w ramach koncepcji schematu wiedzy) - zawiera istotną wadę. A mianowicie, w swojej idei rozumienia tekstu, Rumelhart (1975) popełnił błąd dokonując formalnej analizy nawiązującej do idei gramatycznego rozbioru zdania, w odniesieniu do analizy prowadzonej na poziomie treściowej spójności tekstu. Rumelhart (1975) sądził, że analiza treściowej koherencji tekstu, może doprowadzić do wykrycia dającego się zidentyfikować wzorca koherencji i zakładał, że gramatyka opowiadania stanowi istotny czynnik wywierający wpływ na sposób, w jaki czytelnicy wyprowadzają znaczenia z napisanego tekstu. Jednakże, jak to pokazuje Forrester (1997), Morgan i Sellner (1980) wykazali, że analiza natury lingwistycznej, w trakcie której odwołujemy się do tzw. markerów koherencji (np. zaimków wskazujących, patrz: Halliday i Hassan (1977), nie może wyjaśnić zjawiska „koherencji”, utożsamianej z procesem „asymilowania znaczeń” w umyśle czytelnika. Markery leksykalne nie wywierają bowiem żadnego wpływu na wzorce koherencji treściowej zawarte w tekstach. Są one zaledwie efektem bardziej abstrakcyjnej natury opowiadania.

Podsumowanie

Z zaprezentowanego przeglądu podstawowych zagadnień dotyczących problematyki czytania, podejmowanych w minionym trzydziestoleciu wynika, że w psychologii procesów czytania wyodrębnić można trzy podstawowe kierunki badań. Badania dotyczące fiksacji wzroku w czasie czytania, które koncentrują się wokół bardzo specyficznych reakcji czytelnika dotyczących małych fragmentów tekstu. W innym nurcie badań, autorzy różnorodnych modeli czytania, prezentowanych również w tym artykule, usiłują określić naturę procesów poznawczych angażowa-

nych w czasie czytania. Efekty ich działań prowadzą do wniosku, że analiza procesu czytania jest złożonym zadaniem, bazuje na wielopoziomowym paradygmacie badań, który wywodzi się z wielu, różnych, teoretycznych koncepcji. Niestety, obraz czytania, jaki wyłania się z tych badań, nie jest spójny. Z jednej strony, obserwujemy szczegółową analizę procesu czytania wywodzącą się z badań nad ruchami oczu oraz blisko z tymi badaniami powiązane metodologicznie paradygmaty badań dotyczące przetwarzanie informacji w sposób wstępujący, typu: „dół – góra”, w ramach których podejmowane są próby precyzyjnego definiowania każdego etapu procesu czytania. W ramach tej koncepcji odnotować można pewne osiągnięcia. Badania te, spotkały się jednak z zarzutem głoszącym, że ich wyniki zbyt mało mówią nam o procesie czytania realizowanym w zwyczajnych sytuacjach codziennego życia. W opozycji do tego nurtu badań, pozostają badania dotyczące różnych poziomów przetwarzania informacji w czasie czytania, realizowane w kierunku: „z góry w dół” oraz *interaktywne koncepcje czytania*. W efekcie tego typu badań stwierdzono m.in., że poszczególne litery rozpoznawane są szybciej wówczas, gdy są wkomponowane w słowa, a słowa spostrzegane są łatwiej wówczas, gdy są prezentowane w zdaniach. Okazuje się też, że szybkość odczytywania zdania zależy od natury otaczającego to zdanie tekstu (Garrot i Sanford, 1990). Jednakże, pomiędzy różnymi poziomami prowadzonych dotychczas analiz, mających na celu określenie procesów poznawczych angażowanych w czasie czytania tekstu, odsłania się pewna luka. A mianowicie, trudno byłoby obecnie określić to, w jaki sposób różne fragmenty tych analiz przystają do siebie w jakiś spójny sposób. Niepokojące wydaje się również to, że dosyć znaczne wydają się być rozbieżności, jakie dostrzegamy pomiędzy różnymi perspektywami badawczymi dotyczącymi procesu czytania ze zrozumieniem a empirycznymi dowodami popierającymi wiele teoretycznych modeli czytania. Dowody te wydają w dużym stopniu niewystarczające i nie zawierają dostatecznie pewnych konkluzji. Wydaje się też, że ograniczanie się do czysto psychologicznych wyjaśnień fenomenu czytania ze zrozumieniem, nie jest w pełni satysfakcjonujące. Jeśli chcielibyśmy przyjąć, że proces czytania to coś więcej niż tylko „wyszukiwanie znaczeń w tekście”, to należałoby podjąć poszukiwania uwarunkowań tego procesu również poza granicami psychologii procesów czytania. Jak pisze Kruk (1998), współcześni teoretycy kultury (np. Eco, 1996; 1996a; Derrida, 1992) dostrzegają fakt, że rozumienie tekstu odnosi się nie tylko do jego językowej postaci, lecz obejmuje swoim zasięgiem także zjawiska kultury z poziomu potocznego doświadczenia każdego uczestnika życia społecznego. Zdaniem tej autorki, teksty, w szczególności zaś teksty wielowarstwowe znaczeniowo, poddane nieadekwatnej interpretacji, odsłaniają przed czytelnikiem tylko jeden z wielu możliwych sposobów ich odczytania (Kruk, 1998). Autorka sądzi, że dotychczas eksponowane rozumienie tekstu na poziomie wyłącznie leksykalnym wynika z przekonania badaczy, że czytanie i interpretowanie tekstu jest procesem linearnym i jednokierunkowym, prowadzącym od stanu niewiedzy do pełnego zrozumienia tekstu. Tymczasem, zarówno przedstawiciele hermeneutyki, jak też współczesnych odmian strukturalizmu i poststrukturalizmu oraz dekonstrukcyoniści, ukazują wieloaspektowość procesu rozumienia tekstu,

podkreślając nieskończoność i otwartość tego procesu. Tekst bowiem, stanowi punkt wyjścia dla jego wielu, konkurencyjnych interpretacji (za: Kruk, 1998, s. 166). W związku z tym, w planowaniu dalszych badań dotyczących rozumienia tekstu, należy rozważyć perspektywy wynikające z analiz realizowanych w zakresie innych, niż tylko psychologia dyscyplin nauki, np. takich jak filozofia, teoria literatury, krytyka literacka i inne.

Dążąc do osiągnięcia praktycznych korzyści z teoretycznych rozważań oraz empirycznych badań psychologicznych mechanizmów nabywania umiejętności czytania ze zrozumieniem należy nie zapominać o tym, że jednym z istotnych czynników determinujących proces rozumienia tekstu, jest szeroko pojęty udział odbiorcy tekstu w różnorodnych dobrach kultury, co prowadzi do kształtowania się istotnych w procesie edukacji, sprzężeń zwrotnych typu: szeroki dostęp czytelnika do różnych dóbr kultury ułatwia głębokie rozumienia kolejno zapoznawanych tekstów, z kolei możliwość rozumienia wielu tekstów, pogłębia i wzbogaca recepcję dóbr kultury. Stąd na wysokie uznanie zasługuje akcja podjęta przez program I telewizji polskiej, (wiosną, w latach: 2001, 2002, 2003), promująca dobry, niestety ostatnio zanikający w rodzinach, zwyczaj czytania opowiadań i bajek młodszymi dzieciom. Obok wielu innych, bardzo istotnych korzyści wynikających z obcowania z właściwie dobranym przez rodziców dzieci tekstem, lektura taka prowadzi do rozwijania zainteresowania książką oraz zachęca dzieci i młodzież do nabywania umiejętności samodzielnego czytania i prowadzi do stopniowego kształtowania się nawyków czytelnicznych.

Bibliografia

- Adams, M. J. (1982). Models of reading. w: J. F. Le Ny & W. Kintsch (Eds.), *Language and comprehension*. Amsterdam: North-Holland.
- Anderson. R. C., Pearson, P.D. (1984 a), Reading comprehension and word knowledge. W: B. A. Hudson (Ed.). *Advances in reading/language research*. Greenwich, CT: JAI Press.
- Anderson, R.C., Pearson, P. D. (1984 b), A schema-theoretic view of basic processes in reading comprehension (Tech. Rep. No. 306). Urbana-Champaign: University of Illinois, Center for the Study of Reading.
- Atkinson, R. C., Shiffrin, R. M. (1971), The control of short term memory. *Scientific American*, 224, 82-90.
- Carpenter, P. A., Just, M. A. (1983), What your eyes do while your mind is reading. W: K. Rayner (Ed.), *Eye movements in reading perceptual and language processes*. New York: Academic Press.
- Chomsky, N. (1965), *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge: MIT Press.
- Collins, A.M., Quillians, M. R. (1973), Experiments on semantic memory and language comprehension. W: L. W. Gregg (Ed.). *Cognition in learning and memory*. New York: Wiley.

- Dobrowolski, R. (1992), *Rozumienie tekstu*. W: M. Materska, T. Tyszka (red.). *Psychologia i poznanie*. Warszawa: PWN.
- Derrida, J. (1992), *Pismo filozofii*. Kraków: Wyd. „Inter Esses”.
- Eco, U. (1996), *Interpretacja i nadinterpretacja*. Kraków: Znak.
- Eco, U. (1996a), *Semiologia życia codziennego*. Warszawa: Czytelnik.
- Forrester, M. A. (1997), *Psychology of language: A critical introduction*. SAGE Publication. London: Thousand Oaks.
- Francuz, P. (2002), *Rozumienie przekazu telewizyjnego: Psychologiczne badania telewizyjnych programów informacyjnych*. Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego.
- Garrod, S., Sanford, A. (1990), Referential processes in reading: Focusing on roles and individuals. W: D. A. Bolata, G. B. Flores d' Arcias, K. Rayner (Eds.). *Comprehension processes in reading*. Hove: Lawrence Erlbaum Associates.
- Gough, P. B. (1966), The verification of sentences: The effects of delay of evidence and sentence length. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 5, 492-496.
- Gough, P. B. (1972), One second of reading. W: J. F. Kavanagh, I. G. Mattingly (Eds.). *Language by ear and by eye*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Halliday, M. A. K., Hasan, R. (1977), *Cohesion in English*. London: Longman.
- Johnson -Laird, P. N. (1983), *Mental models*. Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Just, M. A., Carpenter, P. A. (1980), A theory of reading: From eye fixations to comprehension. *Psychological Review*, 87, 329-354.
- Kintsch, W. (1988), The role of knowledge in discourse comprehension: A construction-integration model. *Psychological Review*, 95, 163-182.
- Kliś, M. (2000), Modele umysłowej reprezentacji czytanego tekstu. W: *Psychologia Wychowawcza*, 2-3, 119-127.
- Kruk, J. (1998), Filozoficzno-pedagogiczne aspekty rozumienia tekstu. Kraków: Wyd. „Impuls”.
- Kurcz, I. (1987), *Język a reprezentacja świata w umyśle*. Warszawa, PWN.
- Plenkiewicz, M. (1996), maszynopis referatu wygłoszonego w czasie konferencji naukowej nt.: *Problemy edukacji lingwistycznej*, zorganizowanej w Uniwersytecie Śląskim w Katowicach, w dniach: 15-17 listopada, 1996.
- Rumelhart, D. E. (1977), Towards an interactive model of reading. W: S. Dornic (Ed.). *Attention and performance VI*. New York: Academic Press.
- Stanovitch, K. E. (1980), Toward an interactive-compensatory model of individual differences in the development of reading fluency. *Reading Research Quarterly*, 16, 32-71.
- Smith, F. (1971), *Understanding reading*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Smith, F. (1973), *Psycholinguistics and reading*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Sternberg, R. J. (2001), *Psychologia poznawcza*. Warszawa: WSiP.

Tomasz Maślanka

KORZENIE TECHNICZNEGO MYŚLENIA W FILOZOFII MARTINA HEIDEGGERA

Wszelkie próby obliczenia istniejącej rzeczywistości, skazujące ją morfologicznie czy psychologicznie na zmierzch i zaturę, na fatum i klęskę, na upadek, są tylko gestem technicznym. Operuje on aparaturą obliczającą symptomy, których zasób można powiększać w nieskończoność i wciąż na nowo zmieniać. Te analizy sytuacji nie dostrzegają, że działają tylko w sensie i na sposób technicznego kawałkowania, dostarczając zarazem technicznej świadomości odpowiadającą jej historyczno-techniczną prezentację dziania się.

M. Heidegger, *Zwrot*

Zapytywanie o technikę – powiada Martin Heidegger – oznacza wejście na drogę myślenia i jako takie prowadzić musi przez język jak wszystkie drogi myśli¹. Jak wiadomo filozofia M. Heideggera do łatwych nie należy właśnie z powodów językowych. Fakt, że łatwość w wypowiedaniu sądów nie przechodzi automatycznie w łatwość ich rozumienia wydaje się wynikać z żywionego przezeń przekonania o niedostępności do istotnościowego obszaru wielu dziedzin myśli, sprowadzającego się w istocie do przekonania o braku odpowiedniego języka, czyli języka rozumianego inaczej niż tylko jako środek komunikacji. Język ujęty instrumentalnie blokuje bowiem dostęp do prawdy bycia. Zamyśl filozofa zdaje się jednak być podyktowany bardzo precyzyjnie sformułowaną wykładnią tego, co to znaczy myśleć, co to znaczy pytać, co znaczy filozofować. Kiedy więc Heidegger używa swej ulubionej techniki, etymologizowania, robi to w zgodzie ze źródłowym znaczeniem słowa *ethymon* (prawda, istota) próbując zachować istotę i zarazem prawdę słów. Jednocześnie jego myślenie i piarstwo biegną pod prąd klasycznej logiki czy gramatyki, sprowadzając na niego zarzuty, np. *circulus vitiosus*. Intencje jednak w dalszym ciągu pozostają jasne, chodzi o to, by nie petryfikować samego „bycia” w sztywnych, językowych kategoriach.

¹ M. Heidegger, *Pytanie o technikę*, tłum. J. Mizera, Kraków 2002, s. 7.

To co zniechęca potencjalnego czytelnika do namysłu nad poruszonymi przez Martina Heideggera problemami powinno być, jak sędzę, raczej wyzwaniem. Namysł, jak pisze sam autor w tekście *Nauka i namysł* oznacza wejście w sens (*Sinn*). Tradycja europejska przyzwyczaiła nas do myślenia jako przedstawiania (*Vorstellen*), któremu dobrze służy prawda, ujęta w znaną łacińską formułkę *adequatio rei et intellectus*. W ten jednak sposób właściwy namysł wyparty zostaje przez myślenie „rachujące”, zorientowane na opanowywanie i rozporządzanie. Heidegger natomiast jest zdania, że etymologia słowa myśleć (*Denken*) tkwi w pamięci (*Mnemozyne*), tego co wewnątrz.

Produktem epoki współczesnej Heideggerowi stał się pewien ideał wiedzy, który w uproszczeniu można by określić jako przekroczenie granicy między starożytną *episteme* i *techne*. To pokłosie filozofii Kartezjusza oraz Bacona miało zapewnić człowiekowi władzę nad bytem poprzez zespolenie technologicznej i poznawczej funkcji wiedzy. Poznawcza dawała wiedzę o naturze, technologiczna środki do jej ujarznienia. Swoistym *signum tempore* stało się przekonanie, iż podmiot jest całkowicie wolny od historyczności jako horyzontu poznania. Podmiot stanął w centrum bytu. Odkrycie metody (w XVI lub XVII w.) wyposażyło filozofów (i nie tylko) w swego rodzaju transhistoryczny aparat pomiarowy, za pomocą którego można było odtwarzać postęp, jako rozwój nie historyczny, ale *quasi*-logiczny. Od tego mniej więcej czasu dzieje z płynnej historii stają się niezmiennym czasowo przedmiotem badań; czas historyczny zastąpiony zostaje czasem fizycznym. Tak uproszczony schemat zaowocował w epistemologii równie uproszczoną koncepcją podmiotu i racjonalności. Racjonalność nie uznająca własnej historyczności stała się racjonalnością *tout court*, stosowalną jednakowo w każdych warunkach. Poznanie i jego ewolucja stały się dziełem wyposażonego w niezmiennie struktury racjonalności podmiotu.

Technika jako sposób myślenia jest przedstawianiem, jako sposób mówienia uprzedmiotawianiem. Przedstawianie (*Vor – stellen*) jako podstawowy rys mowy i myśli zagradza nam drogę do sfery „sprzed”, do sfery, w której istniała jeszcze tajemna komunika słowa i rzeczy. U podstaw greckiej myśli leżało przekonanie o integralnej jedności słowa i rzeczy, którą oddawał grecki termin *logos*. Był to obszar, niejako „przed” przedstawianiem, nie ujęty w podstawową dystynkcję współczesnej epistemologii podmiot – przedmiot. Hans Georg Gadamer w swej *Prawdzie i metodzie* jako przykład tej jedności podaje przynależność imienia do bytu swego właściciela tak, że identyfikując się z nim reaguje on na nie, potwierdzając niejako ów związek². Dalszy rozwój greckiej filozofii doprowadził do sofistycznego zakwestionowania tej pierwotnej jedności i w konsekwencji do destrukcji istoty języka³. Dostrzeżona przez Heideggera konieczność rewindykacji owej tajemnej komunii słowa i rzeczy wiąże się z szerszym postulatem, by podstawą

² Por. H.-G. Gadamer, *Prawda i metoda*, tłum. B. Baran, Kraków 1993, s. 357.

³ Współcześnie filozofia postmodernistyczna stanowi szczytowy etap jeśli idzie o brak związku pomiędzy nazwą a rzeczą, znaczącym a znaczoną. Powszechna jest teza o proliferacji dyskursów, której konsekwencją jest zanik relacji referencji między słowem a desygnatem.

naszego poznania była w ostateczności sama rzeczywistość. Tak pisze o tym autor *Prawdy i metody*:

Słowo w zagadkowy sposób wiąże się z tym, co „odzwierciedlane” przynależy do czegoś. Chodzi tu o zasadniczy związek, nie zaś o to, że w kształtowaniu języka pewien udział ma relacja mimetyczna⁴.

Wszystkie te intuicje, zarysowane tutaj w największym skrócie, mają nam pomóc w dotarciu do tego co jest przedmiotem naszego namysłu – techniki jako sposobu myślenia. Mają nam ułatwić myślenie z istoty techniki, słowem, mają umożliwić dostęp do owej źródłowej sytuacji, którą Heidegger próbuje subtelnie uchwycić w tekście *Pytanie o technikę*, sytuacji, w której rzeczy jeszcze nie stały się przedmiotami przedstawienia dla władającego instrumentalną racjonalnością podmiotu. Przy takim sformułowaniu problemu nie będą nas już przesadnie dziwić praktyki etymologizowania, czy tautologie w rodzaju: świat światuje, czas czasuje; będziemy je bowiem uważać za próbę uniknięcia podziału, w który wikła nas normalna syntaksa, podziału na rzecz i nazwę nazywanego desygnatu. Teraz dopiero stanie się dla nas jasne, że myślenie z istoty techniki z konieczności polegać musi na wyzwalaniu języka z służby przedstawieniom.

W kontekście filozoficznego podejścia do techniki istotne staje się powszechnie znane rozróżnienie na kulturę i naturę. Szczególnie znaczące wydaje się być, jak słusznie zauważa Don Ihde, pytanie o stosunek człowieka do przyrody, do środowiska, w którym żyje. Czy stosunek ten powinien być bardziej intymny czy bardziej zdystansowany? W zależności od tego, jak odpowiemy na to pytanie, technikę będziemy postrzegać już to jako tworzenie pewnego sztucznego obszaru natury zreprodukowanej, już to jako transcendowanie ponad przyrodę. W pierwszym z wymienionych tu sensów spotykamy się z wyraźną parcelacją na świat człowieka (kultury) i świat przyrody, w drugim przyroda ujęta zostaje jako opanowana czy też zwyciężona za pomocą techniki (kultury)⁵. Zdaniem Webstera Hooda odmienność Heideggerowskiego ujęcia techniki leży w skonstrastowaniu jej z ujęciem Arystotelesa, w którym była ona rządzona wyłącznie przez kategorię instrumentalności, dlatego można ją było uważać na neutralną⁶. Arystoteles, jak wiadomo, czynności technicznych nie uważał za specjalnie ważne, zajmowały one zdecydowanie gorsze miejsce niż np. mądrość praktyczna – *fronesis*, czy też działania moralne.

W tekście *Pytanie o technikę* porusza się Heidegger na dwóch poziomach; kiedy pisze o technice ma na myśli sposoby jej przejawiania się, a zatem coś co można każdorazowo zredukować do relacji podmiot – przedmiot. Drugi z poziomów to poziom istoty techniki, który wciąż pozostaje niezbadany. Wyróżnia on tedy dwa podstawowe rozumienia techniki: instrumentalne i antropologiczne.

⁴ H.-G. Gadamer, *Prawda i metoda...*, s. 381.

⁵ Por. D. Ihde, *Technics and Praxis*, Dordrecht 1979, s. 130.

⁶ Por. W. F. Hood, *The Aristotelian versus the Heideggerian Approach to the Problem of Technology*, [w:] *Philosophy and Technology*, ed. C. Mitcham, R. Mockey, New York 1972.

Jeden mówi: technika jest środkiem do celów. Drugi powiada: technika jest czynem człowieka. Oba określenia techniki współprzynależą do siebie. Ludzkim czynem jest bowiem ustanawiać cele, dostarczać do nich środków i ich używać⁷.

Zauważa on, że instrumentalne ujęcie techniki determinuje każdą próbę stworzenia właściwego stosunku człowieka do niej, co bynajmniej nie oznacza, że instrumentalna strona techniki jest jej istotą. Technikę chce się opanować, a „Chęć opanowania staje się tym silniejsza, im bardziej zagraża wymknięcie się techniki spod władzy człowieka”⁸.

Technika ujęta instrumentalnie czyli jako środek zostaje w istocie sprowadzona do poczwórnej kauzalności (*causa materialis, formalis, finalis, efficiens*)⁹. Poruszając się w obrębie interpretacji techniki jako poczwórnej kauzalności dochodzi Heidegger do wniosku, że *causa efficiens*, a więc sprawca – człowiek określa wszelką kauzalność skutecznie eliminując *causa finalis* z pola kauzalności, a zatem cel, czyli to co zdaje się być najważniejsze przy podejmowaniu działań instrumentalnych. W istocie bowiem moglibyśmy nawet mówić o nich jako o działaniach zorientowanych na osiągnięcie celu. Technika jest jednak sposobem odkrywania, a nie samym tylko środkiem.

Jeżeli zwrócimy na to uwagę, otworzy się przed nami zupełnie inny obszar dla istoty techniki. Jest to obszar odkrycia tzn. prawdy. [...] Technika istoczy w obszarze, w którym dzieją się odkrywanie i nieskrytość, *aletheia*, prawda”¹⁰.

Nieskrytość jest dla Heideggera sensem wszystkiego, przez nią to bowiem bycie przejawia się samo w sobie. Nieskrytość w dosłownym znaczeniu oznacza prawdę (*aletheia*). W taki sposób pytanie o technikę wikła się w metafizyczne myślenie Martina Heideggera, ponieważ podstawowe pytanie metafizyki staje się zapytywaniem o bycie w świetle Bycia, o bycie w swojej prawdzie¹¹.

W tym miejscu musimy zapytać, jaki charakter ma związek metafizyki z techniką. Nowożytność zburzyła silnie zakorzeniony średniowieczny porządek, w którym punktem odniesienia dla wszelkiego bytu ludzkiego był Bóg. W miejsce Boga – Stwórcy pojawił się podmiot, co dało człowiekowi zupełnie nowy status metafizyczny: nie myśli on o sobie jako o dziele Stwórcy, lecz jako o podmiocie, który sprawia, że byty stają się sensowne¹². Richardson, autor najlepszej chyba monografii poświęconej filozofii Heideggera dodaje, że takie bycie podmiotu jako źródła i podstawy sprawiło, że stał się on miarą przedmiotów przedstawienia¹³. Innymi słowy bycie bytów jest rozważane w tych samych kategoriach, co bycie podmiotu, jako że są one korelatami podmiotowej funkcji przedstawiania, a więc przedmiotem poznania jest to co jawi się jako przedmiot dla podmiotu. Nie trudno zauważyć, że struktura relacji podmiot – przedmiot traci z oczu Heideggerowskie

⁷ M. Heidegger, *Pytanie o technikę...*, s. 8.

⁸ Ibidem, s. 9.

⁹ Ibidem, s. 10.

¹⁰ Ibidem, s. 16-17.

¹¹ Por. W. J. Richardson, *Heidegger. Through Phenomenology to Thought*, The Hague 1974, s. 7.

¹² Ibidem, s. 325.

¹³ Por. ibidem, s. 324.

bycie. Człowiek – pisze sam Heidegger – błądzi tym bardziej, im bardziej ujmuje siebie jako standard innych bytów¹⁴.

Człowiek staje się tym bytem, na którym ze względu na swoje bycie i swoją prawdę opiera się wszelki byt. Człowiek staje się ośrodkiem odniesienia bytu jako takiego¹⁵.

Kiedy człowiek staje się podmiotem, staje się również odniesieniem dla ujmowania wszelkich innych bytów, które są już tylko przedmiotem jego poznania¹⁶. Sytuację, w której człowiek staje się punktem odniesienia wszelkiego bytu nazywa Heidegger światobrazem.

[...] człowiek czyni z siebie scenę, na której byt musi się odtąd przedstawiać, prezentować tzn. być obrazem¹⁷.

Podbój świata jako obrazu staje się podstawowym celem nauki, która odtąd jest obok techniki jedną z form panowania nad światem. Pozytywny postulat Heideggera zakłada możliwość przezwyciężenia kryzysu kultury europejskiej poprzez odrzucenie założenia czyniącego człowieka satrapą w stosunku do innych bytów. Taka postawa (prezentacja innych bytów jako przedmiotów) ustawia człowieka ponad bytami.

Chodzi raczej o to, że to człowiek jako podmiot określa, co jest, a co nie jest bytem. Idzie za tym o „panowanie” nad bytem, opanowywanie świata¹⁸.

Opanowywanie świata jako obrazu sugeruje, że nie ma ono charakteru dzisiejszego ujarzmiania przyrody, lecz jest raczej stawianiem bytu przed sobą, tak jak obraz można przed sobą ustawić do dyspozycji jako przedmiot. Jest to postawa uprzedmiotawiająca, jak powiedziałaby Heidegger „rachująca”.

Gdy podstawę tego, co jest, znajduje się w subiektywności, człowiek jako podmiot staje się panem bytu, zaś jego odnoszenie się do bytu – opanowywaniem go¹⁹.

W takiej sytuacji pierwotne myślenie bycia (*Seinsdenken*) staje się teraz myśleniem o czymś, o bycie, żeby się lepiej „urządzić w świecie”.

Ta krótka dygresja pozwoliła, jak sądzę, na znalezienie właściwej perspektywy, w której nowożytna technika okazuje się być przedłużeniem greckiej metafizyki, a nawet, można powiedzieć jej spełnieniem. Spełnienie to ma charakter transgresji; jest przejściem od człowieka ujętego jako *animal rationale* do współczesnego depozytariusza techniki, specjalisty, konsumenta kultury pozytywnie oceniającego naukę jako skuteczny instrument do eksploatacji bytów i panowania

¹⁴ Por. M. Heidegger, *O istocie prawdy*, tłum. J. Filek, [w:] idem, *Znaki drogi*, Warszawa 1995, s. 82.

¹⁵ M. Heidegger, *Czas światobrazu*, tłum. K. Wolicki, [w:] idem, *Budować, mieszkać, myśleć*, Warszawa 1977, s. 141.

¹⁶ Por. K. Rosner, *Hermeneutyka jako krytyka kultury*, Warszawa 1991, s. 88.

¹⁷ M. Heidegger, *Czas światobrazu*..., s. 144.

¹⁸ B. Baran, *Saga Heideggera*, Kraków 1990, s. 108.

¹⁹ K. Michalski, *Heidegger i filozofia współczesna*, Warszawa 1998, s. 241.

nad światem. Istota techniki nie będzie polegać na postępie technicznym, lecz na takim urządzeniu świata, w którym człowiek staje się celem samego siebie i chce ze względu na ten cel świat uporządkować.

Powracamy do głównego wątku naszych rozważań; pole jakie otwiera przed nami instrumentalna strona techniki jest mocno ograniczone. Z jednej strony hipertrofia racjonalności instrumentalnej, zatem tej, która kieruje działaniami zorientowanymi na osiągnięcie celu oznacza atrofie kontemplacyjnej, by użyć terminu Arystotelesa, strony naszej egzystencji, z drugiej aktywizuje jedynie świadomościowy obszar naszej istoty. Aby odkryć, czym jest rzecz w porządku ontologicznym, jako rzecz, zawiesić trzeba wymiar świadomościowy sprawiający, że postrzegamy rzeczy wyłącznie w kategoriach ich poręczności, *eo ipso* użytku, jaki możemy z nich zrobić. Jest oczywiście rzeczą wątpliwą, by starożytni postrzegali rzeczy wyłącznie przez pryzmat ich bezwzględnej autonomii, nie budzi jednak żadnych wątpliwości spostrzeżenie, że współcześnie pożytek lub jego brak wyparł całkowicie kategorię autonomii z myślenia o rzeczach. Ten rodzaj technicznego oglądu rzeczy jest być może tym, co kontrastuje naszą epokę z czasami antyku w sposób najbardziej trwały.

Zapytamy teraz co to znaczy, że „technika jest sposobem odkrywania”? Odkrywanie panujące we współczesnej technice stawia przyrodzie żądanie, by ta dostarczała energii. W ten sposób ustawia się ziemię i jej dobra na dawanie czegoś. Po pierwsze technika ustawia przyrodę w sensie przedmiotu do dyspozycji, po drugie w sensie „dostawy”, przyroda ma być dostawcą, składem energii.

Władające we współczesnej technice odkrywanie jest wyzwaniem żądającym od przyrody dostarczania energii, którą jako taką można wyzwać i gromadzić. Czy jednak nie dotyczy to także dawnego wiatraka? Nie. Wprawdzie jego skrzydła obracają się na wietrze, lecz są bezpośrednio poddane powiewowi. Wiatrak nie pozyskuje energii strumienia powietrza, aby ją gromadzić²⁰.

Tak oto ujawnia się jedna z cech konstytutywnych współczesnej techniki – jej kumulatywność, niemająca nic wspólnego ze starożytnym rozszyfrowywaniem natury. Chodzi raczej o to, by przyrodę „nastawić”, zmusić do posłuszeństwa. Kiedy rolnik w dawnych czasach – pisze Heidegger – uprawiał ziemię, znaczyło to, że ją „kultywował”, a więc jednocześnie chronił i pielęgnował²¹. Nic z owej troskliwości o przyrodę nie zachowało się współcześnie. Teraz również

[...] uprawa pola została wessana w innego rodzaju dostawianie, które *nastawia* przyrodę. Nastawia ją w sensie wyzwania. Rolnictwo jest teraz zmechanizowanym przemysłem spożywczym. Powietrze *nastawia się* na oddawanie azotu, ziemię na oddawanie rudy, rudę na oddawanie na przykład uranu, uran – energii jądrowej, którą można uwalniać w celach destrukcyjnych lub pokojowych²².

Owo „nastawianie”, o którym pisze Heidegger jest eksploatacją w dwójakim sensie.

²⁰ M. Heidegger, *Pytanie o technikę...*, s. 19.

²¹ Ibidem.

²² Ibidem.

Ekspluataje [nastawianie – T.M.], gdy otwiera i wystawia. Owa eksploatacja pozostaje jednak z góry nastawiona na eksploataowanie czegoś innego tzn. na pęd naprzód ku możliwie największemu pożytkowi przy możliwie najmniejszym nakładzie²³.

Nietrudno zauważyć, że efektywność rozumiana w kategoriach instrumentalnej racjonalności, jako maksymalny zysk przy minimalnym nakładzie, stanowi kolejną cechę konstytutywną techniki współczesnej. Ingerencja i w konsekwencji destrukcja naturalnego ładu przyrody dokonuje się tak poprzez opisane „nastawianie”, jak i „dostawianie”. Naturę tego drugiego znakomicie ujmuje sam autor *Pytania o technikę*:

W obszarze tych zaszębiających się konsekwencji dostawiania energii elektrycznej, także nurt Renu jawi się jako coś dostawionego. Hydroelektrownia nie jest wbudowana w nurt Renu tak, jak stary drewniany most, który od stuleci łączy brzegi. To raczej nurt Renu jest wbudowany w elektrownię. Jest on tym, czym jest teraz jako nurt, mianowicie dostarczycielem ciśnienia wody, na gruncie istoty elektrowni.[...] „Ren” wbudowany w dzieło – *elektrownię* i „Ren” rozbrzmiewający z dzieła *sztuki*, hymnu Hölderlina pod tym samym tytułem. Jednakże Ren – można by zaoponować – pozostaje przecież rzeką w krajobrazie. Możliwe, ale jak? Nie inaczej niż jako dostawialny obiekt do oglądania przez turystów, których dostawił tam przemysł turystyczny²⁴.

Dlaczego Heidegger pisze, że to raczej nurt Renu jest wbudowany w elektrownię? Dzieje się tak dlatego, że staje się on w obszarze wydarzania się techniki wyłącznie dostarczycielem energii, zostaje wykorzystany przez chytrą instrumentalność, która burzy dawne ekwilibrium, istniejące jeszcze wtedy, kiedy istniał ów stary drewniany most. Sens dostawiania odkrywa nam kolejny atrybut techniki – sztuczność, w której to co „dostawione” ukazuje się jako nie będące częścią ładu przyrody.

Pytaliśmy dotąd o technikę, czym jednak jest jej istota? Dla Heideggera rozpoznanie podstawowego niebezpieczeństwa współczesności związane jest z epoką technologiczną, w której panuje istota techniki jako zestaw (*Ge-stell*)²⁵. Poruszanie się w obszarze istoty techniki nie jest związane z żadną próbą jej waloryzacji czy to pozytywnej, czy negatywnej; waloryzacja taka pojawia się wyłącznie w obszarze tego co techniczne.

Zestaw oznacza sposób odkrywania, jaki włada w istocie współczesnej techniki, a sam nie jest niczym technicznym. [...] Istota współczesnej techniki wprowadza człowieka na drogę takiego odkrywania, za sprawą którego to, co rzeczywiste, wszędzie – bardziej lub mniej dostrzegalnie – staje się zasobem.[...] Tam, gdzie włada ze – staw, wszelkie odkrywanie jest naznaczone piętnem sterowania zasobem i zabezpieczania go²⁶.

Zestaw czyli istota techniki zagraża człowiekowi, ponieważ nie tylko rzeczy, ale i samego siebie zaczyna ujmować jako przedmiot. Przypomina to proces

²³ Ibidem.

²⁴ Ibidem, s. 20.

²⁵ Por. M. Heidegger, *Zwrot*, tłum. J. Mizera, Kraków 2002, s. 55.

²⁶ M. Heidegger, *Pytanie o technikę...*, s. 30-35.

opisany przez Horkheimera i Adorno w *Dialektyce oświecenia*, gdzie panowanie nad naturą zewnętrzną przekształca się w panowanie nad naturą wewnętrzną, ergo nad społecznym światem międzyludzkich stosunków. Przejawem tego zagrożenia jest obsesyjna myśl o opanowaniu przyrody i staniu się panem ziemi. Największe niebezpieczeństwo tkwi jednak w zawierającej się w istocie techniki tendencji do zakrywania własnego charakteru. Istnieje również egzystencjalne oblicze owego zagrożenia, w którym tym co zagrożone, jest doświadczenie prawdy.

Zagrożenie człowieka nie pochodzi od niebezpiecznego, być może, dla życia działania maszyn i aparatury technicznej. Właściwe zagrożenie już dotknęło człowieka w jego istocie. Panowanie zestawu grozi tym, że człowiekowi mogłoby zostać odmówione wkroczenie w bardziej źródłowe odkrywanie, a w ten sposób także doświadczenie przekazu bardziej początkowej prawdy²⁷.

Istota techniki jako zestaw ujmuje „dostawianie” jako jedyny sposób odkrywania wprowadzając w ten sposób dysharmonię. Dysharmonia w odkrywaniu oznacza, innymi słowy, zakrycie prawdziwej istoty nas samych, jak pisze Heidegger „wtrąca człowieka w niebezpieczeństwo porzucenia jego wolnej istoty”²⁸.

Przywołując słowa Hölderlina z poematu *Ren* przekonuje nas Heidegger, w tym pozornie tylko paradoksalnym stwierdzeniu, że tam gdzie jest niebezpieczeństwo „rośnie” też ratunek. Różnie rzecz jasna można rozumieć słowa Hölderlina. Istotą poznania, ale i autentycznego doświadczenia, to znaczy takiego, które jest zorientowane na prawdę i które uczy nas czegoś jest, jak sądzę, ryzyko. Niepodobna przecież przeczyć temu, że Ikarowy lot był przedsięwzięciem ryzykownym, ale jednocześnie krokiem ludzkości na drodze do opanowania przestrzeni, trudno też nie zgodzić się, że prawdziwe to poznanie, w którym nie boimy się zakwestionować tego, co do czego, jak nam się wcześniej zdawało, nie mieliśmy żadnych wątpliwości.

Pozostaje nam zapytać, czego uczy nas myślenie Martina Heideggera? Czy pod gęstą pokrywą neologizmów i niełatwego przecież języka jest jeszcze coś, co może do nas przemówić, nas – współczesnych, ludzi Zachodu?

Troska Heideggera dotyczy raczej naszego egzystencjalnego cierpienia spowodowanego technicznym rozumieniem bycia a nie zniszczenia wyrządzonego przez jakieś konkretne technologie. Niebezpieczeństwem nie jest, a przynajmniej nie tylko, zniszczenie środowiska naturalnego czy kultury, ale niektóre z „totalizujących praktyk” trywializujących nasze rozumienie bycia. Nie jest to groźba, dla której trzeba by szukać doraźnego rozwiązania, ale nasza ontologiczna kondycja, która wymaga przemiany naszego rozumienia bycia. Istota techniki to nic innego jak techniczne rozumienie bycia²⁹. Polega ona na szukaniu porządku we wszystkim, tak by osiągnąć większą elastyczność i skuteczność w zarządzaniu zasobami. Techniczne myślenie czyni nas wyłącznie trybami w jakiś szerszych systemach, przez które jesteśmy „dostawiani” i wykorzystywani sądząc przy tym, że jest do-

²⁷ Ibidem, s. 36.

²⁸ Ibidem, s. 42.

²⁹ Por. H. L. Dreyfus, *Heidegger on the Connection between Nihilism, Art, Technology, and Politics*, [w:] *The Cambridge Companion to Heidegger*, ed. Ch. B. Guignon, Cambridge 1993, s. 305.

kładnie na odwrót³⁰. Żyjemy w czasach, w których próbujemy rozwijać nasze możliwości tylko przez wzgląd na dalszy wzrost (w sensie technicznym), nie mamy bowiem żadnych swoście ludzkich celów³¹. W perspektywie technicznej społeczny czy religijny sens naszego istnienia przestaje się liczyć; człowiek staje się tylko zasobem, który może być użyty, co więcej, który może być ulepszony jak wszystko inne. Już Nietzsche odkrył, że człowiek współczesny nie pracuje po to by odpoczywać, jak człowiek starożytny, ale odpoczywa by mógł lepiej pracować. Wydaje się, że jesteśmy świadkami wielkich zmian w percepcji czasu, który staje się coraz bardziej „zewnętrzny” wobec nas, jest coraz bardziej tym, co można zmierzyć, bądź to upływem czasu-chwil, bądź ubytkiem zadań, które nasza instrumentalność postawiła nam do wykonania. Stosunek do czasu jak i szacunek dla tego, co irracjonalne, dla dionizyjskiej strony naszego życia, cechujący starożytnego Greka nie pasuje do urządzonego na zasadach skuteczności świata ery technologicznej. Przekształceniu ulega również stosunek do rzeczy, które stają się narzędziami, zasobami niezrozumiałymi poza kategorią poręczności.

Wszystkie kultury w jakimś sensie wpajają normy ludzkiego zachowania oraz odnajdują jakiś ład w naturze, ale tylko kultura techniczna próbuje stworzyć społeczny i naturalny ład poprzez całkowitą eliminację i przekształcenie wszelkich wyjątków, czyli tego, czego nie możemy uznać za uniwersalną regułę³². Czym nie możemy zarządzać traktujemy jako niekontrolowalne i nieprzewidywalne. Opisane przez M. Foucaulta narodziny kliniki są dobrym przykładem takiej właśnie formy dyscyplinowania, która z czasem stanie się nowoczesną techniką panowania w ogóle³³. Ewolucja instytucji – pomników technicznego myślenia prowadzi od kliniki poprzez fabrykę, więzienie, aż do szkoły uważanej za triumf dwudziestowiecznej edukacji. Cel jest zawsze ten sam – uprzedmiotowienie. Pacjent dla Foucaulta jest zawsze tylko przedmiotem badań medycznych, nigdy partnerem w psychiatrycznej terapii³⁴. Strukturę owych współczesnych instytucji – zakładów wyznacza „obiektywizujące, badawcze, analitycznie nadzorujące i wszystko przenikające spojrzenie”³⁵. Epoka techniczna przynosi ostatecznie uśmiercenie dialogicznych relacji pomiędzy ludźmi, sprowadzając je do skostniałego monologu, w którym stają się dla siebie nawzajem tylko przedmiotami.

Heidegger uczy nas myśleć, dlatego nie pozostawia wyłącznie tej smutnej diagnozy. Chce by współczesne myślenie stało się rękodziłem, ręczną robotą, a nie dziełem maszyn. Reguły seryjnego wytwarzania sprawdzające się w świecie działań techniczno-instrumentalnych zawodzą w świecie myśli, niszcza bowiem jej dzieła. Dlatego nie każe nam autor *Pytania o technikę* potępiać ślepo techniki, z której dobrodziejstw korzystamy na co dzień. Musimy zaakceptować nieuchron-

³⁰ Ibidem, s. 306.

³¹ Ibidem.

³² Ibidem, s. 302.

³³ Por. J. Habermas, *Filozoficzny dyskurs nowoczesności*, tłum. M. Łukasiewicz, Kraków 2000, s. 279

³⁴ Por na ten temat ciekawą pozycję, J. D. Marshall, *Michel Foucault: Personal Autonomy and Education*, Dordrecht 1996, w której autor, w oparciu o twórczość M. Foucaulta, przeprowadza krytykę indywidualnej autonomii będącej dziedzictwem liberalnego modelu myślenia o edukacji.

³⁵ Por. J. Habermas, *Filozoficzny dyskurs...*, s. 279.

ność korzystania z narzędzi techniki, ale jednocześnie nie przyznawać im prawa do dominacji nad nami³⁶. Za dobry przykład uporania się z problemem techniki, uważa H. Dreyfus – znany komentator Heideggera, kulturę japońską, w której jednorazowy plastikowy kubek na herbatę współlistnieje z porcelanową filiżanką, gdzie kultura fast-food koegzystuje z odwieczną ceremonią parzenia herbaty³⁷.

Propozycja Martina Heideggera polega na przemyśleniu historii bycia w tradycji Zachodu, jest to ścieżka filozoficzna. Obietnica – być może zrozumimy, że jakkolwiek techniczne rozumienie bycia jest naszym przeznaczeniem to z całą pewnością nie jest koniecznością. Istnieje wszak nieprzebrane bogactwo działań nieinstrumentalnych, jak choćby tak ceniona przez Arystotelesa „przechadzka z myślami i przyjaciółmi”, czy wspomiane przez Heideggera picie lokalnych win z przyjaciółmi. Nie są one intencjonalnie zorientowane ani na skuteczność, ani na efektywność, wymykają się kalkulacji, pozostają marginalne i bezinteresowne i to być może one, nie Bóg, mogłyby nas uratować.

³⁶ Por. H. L. Dreyfus, *Heidegger on the...*, s. 307.

³⁷ *Ibidem*, s. 307.

NAUKI EKONOMICZNE

Kazimierz Trafas

PROCESY GLOBALIZACJI I METROPOLIZACJI A ROZWÓJ MIASTA

Ujawniające się u schyłku XX wieku procesy globalizacji i metropolizacji, szczególnie w odniesieniu do miast, każą nieco inaczej popatrzeć na możliwości ich rozwoju w wieku XXI. Globalizacja jest procesem globalnego a więc ponadnarodowego postrzegania zjawisk głównie gospodarczych, ale także i społecznych. Charakteryzuje się: przepływem kapitału i umiędzynarodowieniem rynku pracy, co powoduje, że siła robocza staje się zasobem światowym i następuje rozwój międzynarodowych korporacji, kierujących się własną strategią i działających w warunkach silnej konkurencji (Jałowicki 1999). Z kolei metropolizacja jest jakby rozwinięciem urbanizacji i oznacza proces przejmowania przez niektóre większe miasta, kierowniczej roli w zarządzaniu gospodarką, która przekształca się z typowo wytwórczej (produkcyjnej) do skierowanej bardziej na usługi i to na te bardziej rozwinięte (wyższe) i mające co najmniej ponadlokalny charakter. Stąd możemy wyróżnić metropolie globalne, krajowe i regionalne.

Sam termin „metropolia” wywodzi się z greckiego *metropolis* a więc w ścisłym znaczeniu: „państwo, które założyło kolonie” a w wolniejszym: „najważniejsze miasto wśród innych”. Obecnie oznacza zaś kompleks wielkomiejski będący jądrem (miasto centralne) większego zurbanizowanego obszaru (tzw. obszaru metropolitalnego) i skupiającym pewne instytucje o charakterze co najmniej ponadregionalnym czy wręcz międzynarodowym, globalnym.

Współczesna metropolia, w dobie globalizacji, biorąc pod uwagę dość już bogatą literaturę przedmiotu, odznacza się następującymi cechami: liczbą mieszkańców ponad 1 milion, doskonałością usług, znaczącym potencjałem innowacyjnym (technologicznym, ekonomicznym i kulturowym), specyficznym *genius loci*, a jej wzrost odbywa się nie tylko poprzez rozszerzanie samej zabudowy o miejskim charakterze oraz przekształcenia strukturalne w samej metropolii, ale i w całym obszarze metropolitalnym a nawet poza nim. Pewne zaczątki takiego układu, powstającego zresztą także i na bazie starych ośrodków, szczególnie na

zachód od miasta w kierunku aglomeracji górnośląskiej (katowickiej) obserwować można w Krakowie i całej jego aglomeracji.

Oceniając obecnie stopień metropolizacji danego ośrodka należy wziąć pod uwagę przede wszystkim warunki do prowadzenia działalności gospodarczej, która coraz bardziej opierać powinna się na wiedzy i posiadac:

- kapitał ludzki, wyrażający się siłą przyciągania siły roboczej i jej utrzymania,
- uniwersytety i instytuty badawcze sprzyjające rozwojowi zaawansowanym technologiom (np. parki technologiczne),
- łatwość wymiany informacji i wykorzystanie wysoko wykwalifikowanej kadry specjalistów,
- wysoką jakość życia mieszkańców oraz środowiska przyrodniczego, w tym możliwości wygodnego zamieszkania na peryferiach metropolii wobec wielu zagrożeń występujących w ich części centralnej (m.in. zanieczyszczenie środowiska, przepięczność itp.),
- dogodną infrastrukturę transportową, w tym bliskość lotniska i szybkiego dostępu do niego (autostrada, szybka kolej) a także dostęp do nowoczesnych środków komunikowania się i informacji,
- korzystny „klimat” dla inwestorów (np. ułatwienia w procedurach administracyjnych),
- możliwość bezpośrednich kontaktów wyrażającą się np. znaczną liczbą przedsiębiorstw w jednym miejscu, (Benko G.1993, Jałowiecki B., 1999).

Jak w kontekście powyższych wymagań i kryteriów plasuje się Kraków jako metropolia łącznie ze swoim obszarem metropolitalnym (KOM)? Na wstępie zaznaczyć należy, że z polskich miast właściwie jedynie Warszawę można uważać za względnie ukształtowaną metropolię (np. zgrupowanych tam jest 1/4 ogółu firm z udziałem kapitału zagranicznego) i to raczej o wymiarze średniej klasy europejskiej. W przypadku innych dużych miast uważanych za metropolie tj. zrzeszonych w Unii Metropolii Polskich, np. Krakowa, ale także i Poznania (dogodne położenie w stosunku do głównej osi europejskiej wschód-zachód, targi międzynarodowe), Wrocławia (potencjał naukowy, powiązanie autostradowe z zachodnią Europą), mniej Łodzi, Trójmiasta czy Katowic (Górnego Śląska) – mamy do czynienia z kształtowaniem się układów metropolitalnych w dzisiejszym tego słowa znaczeniu, tj. przede wszystkim jako węzłami sieci przepływów finansów, innowacji, nauki i kultury (Kukliński 2000).

Wielkość miasta będącego centrum (jądrem) obszaru metropolitalnego nie stanowi obecnie bezwzględnie warunku metropolitalności; w warunkach polskich przyjmuje się ją z uwagi na liczbę ludności, na około pół miliona, a więc Kraków ze swoimi 740 tys. (a całego obszaru metropolitalnego – znacznie ponad 1 mln, względnie spełnia warunek pierwszy.

Trudno zapewne już obecnie mówić o doskonałości usług wyższego rzędu, ale są one już znaczące (głównie w zakresie: nauki – liczne uczelnie wyższe, kultury czy specjalistycznej medycyny, np. liczące się w świecie centrum kardiochirurgii), gorzej jest z usługami w zakresie transportu czy natury rekreacyjno-

sportowej, ale np. sieć handlowa i gastronomiczna w Krakowie nie odbiega od przeciętnej metropolii europejskiej.

Niestety, nie można jeszcze Krakowa uważać za centrum innowacyjności, jednak idea parków technologicznych nie jest obca władzom samorządowym i w ostatnich latach stworzono warunki dla ich realizacji (np. w obrębie III Kampusu UJ czy Politechniki Krakowskiej).

Nie można też mówić o tym, że gospodarka Krakowa w wystarczającym stopniu „oparta jest na wiedzy”, chociaż i tutaj są korzystne symptomy, ale np. sektor uczelniany powinien przejąć tutaj rolę wiodącą a sektor prywatny odgrywać rolę głównego inwestora. Kluczowym wydaje się współpraca w trójkącie: uczelnie (nauka) – biznes – władze lokalne, przy czym ten ostatni sektor, głównie samorządowy, pomagać powinien zarówno w kreowaniu programów inkubacyjnych przedsiębiorczości, jak i w działaniach promocyjnych.

Najbardziej metropolia Krakowa spełnia warunek specyficznego *genius loci*. Zarówno malownicze położenie miasta, zachowany układ miasta średniowiecznego, liczne zabytki architektury i sztuki, koloryt jego mieszkańców (w tym w przeszłości różnorodność etniczna) oraz specyficzna atmosfera miasta stanowią o jego tożsamości i unikalności.

Przyciąganie siły roboczej jest znaczne – wiele osób, w tym z wyższym wykształceniem chce podjąć pracę w Krakowie, działają też inkubatory przedsiębiorczości. Potencjał naukowy Krakowa daje duże gwarancje stopniowego rozwoju zaawansowanych technologii (m.in. poprzez tworzenie parków technologicznych, inkubatorów przedsiębiorczości, liczne granty, np. w zakresie biotechnologii).

Wymiana i dostęp do informacji nie jest jeszcze odpowiedni, ale sprzyja temu np. utworzenie CYFRONETU, obsługującego instytucje naukowe.

Jakość życia w sensie ekologicznym uległa ostatnio znacznej poprawie (choć stała jego kontrola jest nadal niezbędna) w związku z likwidacją uciążliwej produkcji niektórych zakładów przemysłowych lub ich działów (np. w Hucie im. T. Sendzimira) oraz wprowadzaniu gałęzi proekologicznych.

Okolice Krakowa (łącznie z jego przedmieściami) są przyjazne dla zamieszkania. Symptomatyczne jest, że nawet przedsiębiorcy działający na Śląsku wolą zamieszkiwać w Krakowie i stąd dojeżdżać, wykorzystując dogodne połączenie autostradowe.

Standard infrastruktury transportowej wciąż jednak nie jest zadowalający, pomimo unowocześnienia taboru komunikacji miejskiej i wybudowaniu kilku nowych przepraw mostowych; oraz zrealizowaniu zachodnio-południowego obejścia autostradowego na głównej trasie przelotowej wschód-zachód, z odejściem na południe w kierunku Zakopanego i granicy ze Słowacją (z nowocześnie rozwiązany węzłem komunikacji drogowej).

W niedalekiej przyszłości ma być zrealizowane połączenie portu lotniczego z centrum miasta – szybką koleją, a w samym mieście wprowadzone linie szybkiego tramwaju. Trzeba jednak zaznaczyć, że szybkie połączenia kolejowe systemu „Intercity” ma Kraków tylko z Warszawą i częściowo z Gdańskiem (ostatnio też

z Berlinem przez Wrocław) a autostrada łączy go tylko z Katowicami – co w kontekście funkcjonowania w sieci europejskich metropolii nie jest wystarczające.

Kraków cechuje korzystny klimat dla rozwoju przedsiębiorczości (także w wymiarze edukacyjnym) natomiast ułatwienia administracyjne, np. dla inwestorów są w toku przygotowań (m.in. skrócenie czasu oczekiwania na pozwolenie na budowę), wprowadzono też częściowo ulgi podatkowe. Strefa ekonomiczna Kraków-Wschód (tereny wokół Huty im. Sendzimira) jest przykładem skupienia wielu przedsiębiorstw w jednym miejscu i przez to powstania nowego „środowiska ekonomicznego”.

Krakowski Obszar Metropolitalny, a więc miasto centralne wraz z przyległymi mniejszymi miastami oraz zurbanizowanymi terenami wiejskimi nie jest jednoznacznie rozumiany. Według pewnych arbitralnych decyzji zaakceptowanych przez samorządy wojewódzkie i Unie Metropolii Polskich jest to obszar miasta centralnego z przyległymi do niego powiatami. Inną koncepcję zaproponował autor (Trafas, Zborowski 2003) i ona została uwzględniona w Planie zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego – zatwierdzonego w 2003 przez Sejmik Wojewódzki. Generalnie rzecz ujmując za tzw. region metropolitalny uważa się ciągłą przestrzennie strefę oddziaływania obszaru metropolitalnego, sięgającą zazwyczaj granic wytworzonych przez sąsiednie obszary metropolitalne. Dlatego też cały kraj można by podzielić na regiony metropolitalne, pokrywające całe jego terytorium.

Najważniejsze dla rozwoju miasta w kontekście metropolitalnym jest rozwinięcie jego funkcji w kierunku zmniejszenia dystansu do metropolii europejskich przynajmniej w obszarze tzw. Europy Środkowej, w której Kraków postrzegany jest na razie jedynie jako tzw. metropolia historyczna. Natomiast należy stwierdzić, że niemal od początku swego istnienia odznaczał się on heterogenicznością swoich funkcji, chociaż zmieniały się one w czasie (np. w XVI wieku utracił funkcję stolicy kraju, odzyskawszy ją częściowo, w wymiarze symbolicznym i duchowym – w czasie rozbiorów). Ta wielofunkcyjność jest cechą wyróżniającą miast metropolitalnych, których zasięg oddziaływania jest nieraz trudny do wyznaczenia przestrzennego (Purchla J., 1996).

Aktualne **funkcje metropolitalne Krakowa** wymagają dokładnego zidentyfikowania (także i przestrzennego), określenia ich potencjału a niekiedy ich wzmocnienia (szczególnie tych zewnętrznych). Do podstawowych funkcji metropolitalnych Krakowa należą:

- **polityczno-administracyjna** – to pełniona funkcja stolicy województwa, powiatu grodzkiego (jako gminy miejskiej) oraz powiatu ziemskiego krakowskiego a także siedziby kilku tzw. administracji specjalnych (np. Okręgu Wodnego). Taka ranga miasta wymaga inwestycji umożliwiających sprawne funkcjonowanie samorządu na wszystkich poziomach a także obsługę mieszkańców Krakowa i regionu oraz inwestorów pragnących realizować swe zamierzenia w Krakowie i jego obszarze metropolitalnym. Funkcja polityczna to także funkcjonowanie instytucji międzynarodowych; takich jak: placówki konsularne (aktualnie działają konsulaty generalne: Austrii, Francji, Niemiec, Rosji, Ukrainy, Węgier i Stanów Zjednoczo-

nych oraz konsulaty honorowe: Brazylii, Chile, Danii, Wielkiej Brytanii, Włoch), siedziby organizacji międzynarodowych lub ich filii. W tej funkcji mieszczą się także liczne kontakty Krakowa z miastami partnerskimi na całym świecie (m.in. z Norymbergą, Frankfurt, Lipskiem, Orleanem, Edynburgiem, Kijowem, Bratysławą, Rochester, Florencją, Wiedniem, Wilnem). Kraków ma obecnie wielką szansę stania się ważną metropolią w Europie Południowo-Wschodniej a jego konkurencyjność w stosunku do takich miast tego regionu jak: Bratysława, Brno, Lwów a nawet położony „w cieniu” Wiednia, Budapeszt – jest oceniana wysoko. Należy także pamiętać, że Kraków był również kolebką ruchów narodowych i społecznych (np. insurekcji kościuszkowskiej w 1794 r. czy „Solidarności” w latach 80. XX wieku) i ma swoje poczesne miejsce na historyczno-politycznej mapie Europy.

- **duchowa (dziedzictwa narodowego i kulturowego)** – są to tradycje związane z pełnieniem przez Kraków kiedyś funkcji stołecznych (zarówno formalnych, jak i „duchowych” w czasie rozbiorów czy okupacji) i nagromadzonymi w związku z tym pamiątkami, datami wydarzeń historycznych. Kraków jako siedziba jednego z trzech najstarszych biskupstw w Polsce (obecnie arcybiskupstwa i metropolii kościelnej) pełnił i pełni ważną rolę, podkreśloną jeszcze przez papieża Jana Pawła II (b. metropolity krakowskiego) i Jego działalność o znaczeniu uniwersalnym. Ważne są również niematerialne wartości dziedzictwa kulturowego, takie jak: historyczne tradycje miejsc i społeczności, tradycje uniwersyteckie i naukowe, historyczne powiązania z innymi kulturami, uwzględniające np. obecność mniejszości etnicznych, przykładowo Żydów w przeszłości (wysoką rangę w świecie ma organizowany tutaj corocznie Festiwal Kultury Żydowskiej) a Ukraińców czy Ormian obecnie. Ów *genius loci* i związana z nim symbolika jako wyznacznik tożsamości jest silnym, metropolitalnym atutem Krakowa.

- **kulturowa** – związana z wypełnianiem roli stolicy kulturalnej regionu, Polski a niedawno, w 2000 roku i Europy, poprzez istniejące liczne instytucje kultury (13 teatrów, 4 orkiestry symfoniczne 18 muzeów, kilkadziesiąt galerii) oraz organizowane imprezy, w tym kilku międzynarodowych festiwali (np. Filmów Krótkometrażowych, a ponadto: organowych, teatralnych czy orkiestr wojskowych). Różnorodne i prężne środowisko artystyczne Krakowa skupione wokół trzech uczelni artystycznych (ASP, Akademia Muzyczna i Wyższa Szkoła Teatralna) oraz liczne indywidualności (między innymi dwóch noblistów w zakresie literatury czy światowej sławy kompozytor) nie posiada jednak wystarczającego zaplecza dla prezentacji swojej twórczości a sam artystyczny klimat Krakowa nie jest wystarczający w przypadku organizowania imprez najwyższej rangi, a także imprez bardziej masowych. Do najpilniejszych zadań należą więc: budowa Centrum Kongresowo-Koncertowego oraz wielofunkcyjnej hali widowiskowo-sportowej, o standardzie umożliwiającym organizację festiwali oraz imprez widowiskowych i sportowych o znaczeniu międzynarodowym i krajowym a także rozbudowa Opery i Operetki.

Funkcja kulturowa łączy się przede wszystkim jednak z nagromadzonymi w ciągu wieków zabytkami kultury i sztuki tworząc największy potencjał miasta i główną jego atrakcyjność w wymiarze krajowym, europejskim i uniwersalnym.

Są to tzw. materialne części składowe dziedzictwa kulturowego (Murzyn 2002) wśród, których można wyróżnić:

- 1) układy urbanistyczne i ruralistyczne – zabytkowa struktura przestrzenna, będąca powstałym w wyniku ewolucji wielowiekowym działem przestrzennym, jej autentyzm i zróżnicowanie (unikalny i nie zmieniony układ miasta średniowiecznego w Krakowie, liczne bardzo stare wsie na terenie obszaru metropolitalnego, miasta rezydencjonalne: Niepołomice, Krzeszowice),
- 2) związaną z układem urbanistycznym sieć dróg pochodzącą z różnych okresów,
- 3) zabytkową zabudowę reprezentującą różne, wykształcone historycznie typy, poszczególne obiekty – dzieła architektoniczne i zespoły zabytkowe z historycznymi nawarstwieniami (budowle sakralne, rezydencjalno-mieszkalne, użyteczności publicznej, obronne (zespół fortyfikacji – w Krakowie trzy ich pierścienie, zabytki techniki, np. mosty oraz budownictwa ludowego np. w skansenach),
- 4) zespoły form krajobrazu zielonego: zabytkową zieleni, parki, ogrody, bulwary, zadrzewienia oraz zespoły form związanych z reliktnymi krajobrazu naturalnego w obrębie miasta (w Krakowie są to przede wszystkim Planty, Błonia, bulwary Wisły, zieleni towarzysząca zespołom fortyfikacji, kilka rezydencji dworskich otoczonych parkiem lub zabytkowym ogrodem także i poza miastem w obszarze metropolitalnym, np. w Krzeszowicach),
- 5) tzw. zabytki lub obiekty ruchome, będące w posiadaniu instytucji i osób prywatnych (zbiory kościelne i klasztorne, kolekcje i zbiory muzealne, archiwa, biblioteki), w tym z tej miary obiektami jak: obraz Leonarda da Vinci „Dama z łasiczką” czy Złoty Globus Jagielloński.

Oprócz samego centrum historycznego Krakowa (Stare Miasto wraz z Kazimierzem), na listę światowego dziedzictwa kultury UNESCO wpisane są jeszcze leżące w KOM: Kopalnia Soli w Wieliczce oraz zespół klasztorny wraz z kalwarią w Kalwarii Zebrzydowskiej. Wraz z nieodległym b. Obozem Koncentracyjnym w Oświęcimiu oraz kilkoma drewnianymi kościołkami w południowo-wschodniej części województwa małopolskiego; jest to największe zgrupowanie tej klasy obiektów na świecie. Każde z nich ma bezcenną, unikalną, ale i uniwersalną wartość. Jednak większość zabytków znajduje się w złym stanie technicznym, stąd wynikają zadania w sferze opieki konserwatorskiej.

• **edukacyjno-naukowa** – związana przede wszystkim z najstarszym polskim Uniwersytetem (i drugim po Uniwersytecie Karola w Pradze – w tej części Europy), a także z 10 państwowymi i 8 niepublicznymi wyższymi uczelniami (w tym ostatnio powołaną do życia Akademią Europejską oraz Krakowską Szkołą Wyższą im. A. F. Modrzewskiego). Z kadrą liczącą ok. 10 000 nauczycieli akademickich oraz stale wzrastającą liczbą studentów – w roku 2000/2001 ponad 130 000 (w tym jednak z bardzo małym, bo zaledwie 0,7 odsetkiem studentów zagranicznych) Kraków stanowi drugi po Warszawie ośrodek akademicki i naukowo-badawczy w kraju, o szerokim zasięgu oddziaływania ponadregionalnego. Przyczynia się do tego także obecność wielu instytucji badawczych z Oddziałem Polskiej Akademii Nauk oraz Polską Akademią Umiejętności na czele oraz wielu oficyn wydawniczych (niektóre jedyne w Polsce np. Polskie Wydawnictwo Muzyczne). Aby umocnić tę

funkcję, szkolnictwo wyższe oraz nauka wymaga jednak nowych inwestycji obejmujących: budowę, rozbudowę, adaptacje i modernizacje we wszystkich uczelniach krakowskich, z których najważniejsze to:

- wznoszony obecnie III Kampusu Uniwersytetu,
- II Kampusu AGH w Mydlnikach,
- Obszar rozwojowy Politechniki Krakowskiej w Czyżynach,
- Obszar rozwojowy Collegium Medicum UJ w Prokocimiu.

Wspomagane one być muszą: realizacją ogólnomiejskiej infrastruktury technicznej związanej z funkcjonowaniem uczelni, rozwojem infrastruktury informatycznej i telekomunikacyjnej oraz zapewnieniem dostępności komunikacyjnej i łączności z centrum za pośrednictwem środków transportu zbiorowego, a w szczególności szynowego.

Funkcja Krakowa jako centrum naukowo-akademickiego byłaby bardziej znacząca (w kontekście innych większych ośrodków europejskich) gdyby potencjał ten bardziej przekładał się na konkretne rezultaty badawcze, mierzone publikacjami w uznanych światowych czasopismach (ze wskaźnikiem poniżej jednej publikacji na 1000 mieszkańców Kraków nie mieści się w pierwszej 50. naukowych ośrodków europejskich)

• **gospodarczo-finansowa** – związana z bazą ekonomiczną, a także z sektorem bankowym oraz z instytucjami tzw. otoczenia biznesu. W Krakowie zlokalizowany jest jeden z największych w Polsce (a także i w Europie) zakładów przemysłowych, ale wymagający poważnej restrukturyzacji i unowocześniania; mowa o Hucie im. T. Sendzimira. Jednocześnie dochodzi do głosu idea wprowadzania przemysłów naukochłonnych, np. Centrum Zaawansowanych Technologii, Krakowski Park Technologiczny (z tak znaną już w świecie firmą komputerową jak COMARCH w Czyżynach). Funkcjonują tu też znane firmy zagraniczne np. MOTOROLA, DELPHI czy PLIVA w Krakowie a także COCA COLA, BAHLESEN, PERNORD RICARD, SAXON i HERZ w obszarze metropolitalnym. Przyciągnięcie inwestycji w dziedzinie wysokich technologii, nieinwazyjnych dla środowiska przyrodniczego i kulturowego, stworzy nowe możliwości zatrudnienia wysokowykwalifikowanej kadry rekrutującej się spośród absolwentów krakowskich uczelni oraz będzie impulsem dla uruchomienia, we współpracy ze światem nauki, procesów innowacyjnych w krakowskich firmach (Trafas K., 1996).

Integracja działań, zlokalizowanych w Krakowie i jego obszarze metropolitalnym ośrodków naukowych i ośrodków wysokich technologii będzie dynamizowała rozwój nowoczesnych systemów, efektywny transfer technologii poprzez podjęcie wspólnych działań mających na celu bezpośrednie wykorzystanie doświadczeń i możliwości środowiska naukowego przez firmy i ośrodki badawcze oraz szybkie wdrażanie wyników badań naukowych w praktyce.

Na terenie Krakowskiego Parku Technologicznego będą lokalizowane firmy i ośrodki badawcze zajmujące się: rozwijaniem i transferem nowych proekologicznych technologii i ich wdrażaniem do produkcji (w tym biotechnologie, systemy informatyczne, *high-tech* itp.), a także projektowaniem i wytwarzaniem

związany z szeroko pojętą ochroną środowiska (w tym niekonwencjonalnymi źródłami energii).

W Krakowie funkcjonuje ponad 290 spółek z kapitałem zagranicznym, co jest 10-krotnie mniej niż w Warszawie, ale ponad 40 inwestorów zagranicznych zaangażowało tutaj kapitał powyżej 1 mln USD. Systematycznie postępująca, choć wielokrotnie kontestowana zarówno przez grupy mieszkańców, jak i drobnych kupców (ale o znakomitych tradycjach) – ekspansja zagranicznych sieci sklepów typu supermarket reprezentowana jest przez niemiecką firmę Metro (M1) francuską Carrefour, brytyjską Tesco i inne. Mają tutaj siedziby 3 centrale banków komercyjnych, 45 oddziałów innych banków, 5 biur maklerskich.. Zaczyna funkcjonować centrum wystawiennicze i targowe, które już pod względem liczby imprez wystawienniczych należy do największych w Polsce, wymaga jednak ono dalszego wsparcia dającego możliwość organizowania imprez handlowych o różnym profilu i zasięgu. Obecnie organizuje się już szereg targów specjalistycznych, np. KRAKIDENT, AQUA THERM, HORECA, Targi Budowlane, a ostatnio szybko nabierające także i międzynarodowego znaczenia Targi Książki.

W Krakowie działa szereg instytucji zajmujących się promocją, szkoleniami i ekspertyzami gospodarczymi, w tym takie jak: Krakowska Kongregacja Kupiecka, Krakowskie Towarzystwo Przemysłowe, Izba Przemysłowo-Handlowa – o wieloletniej tradycji i ustalonych kierunkach współpracy z zagranicą. W związku z przystąpieniem Polski do Unii Europejskiej i koniecznością dostosowania się do nowych potrzeb miasto powinno być gotowe do przyjęcia nowych instytucji międzynarodowych, co spowoduje wzrost zapotrzebowania na atrakcyjne dla nich lokalizacje. Powinny być podjęte działania zmierzające do przyciągnięcia dalszych, znaczących na rynkach światowych firm i korporacji finansowych i gospodarczych.

• **turystyczno-uzdrowiskowa**, Kraków jest największym centrum turystyki przyjazdowej w Polsce, co wynika z jego unikalnych walorów jako miasta zabytków ale i walorów przyrodniczo-krajobrazowych zarówno miasta, jak i okolicy (Wieliczka, Ojcowski Park Narodowy). Może też być on bazą do dalszych wycieczek w Tatry czy Pieniny („brama do Karpat”) zaliczanych do najbardziej interesujących krajobrazowo obszarów w tej części Europy (np. spływ Dunajcem). Posiadając tak wybitne walory i atrakcje turystyczne własne oraz w bliższej i dalszej okolicy, należy podkreślić, że nie jest sensowny i możliwy rozwój turystyki w Krakowie bez stworzenia wspólnej oferty miasta i regionu (Fitt 1998). Oferta ta jest wielokierunkowa:

- turystyka wycieczkowa, której celem są zabytki i kulturowe atrakcje,
- turystyka tranzytowa dla, której Kraków jest atrakcyjnym przystankiem na trasach do Wieliczki, Tatr, Oświęcimia czy Wadowic a także na Słowację,
- turystyka kongresowa i biznesowa, której celem są konferencje, sympozja oraz same ośrodki naukowo-badawcze i biznesowe,
- turystyka pielgrzymkowa związana z Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach a także z bliskością Kalwarii Zebrzydowskiej i Wadowic.

Istotnym wyróżnikiem metropolii turystycznej jest stwarzanie możliwości wielokrotnego pobytu, a tymczasem w ostatnich latach stale maleje liczba turystów zagranicznych, pomimo zwiększającej się liczby miejsc w hotelach i pensjonatach (ostatnio nowe hotele sieci Novotel, Radisson i Sheraton) nie w pełni jednak wykorzystywanych (w ok. 60%) z powodu znacznej sezonowości ruchu turystycznego. Jednak według prognoz, po chwilowym spadku, liczba odwiedzających Kraków będzie rosła. Przyczyni się do tego fakt integracji z Unią Europejską przy koniecznej oczywiście zwiększonej promocji miasta i regionu w Europie i w świecie; zmieni się też struktura odwiedzin z jednodniowych wycieczek w kierunku wzrostu pobytów kilkudniowych, dlatego nadal należy wspierać rozwój bazy hotelowej.

Szczególne znaczenie będzie miała rosnąca liczba pielgrzymek do Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Łagiewnikach, gdzie przewiduje się działania na rzecz zagospodarowania terenów obok, a także rosnące znaczenie Krakowa jako ośrodka, kultury, nauki i biznesu – w tym celu niezbędne jest zbudowanie Centrum Kongresowego umożliwiające organizowanie imprez o randze międzynarodowej dla dużej liczby uczestników.

Wprowadzać należy także atrakcyjne oferty w zakresie kultury, wypoczynku, rekreacji i sportu (m.in. budowa stadionu piłkarskiego i nowego sztucznego lodowiska o standardach europejskich czy zespołu kortów tenisowych); pod tym względem na razie Kraków poszczycić się może tylko nowoczesnym slalomowym torem kajakowym.

Zwiększenie atrakcyjności turystycznej wymaga przede wszystkim: poprawienia dostępności komunikacyjnej Krakowa, zwłaszcza lotniczej, np. przez czarterowe połączenia weekendowe z Wiedniem, Pragą, Budapesztem i miastami niemieckimi czy uruchomienia linii tanich przelotów, oraz rozbudowy zewnętrznego układu drogowego i kolei regionalnej, ale także usprawnienie parkowania i obsługi samochodów osobowych oraz poprawienie informacji dla turystów zagranicznych. Z tym łączy się też funkcja **komunikacyjno-transportowa** – Kraków posiada drugi co do wielkości i liczby połączeń międzynarodowych (aktualnie 11, obsługiwanych bezpośrednio lub w ramach umów *code-share* przez przewoźników polskich PLL LOT S.A. i EuroLOT S.A. oraz zagranicznych m.in. Austrian Airlines, Air France, British Airways, LUFTHANSA, Swiss International Air Lines) port lotniczy w Balicach z perspektywą dalszej rozbudowy (już dzisiaj jest on przystosowany do przyjęcia lotów transatlantyckich) oraz budujące się nowoczesne centrum komunikacyjne wokół Dworca Głównego, który stanowi największy węzeł kolejowy w południowej Polsce; w najbliższej przyszłości przewiduje się szybkie jego połączenie kolejowe z portem lotniczym.

Kraków leży na szlaku autostrady A-4 (Drezno)-Wrocław-Katowice-Kraków-Rzeszów-(Lwów), jednej z trzech głównych osi drogowych, a tym samym i osi rozwoju środkowo-wschodniej Europy. Ukończono już południowe, autostradowe obejście Krakowa w ciągu tej trasy a w dalszej kolejności przewiduje się połączenie autostradowe z Tarnowem, trwają też prace nad modernizacją trasy E-7 do Zakopanego jako drogi ekspresowej. Pomimo więc nie najlepszej sytuacji do-

stępność Krakowa w wymiarze metropolitalnym i europejskim (kontakt z głównymi sieciami połączeń) ciągle nie jest wystarczająca.

Wzmocnić metropolitalną rangę Krakowa mogą także artezyjskie siarczane wody lecznicze, bowiem istnienie w obrębie miasta uzdrowiska (Swoszowice, Mateczny) jest ewenementem na skalę światową. Jednak Zakład Przyrodolecznicy w Swoszowicach mieści się w starych wyeksploatowanych obiektach wymagających kapitalnego remontu lub rekonstrukcji. Podjęte w ostatnich latach inwestycje o charakterze modernizacyjnym są niewystarczające. Rozpoczęte prace związane z budową kompleksu szpitalno-sanatoryjnego zostały wstrzymane ze względu na opóźnienia w budowie kanalizacji.

• **Informacyjno-logistyczna** – jest to raczej funkcja przyszłościowa, ale już obecnie Kraków jest siedzibą regionalnego ośrodka TV (włączono go do ogólnopolskiego, choć nazywanego regionalnym, Programu III), kilku rozgłośni radiowych, kilku dzienników oraz czasopism (ostatnio Kraków stracił jednak na rzecz Warszawy, prestiżowy i uniwersalny tygodnik „Przekrój” o unikatowym charakterze) o dużym zasięgu czytelności. W perspektywie jest budowa nowoczesnego centrum multimedialnego w oparciu o sieci internetowe. Potencjałem Krakowa w tej dziedzinie jest druga po Warszawie liczba instytucji wydawniczych, w tym naukowych oraz istnienie wysokiej klasy zakładów poligraficznych.

Istotne jest, że miasto w swojej misji strategicznej zakłada przede wszystkim rozwój funkcji metropolitalnych, uważa je za stymulator rozwoju całego miasta a także za szansę na zapewnienie prosperity jego mieszkańcom. Poprzez aktywną politykę Miasta we współpracy z sektorem państwowym i prywatnym zostaną przygotowane i rozpoczęte inwestycje służące podnoszeniu rangi miasta jako europejskiego centrum kultury, miejsca spotkań i kontaktów politycznych i gospodarczych, centrum turystycznego, ośrodka nauki oraz nowoczesnej wytwórczości i innowacji o znaczeniu międzynarodowym.

Zarysowany powyżej potencjał Krakowa i Krakowskiego Obszaru Metropolitalnego wskazuje na to, że Kraków, chociaż nie w pełni zasługuje jeszcze na miano metropolii europejskiej (Eurometropolii) systematycznie jednak do niej zmierza. W kontekście kategoryzacji miast europejskich pożądanym byłoby osiągnięcie przez Kraków w najbliższej przyszłości pozycji tzw. „miasta o znaczeniu europejskim”. Rankingi i kategoryzacje nie zawsze wymieniają Krakowa (z polskich miast najczęściej Warszawę). Niemniej jednak J. Hebrard, P. Treuner (DATAR) traktuje Kraków łącznie z Górnym Śląskiem jako „dużą aglomerację policentryczną”, a EUREG uwzględnia Kraków na mapie jako „ośrodek miejski o znaczeniu krajowym, wskazany do rozwoju w pierwszej kolejności”. Według innych Kraków został zaliczony do VI kategorii miast europejskich (razem z Katowicami i Trójmiastem), natomiast według Europaisches Stadtenetz jako „region miejski o potencjalnym znaczeniu europejskim”. System miast krajów basenu Morza Bałtyckiego zamieszcza Kraków w III kategorii (miasta-ośrodki krajowe).

Jeżeli chodzi o położenie polskich miast metropolitalnych w europejskim systemie miast, Kraków wraz z Warszawą i Trójmiastem zaliczany jest do „strefy

peryferyjnej”. Niezależnie od tych klasyfikacji Kraków aktualnie należy do europejskiego stowarzyszenia miast EUROCITIES, a w Europejskiej Sieci Miast i Regionów Metropolitalnych METREX jest nawet członkiem założycielem jako jedyne miasto polskie. Kraków postrzegany jest w świecie jako „miasto interesujące”, świadczyć może o tym zaproszenie go do odbytego w 1994 roku GLOBAL FORUM (kontynuacja SZCZYTU ZIEMI w Rio de Janeiro) – jako jednego z 50 miast świata a jednego z krajów Europy Środkowo-Wschodniej.

Bibliografia

- Benko G., 1993, *Geografia technopoli*, Warszawa.
- Fitt J., 1998, *Turystyka jako funkcja metropolitalna Krakowa*, [w] *Metropolitalne funkcje Krakowa*, Kraków.
- Jałowiecki B., 1999, *Metropolie*, Białystok.
- Kukliński A., 2000, *Metropolia Warszawy wobec wyzwań procesów globalizacji*, [w:] *Globalizacja Polskich Metropolii*, Warszawa.
- Murzyn M., 2002, *Dziedzictwo kulturowe a rozwój miasta*, Zeszyty Naukowe Akademii Ekonomicznej w Krakowie 587. Prace z zakresu historii gospodarczej, red. J. Szpak, Kraków.
- Purchla J., 1996, *Kraków – prowincja czy metropolia*, Kraków.
- Trafas K., 1997, *Przebieg procesów transformacji i zmian infrastruktury przestrzennej aglomeracji krakowskiej*, [w:] *Aglomeracje miejskie w procesie transformacji*, cz. 4, „Zeszyty IGiPZ PAN” nr 44.
- Trafas K., Zborowski A., 2003, *Metropolia Krakowa – Krakowski Obszar Metropolitalny*, Materiały do Planu Zagospodarowania Przestrzennego Województwa Małopolskiego (projekt).
- Materiały do: Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego miasta Krakowa, Kraków 2003.

Magdalena Dołhasz

KOMUNIKACJA MARKETINGOWA PRZEDSIĘBIORSTWA – POJĘCIE I ZAKRES

Wstęp

Dynamiczny rozwój rynku i gospodarki zmusza przedsiębiorstwa do ciągłego poszukiwania nowych sposobów zdobywania klienta, aby osiągnąć a następnie umacniać swoją pozycję na rynku. Integralnym instrumentem w ramach kompozycji marketingowej, bez której współczesne przedsiębiorstwo nie można konkurować na dzisiejszym rynku jest promocja, rozumiana potocznie jako przekazywanie informacji klientowi o produktach czy działalności firmy – swoista „rozmowa” przedsiębiorstwa z rynkiem. Nawiązując do stanowiska J. Daweya, można stwierdzić, że przedsiębiorstwo istnieje dzięki przekazywaniu informacji i komunikowaniu się, że natura przedsiębiorstwa, i każdej organizacji, wyraża się właśnie w procesach przekazu i komunikowaniu się z otoczeniem¹.

Działania te są jednak bardzo różnorodne i co chwila pojawiają się nowe instrumenty i środki promocji, które firma może wykorzystać w swoje działalności na rynku. Taka różnorodność w dziedzinie promocji powoduje w konsekwencji trudności z precyzyjnym określeniem tej kategorii. To też zarówno w literaturze przedmiotu, jak i w praktyce działalności rynkowej termin „promocja” bywa różnie definiowany, a obecnie coraz częściej zamiast promocja używa się określenia komunikacja marketingowa.

Niniejszy artykuł ma charakter przyczynkarski i próbuje pokazać istotę, definicje, funkcje i zakres pojęcia „komunikacja marketingowa”.

¹ B. Dobek-Ostrowska, *Podstawy komunikowania społecznego*, Wrocław 1999, s. 13.

Promocja a komunikacja marketingowa – podobieństwa i różnice

Promocja – pod tym pojęciem zazwyczaj rozumiemy

[...] różnego rodzaju sposoby informowania o przedsiębiorstwie i jego produktach, nakłanianie do ich zakupu, jak też tworzenie właściwego wizerunku firmy itp. Na tego typu działania stosuje się różne określenia w zależności od tego, jaką ich funkcję się chce podkreślić”².

Przytoczona tu definicja promocji ma charakter bardzo uproszczony, wręcz popularny. Jednak jak się wydaje takie pojmowanie promocji na co dzień jest bardzo częste. Skłania ona do podjęcia dyskusji merytorycznej na temat: co to jest promocja? Tak postawione pytanie daje możliwość ustalenia dalszego obszaru rozważań. Dlatego w tym miejscu powinno się przedstawić różne określenia i definicje tego kluczowego dla niniejszego opracowania terminu.

Należy zaznaczyć, iż oprócz terminu „promocja”, często są w użyciu takie określenia jak³: „aktywizacja sprzedaży”, „komunikowanie się przedsiębiorstwa z rynkiem”, „komunikowanie się przedsiębiorstwa z otoczeniem”, „oddziaływanie na rynek”, „oddziaływanie na konsumenta”, „promocja marketingowa”, „polityka komunikacji (komunikowania się)”, „system komunikacji”.

Z wymienionych wyżej terminów najczęściej w języku codziennym używa się słowa „promocja”. Okazuje się, iż definicja tego terminu nastrocza kłopoty zarówno teoretykom, jak i praktykom. To też definiuje się ją rozpatrując dwa podejścia: wąskie i szerokie.

„Promocja w ujęciu węższym oznacza zespół działań i środków, za pomocą których przedsiębiorstwa przekazuje na rynek informacje charakteryzujące produkt i/lub firmę, kształtuje potrzeby nabywców, pobudza i ukierunkowuje popyt oraz zmniejsza jego elastyczność cenową”. W tym znaczeniu, nawiązując do etymologii słowa *promovere* i *promotio* (łac.), można przetłumaczyć jako „popieranie”, „sprzyjanie”, „lansowanie”, „pobudzanie” itp. Ten sposób kontaktowania się i łączności z rynkiem firmy niemiecki ekonomista H. Meffert nazywa obrazowo „tubą marketingu”⁴.

Kolejna definicja mieszcząca się w tym ujęciu to definicja T. Kramera, który podkreśla przede wszystkim wejście w kontakt z potencjalnym odbiorcą – klientem i konsumentem danego produktu. Tak więc, dla nawiązania kontaktu przedsiębiorstwo powinno uruchomić cały szereg działań, których celem jest najpierw rozpoznanie potrzeb, następnie trafienie w potrzeby potencjalnych konsumentów, wreszcie nakłonienie ich do zakupu danego produktu i/lub usługi. T. Kramer twierdzi, iż wypełnienie tych zadań jest możliwe przez firmę tylko wówczas

² Definicja A. Sznajdera, cyt. za: *Decyzje marketingowe w przedsiębiorstwie*, red. J. Mazur, Warszawa 2002, s. 215.

³ Na podstawie: *Decyzje marketingowe w przedsiębiorstwie...*, s. 215.

⁴ J. W. Wiktor, *Promocja. System komunikacji przedsiębiorstwa z rynkiem*, Warszawa 2001, s. 40.

⁵ H. Meffert, *Marketing. Grundlagen der Absatzpolitik*, gabler, Wiesbaden 1986, s. 446, cyt. za: J. W. Wiktor, op. cit., s. 40.

gdy ma ona odpowiednio zorganizowany system informacyjny nazywany systemem promocji.

System promocji stanowi zespół sprzężonych ze sobą środków, za pomocą których firma komunikuje się z otoczeniem i ma zapewnić przepływ informacji na trasie firma – pośrednicy – konsumenci oraz konkurenci – pośrednicy – firma⁶.

W tej grupie definicji znajduje się również określenie promocji rozumianej jako „oddziaływanie na odbiorców produktów i/lub usług, danego przedsiębiorstwa, polegającym na przekazywaniu im informacji, które mają w odpowiednim stopniu zwiększyć wiedzę na temat produktów i/lub usług samej firmy w celu stworzenia dla nich preferencji na rynku”⁷. Innymi słowy, promocja to sposób komunikowania się firmy z otoczeniem bliższym i dalszym, który w efekcie ma się przyczyniać do zwiększenia popytu na towary i/lub usługi oferowane przez dane przedsiębiorstwo.

Na koniec nie sposób nie zacytować definicji Ph. Kotlera, która uwydatnia kwestię różnego typu czynności podejmowanych przez przedsiębiorstwo w celu poinformowania, jakie cechy merytoryczne posiada produkt, jak również podkreśla, że istotne jest przekonanie docelowych nabywców, aby go kupili⁸; jest to również przykładem ujęcia wąskiego.

Drugi kierunek w definiowaniu promocji to ujęcie szerokie, w którym promocja traktowana jest synonimicznie z terminami „komunikacja marketingowa (rynkowa)” lub „polityka komunikacji przedsiębiorstwa z rynkiem”.

Mówiąc o szerokim ujęciu promocji, pojawia się również obecnie coraz częściej pojęcie zintegrowanej komunikacji marketingowej, a więc „komunikowanie otoczeniu rynkowemu wszelkich wartości firmy (silnych stron, przewag konkurencyjnych) przy zastosowaniu skoordynowanych działań marketingowych”⁹. W skład tak pojmowanej komunikacji marketingowej będą wchodziły instrumenty komunikacji formalnej (promocji) oraz komunikacja nieformalna, która w sposób bezpośredni lub pośredni będzie niosła komunikaty marketingowe do otoczenia rynkowego i z jego otoczenia pobierają¹⁰.

Tak rozumiana łączy elementy aktywizacji sprzedaży z badaniami marketingowymi, mającymi na celu pobór i przekazywanie przedsiębiorstwu informacji z płynących z rynku i zapewnić realizację sprzężenia zwrotnego w tym zakresie. Obejmuje dwie grupy różnokierunkowych powiązań o charakterze informacyjnym, przebiegających od rynku do przedsiębiorstwa i od przedsiębiorstwa do rynku. W takim ujęciu, oprócz promocji rozumianej jako strumień informacji skierowanej na rynek za pomocą wyspecjalizowanych działań i środków, system ten obejmuje inne elementy spełniające funkcje przekazywania informacji, takie jak: produkt, cena i dystrybucja, a także badania marketingowe oraz wewnętrzny system infor-

⁶ T. Kramer, *Podstawy marketingu*, Warszawa 1996, s. 143.

⁷ E. I. J. Przydatek, *Promocja*, Warszawa 1999, s. 74-75.

⁸ Ph. Kotler, *Marketing. Analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola*, Warszawa 1994, s. 90.

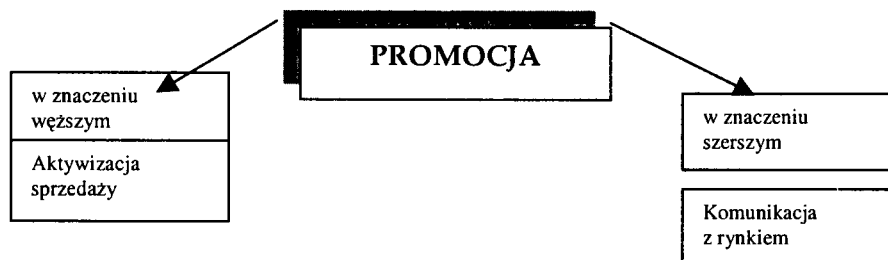
⁹ *Komunikacja marketingowa*, red. M. Rydel, Gdańsk 2001, s. 20.

¹⁰ Na podstawie: *Komunikacja marketingowa...*, s. 22.

macyjny firmy¹¹. W tym przypadku promocja ma charakter interaktywny, jak każdy proces komunikacji.

Reasumując, tradycyjne, wąskie ujęcie promocji sprowadza się jak wynika z przytoczonych definicji, do jednokierunkowego oddziaływania przedsiębiorstwa na rynek, podczas gdy komunikowanie zakłada potrzebę swoistego „wsluchiwanie się” w różnorodne sygnały płynące z rynku (jego trendy i megatrendy rozwoju, kształt i przeobrażenia makro- i mikrootoczenia, potrzeby i preferencje nabywców) i stosownej nań odpowiedzi. Dynamika przeobrażeń współczesnego świata, postępujące procesy globalizacji rynków i zaostrenia walki konkurencyjnej na arenie międzynarodowej sprawiają, iż przedsiębiorstwa stają w obliczu konieczności zastąpienia dotychczasowych, „strategii promocji” kształtowanych poprzez oddziaływanie jednokierunkowe komunikacją marketingową, stanowiącą swoistego rodzaju proces interakcji i „dialogu” pomiędzy przedsiębiorstwem a jego rynkiem docelowym. Takie ujęcie nawiązuje się do istoty terminów *communicare*, *communicatio* i *communitas*, oznaczających wymianę, łączność, rozmowę, porozumiewanie się, przekazywanie myśli, informacji, wiadomości, ale także być w związku (relacji) z kimś, uczestniczyć czy zrzeszać się¹².

Wzajemną relację pomiędzy wąskim i szerokim ujęciem promocji przedstawia rys. 1.

Rys. 1. Wąskie i szerokie ujęcie promocji

Źródło: J. W. Wiktor, *Promocja. System komunikacji przedsiębiorstwa z rynkiem...*, s. 41.

Przyjmując, iż promocja jest procesem komunikacji marketingowej, różnice ujęć wydają się nie mieć istotnego znaczenia. W zakresie ustaleń terminologicznych trzeba wziąć pod uwagę naturalną ewolucję poglądów i stanowisk. O ile wcześniej podstawowym dla określenia tego obszaru funkcji marketingu był termin promocji (aktywizacja sprzedaży), o tyle współcześnie coraz szerzej zastępuje się go pojęciem komunikacji marketingowej¹³.

¹¹ L. G. Poth, *Marketing. Grundlagen und Fallstudien Vahlen*, Munchen 1998, s. 110-111.

¹² *Słownik wyrazów obcych*, Warszawa 1977, s. 374.

¹³ Zob. szerzej: J. W. Wiktor, op. cit., s. 41-42.

Istotą komunikacji marketingowej jest sam proces komunikacji, od którego jak się wydaje, zależy intensywność oddziaływania firm na rynek i klienta. Znajomość elementów procesu komunikowania się może mieć swój udział w kształtowaniu programów promocyjnych przedsiębiorstwa. Model procesu komunikacji w założeniu odpowiada na pięć podstawowych pytań (wg H. Lasswella): kto?, co przekazuje?, przez jaki kanał?, do kogo?, z jakim skutkiem?

Pytania te implikują podstawowe osiem elementów tego modelu. Dwa z nich są, jak się wydaje, najważniejsze:

1) nadawca (osoba lub przedsiębiorstwo kierujące przekaz do odbiorcy),

2) odbiorca (osoba lub przedsiębiorstwo przyjmujące informację).

Kolejne dwa to pełniące rolę instrumentów procesu komunikacji:

3) przekaz (treść przeznaczona dla odbiorcy),

4) kanał przekazu (środek komunikacji służący do przesyłania przekazu odpowiednio wybrany).

Cztery pozostałe elementy (od 5 do 8) zawierają w sobie funkcje procesu komunikacji, są to:

5) kodowanie (przekazywanie symbolicznych oznaczeń obrazów i słów w przekazy zawierające pożądane treści i przesłanie),

6) odcodowanie (proces dzięki, któremu odbiorca rozumie symbole i oznaczenia zakodowane w przekazie),

7) reakcja (odpowiedź odbiorcy),

8) sprzężenie zwrotne (ta część odpowiedzi i działań odbiorcy, która dociera do nadawcy w postaci sugerowanej w przekazie).

Ostatnim elementem, który w dobie nasilającej się konkurencji coraz bardziej jest widoczny i odgrywa znaczącą rolę są tzw. zakłócenia (szumy) – niepożądane i nieprzewidziane zakłócenia w procesie komunikacji powodujące, że część przekazu nie dociera do adresata lub jest niewłaściwie odcodowana¹⁴. Zatem na obecnym rynku działania promocyjne firm są stale zakłócanie, co utrudnia odcodowanie informacji przez odbiorców, stąd wydaje się, iż znajomość elementów tego procesu przyczynić się może do skutecznej komunikacji.

Funkcje komunikacji marketingowej

Skoro w literaturze przedmiotu pojęcie „komunikacja marketingowa” (rynkowa) jest częściowo synonimem terminu promocja, mimo iż pojęcia te nie są w pełni tożsame¹⁵. Istotną sprawą, wydaje się zidentyfikowanie jej funkcji, zwłaszcza, że autorzy opracowań na temat promocji rozmaicie określają jej funkcje lub zadania.

¹⁴ Zob. szerzej: Ph. Kotler, *Marketing...*, s. 546-548; T. Goban-Klas, *Komunikowanie masowe – zarys problematyki socjologicznej*, Kraków 1978, rozdz. 4.

¹⁵ K. Crosier, *Marketing Communication*, [w:] *Marketing: Theory and Practice*, red. M. J. Beker, London 1994 oraz Ph. Kotler, *Marketing...*, s. 545 i nast.

R. Głowacki widzi rolę promocji w kształtowaniu popytu i potrzeb. Wynika ona z niedoskonałej wiedzy nabywców o oferowanych towarach. Promocja usprawnia cały proces produkcji i sprzedaży produktów¹⁶.

T. Sztucki główne zadanie (funkcję) promocji widzi w przewyżnianiu oporów i uprzedzeń nabywców, które zmniejszają lub hamują popyt. Promocja kreuje również popyt na nowe towary¹⁷.

W literaturze przedmiotu mówi się najczęściej o funkcjach informacyjnych, pobudzających i konkurencyjnych promocji, która powinna¹⁸:

- zmierzać do wywoływania określonych postaw i zachowań rynkowych konsumentów (a więc informować i perswadować),
- tworzyć *image* przedsiębiorstwa wśród nabywców i w otoczeniu (pobudzać i przypominać),
- „zakłócać” programy promocyjne emitowane przez konkurentów (dzięki atrakcyjności i „sile przebicia” poszczególnych instrumentów promocyjnych).

Poprzez funkcję informacyjną promocja stwarza przesłanki do transformacji strategii marketingowej w konkretną taktykę działań rynkowych. Dostarcza ona nabywcom informacji, dzięki którym przełamywane są bariery wynikające z nieznamośności rynku. Pełni więc również rolę edukacyjną przekazując pewien zestaw informacji o właściwościach i sposobach użytkowania produktów¹⁹.

Natomiast poprzez funkcję pobudzającą promocja zmierza do wywołania pożądanych postaw i rynkowych zachowań nabywców, między innymi przez dostarczanie odpowiedniego zestawu przesłanek decyzyjnych, które umożliwiają ocenę poszczególnych wariantów zakupu i dokonania wyboru zgodnie z potrzebami i preferencjami. Funkcja konkurencyjna pozwala stworzyć zestaw pozacenowych instrumentów rywalizacji na rynku²⁰. Z kolei L. Garbarski, I. Rutkowski, W. Wrzosek wyróżniają tylko dwie podstawowe grupy funkcji promocji²¹:

- funkcje informacyjne w systemie komunikowania się przedsiębiorstwa z rynkiem,
- funkcje wspierania procesów sprzedaży (zwiększającej intensywność oddziaływania przedsiębiorstwa na rynek).

Wydaje się, że ten właśnie, dychotomiczny podział funkcji zawiera w sobie wszystkie wcześniej wymienione funkcje czy zadania promocji.

Promocja powinna, w istocie swojej, zmniejszać dystans między oferowanym produktem i potencjalnym nabywcą. Może się to odbywać przez zbliżenie nabywcy do produktu lub przez zbliżenie produktu do nabywcy. Promocja „przeprowadza” nabywcę przez kolejne fazy procesu zakupu, aby w efekcie doprowadzić do zawarcia transakcji. Realizacja funkcji promocji jest ściśle związana

¹⁶ Zob. szerzej: R. Głowacki, *Przedsiębiorstwo na rynku*, Warszawa 1987, s. 190 i nast.

¹⁷ Zob. szerzej: A. Sznajder, *Promocja, reklama, aktywizacja sprzedaży. Sztuka pozyskiwania nabywców*, Warszawa 1995, rozdz. 1.

¹⁸ Na podstawie: *Podstawy marketingu*, red. J. Altkorn, Kraków 2003, s. 273-275, oraz Ph. Kotler, *Marketing...*, s. 547 i nast.

¹⁹ J. W. Wiktor, op. cit., s. 46-47.

²⁰ Ibidem, s. 48.

²¹ L. Garbarski, I. Rutkowski, W. Wrzosek, *Marketing*, Warszawa 1992, s. 299.

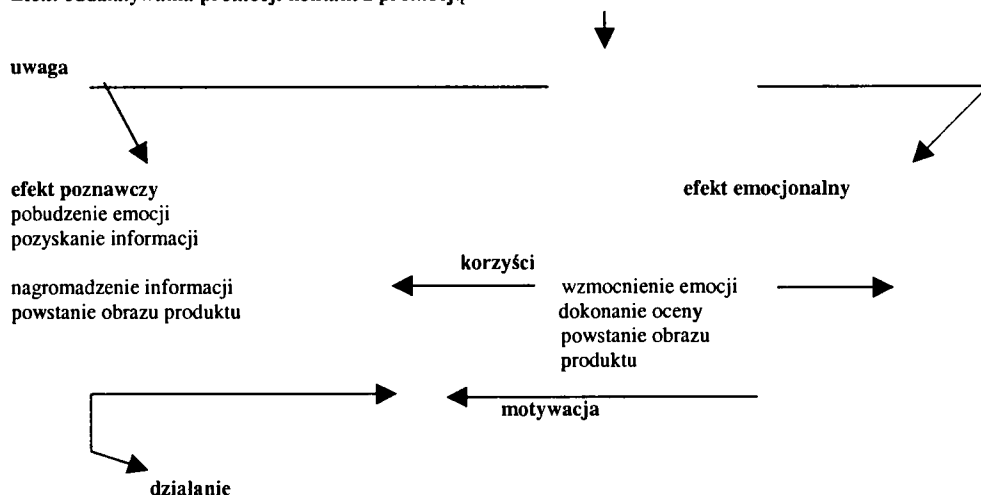
z kształtowaniem zachowań i postaw konsumenta na rynku. Znajomość tych podstaw i mechanizmów rządzących zachowaniem się konsumenta stanowi podstawę efektywnego oddziaływania promocyjnego.

Istnieje wiele modeli psychologicznych opisujących postawy i zachowania konsumenta na rynku. Najbardziej znanymi koncepcjami w tej dziedzinie są: formuła (model) AIDA oraz DAGMAR²².

Wszystkie istniejące modele zakładają, że nabywca na rynku „przechodzi” zawsze przez trzy etapy: poznania, odczucia i zachowania, zgodnie z formułą: „poznaj – poczuj – zrób”. Analizując te koncepcje można przypisać poszczególne funkcje promocji kolejnym etapom postaw konsumentów w procesie zakupu. Znając psychologiczną strukturę nabywców przedsiębiorstwo może oddziaływać na nich odpowiednio dobranymi instrumentami promocji, które spełniając określone funkcje pomagają nabywcy w podjęciu decyzji z korzyścią dla przedsiębiorstwa.

Funkcje promocji odnoszą się nie tylko bezpośrednio do obecnych czy potencjalnych nabywców; mogą być nakierowane na pośredników czy osoby lub instytucje tworzące dalsze otoczenie przedsiębiorstwa (np. przedstawiciele władz, banki itp.)

Efekt oddziaływania promocji kontakt z promocją

Rys. 2. Sposoby oddziaływania promocji

Źródło: T. Sztucki, *Marketing. Sposób myślenia i system działania*, Warszawa 1994, s. 120.

²² Wymieniane w literaturze przedmiotu, psychologiczne modele zachowania się konsumenta to m.in. model Lavidgera-Steinera, model hierarchii efektów.

Zamierzeniem promocji jest utrwalenie w świadomości nabywcy marki produktu, co ułatwia jego identyfikację w miejscach sprzedaży i wywołuje nawyk kupowania wyrobu, o których nabywca został uprzednio poinformowany.

Reasumując, wspomniane wyżej i opisane kwestie dotyczące funkcje promocji wyrażają znaczenie przypisywane systemowi komunikowania się przedsiębiorstwa z rynkiem, zaś podstawą ich identyfikacji i charakterystyki są funkcje marketingu jako całości, a także własne, specyficzne zadania przypisywane li tylko komunikacji marketingowej. Konfiguracja i struktura funkcji promocji ma charakter złożony; można wyróżnić trzy poziomy funkcji promocji²³:

- Poziom I: funkcja główna systemu (czyli „misja” promocji),
- Poziom II: funkcje podstawowe, wspólne dla całego systemu komunikacji marketingowej,
- Poziom III: funkcje szczegółowe, wyrażające zadania, właściwości, przeznaczenie i sposób wykorzystania poszczególnych elementów kompozycji promocji.

Zakres komunikacji marketingowej

Niniejsze rozważania zaczniemy od nadal w pełni aktualnej opinii S. Mynarskiego, że

Tak szeroko rozumiana promocja sprawia, iż w obecnie literaturze można spotkać się poglądem, który wręcz utożsamia promocję rozumianą jako komunikację rynkową z marketingiem. W myśl tego stanowiska, marketing jest nie tylko szczególną funkcją zarządzania, a w szerszym ujęciu współczesna orientacja funkcjonowania przedsiębiorstwa na konkurencyjnym i otwartym rynku w warunkach zmiennego i złożonego otoczenia, ale może być traktowana jako rozbudowana forma komunikacji rynkowej (marketingowej)²⁴.

Takie stwierdzenie pozwala podkreślić, iż

[...] funkcje komunikacji mogą spełniać nie tylko instrumenty określane mianem narzędzi promocji, lecz de facto wszystkie elementy funkcjonowania firmy: jak misja, strategie, sposoby realizacji ich czy też kompozycja mieszanki marketingowej. Wszystkie te instrumenty pozostają względem siebie we wzajemnych zależnościach i uwarunkowaniach, tworząc razem zespół przesłanek efektu synergicznego przedsiębiorstwa²⁵.

Nowe kierunki rozwoju marketingu oparte na wcześniej przedstawionych przesłankach, m.in. koncepcja marketingu partnerskiego wprowadza pojęcie zintegrowanej komunikacji marketingowej, określonej jako „zarządzanie dialogiem firmy z jej otoczeniem rynkowym”, a więc komunikowanie otoczeniu rynkowemu wszystkich wartości firmy (silnych i słabych stron, przewag konkurencyjnych) przez zastosowanie skoordynowanych działań marketingowych²⁶. Według tej kon-

²³ J. W. Wiktor, op. cit., s. 43-44.

²⁴ S. Mynarski, *Marketing jako system komunikacji*, [w:] *Handel i marketing*, Poznań 1992, s. 115-122, cyt. za: J. W. Wiktor, op. cit., s. 42.

²⁵ *Komunikacja marketingowa...*, s. 20.

²⁶ Ibidem.

cepcji na zintegrowaną komunikację marketingową składają się dwie sprzężone ze sobą części

1. **Komunikacja nieformalna**, obejmująca wszystkie inne działania podejmowane poza promocją, można tu wymienić osiem ich grup²⁷:
 - komunikaty związane z firmą jako organizacją np. wizja, misja, cele rynkowe, strategię, sposoby zarządzania, wyniki finansowe itp.;
 - komunikaty związane z ludźmi, pracownikami firmy, np. kwalifikacje, umiejętności, utożsamianie się pracowników z firmą, powiązania między partnerami itp.;
 - komunikaty związane z produktami zasobami firmy, technologiami, np. surowce, jakość, dostawcy;
 - komunikaty związane z metodami i warunkami sprzedaży, np. dostępność towarów, ceny, wykorzystanie dystrybucji itp.;
 - komunikaty związane z odbiorcami, np. rekomendacje itp.;
 - komunikaty poprzez całościową identyfikację, np. biznesowy *savoir-vivre* itp.;
 - komunikaty poprzez działania charytatywne i społeczne;
 - komunikacja przez badania marketingowe.
2. **Komunikacja formalna** (promocja), w skład kompozycji promocji wchodzi „tradycyjne” elementy (instrumenty), tworzące system komunikacji formalnej, są to: sprzedaż bezpośrednia, promocja sprzedaży (dodatkowa), reklama, public relations.

Każdy z wyszczególnionych elementów obejmuje wiele środków i narzędzi o zróżnicowanych funkcjach i różnej strukturze wewnętrznej i różnym przeznaczeniu (tab. 1).

Tab. 1. Instrumenty promocji

INSTRUMENTY PROMOCJI	PRZYKŁADOWE ŚRODKI I FORMY PROMOCJI
SPRZEDAŻ OSOBISTA	Prezentacja oferty, spotkania handlowe, pokazy handlowe itp.
PROMOCJA SPRZEDAŻY	Konkursy, gry, zakłady, loterie, próbki, premie i prezenty, demonstracje, kupony, rabaty, sprzedaż wiązana itp.
PUBLIC RELATIONS	Informacje dla prasy, seminaria, publikacje, „dni otwarte”, coroczne raporty, relacje z lokalną społecznością itp.
REKLAMA	Ogłoszenie w środkach masowego przekazu, plakaty, ulotki, informatory, szyldy, tablice ogłoszeniowe, filmy reklamowe itp.

Źródło: opracowanie własne na podstawie Ph. Kotler, *Marketing, analiza, planowanie, wdrażanie i kontrola*, Warszawa 1994, s. 547.

Sprzedaż osobista (promocja osobista, w tym akwizycja) charakteryzuje się osobistą i bezpośrednią prezentacją oferty przez sprzedawcę potencjalnemu nabywcy, zatem opiera się na bezpośrednich kontaktach interpersonalnych.

²⁷ Zob. szerzej: *Komunikacja marketingowa...*, s. 22-27.

Reklama – według P. Kotlera – „to każda płatna forma nieosobistej prezentacji i promocji idei, dobra lub usługi przez określonego sponsora”. Stanowi podstawowy instrument systemu komunikacji marketingowej. Można przyjąć, iż reklam stanowi bezosobową, odpłatną i adresowaną do masowego odbiorcy formę przekazywania informacji rynkowej, zmierzających do prezentowania i popierania oferty sprzedaży przez określonego nadawcę.

Promocję sprzedaży określa on jako krótkookresowe działania stosujące bodźce ekonomiczne w celu pobudzania sprzedaży produktu lub usługi. Są to zatem nie mieszczące się w ramach innych środków komunikowania się przedsiębiorstwa z rynkiem pozostałe środki i narzędzia.

Public relations i publicity to zespół działań mających na celu promowanie i/lub ochronę *image*'u firmy.

W literaturze przedmiotu ponadto spotkać można inne instrumenty, do których należy m.in. marketing bezpośredni i sponsoring. Polega on na stosowaniu i wykorzystywaniu listów i telefonów oraz innych nieosobistych narzędzi kontaktu, w celu komunikowania się z określonymi grupami obecnych i potencjalnych klientów. Działania, które polegają na finansowaniu instytucji, osób lub imprez sportowych, kulturalnych i społecznych oraz wykorzystaniu tego faktu do promocji firmy określa się jako sponsoring²⁸.

W publikacjach branżowych można spotkać się z różną strukturą elementów tworzących kompozycję promocji elementów. Przykładowo, wymienia się reklamę ATL i BTL, public relations (PR), BWS (*sales promotion*), aktywizację oraz promocję bezpośrednią (tzw. *direct marketing*), sponsoring, marketing bezpośredni, personel sprzedaży itp.²⁹

Poszczególne instrumenty promocji różnią się od siebie m.in.³⁰:

- charakterem oddziaływania (promocja osobowa, nieosobowa),
 - podmiotem odniesienia (nabywcy indywidualni, instytucjonalni, audytorium masowe),
 - stopieniem dyferencjacji informacji przekazywanych do poszczególnych segmentów rynku – adresatów działań promocyjnych (informacje zindywidualizowane, i standardowe, ujednolicone,
 - wysokością niezbędnych nakładów, wymaganych przez daną formę komunikacji.
- Poznanie istoty i specyfiki poszczególnych instrumentów pozwala przedsiębiorstwu na podejmowanie właściwych decyzji w zakresie wyboru kompozycji promocyjnej skutecznie realizującej cele polityki komunikowania się z rynkiem.

Komunikacja marketingowa bywa rozmaicie określana, a jej struktura wewnętrzna może być różna. Zatem od struktury elementów (instrumentów) tworzących promocję zależy zakres prowadzenia tej działalności oraz specyfika planów promocji przedsiębiorstw.

²⁸ W literaturze przedmiotu spotyka się tezę, iż sponsoring jest częścią public relations. Jednak obecnie coraz częściej wyodrębnia się ten instrument ze względu na jego rosnące znaczenie.

²⁹ Zob. szerzej, *Komunikacja marketingowa...*, s. 22. oraz J. W. Wiktor, op. cit., s. 53.

³⁰ J. W. Wiktor, op. cit., s. 54.

Planowanie komunikacji marketingowej

Omawianie niniejszej kwestii rozpoczniemy od podkreślenia, że: o doborze i kompozycji elementów promocji decyduje wiele czynników, które są zależne i niezależne od przedsiębiorstwa. Wymaga to od przedsiębiorstwa podjęcia szeregu różnorodnych decyzji, które powinny być oparte o diagnozę teraźniejszej i prognozę przyszłej sytuacji marketingowej firmy. W celu uzyskania niezbędnych informacji należy zatem skorzystać z takich analiz jak: SWOT, pozycjonowanie produktu, cykl życia produktu, jakościowej charakterystyki rynku (segmentacja rynku, identyfikacja konkurencji) i ilościowej charakterystyki rynku (potencjał, chłonność rynku) danej firmy³¹.

Stwarza to konieczność opracowania odpowiedniego dla danego przedsiębiorstwa planu (programu) działań promocyjnych, zintegrowanego z pozostałymi elementami strategii marketingowej przedsiębiorstwa. Philip Kotler przyjmuje następujący kształt programu promocyjnego:

- identyfikacja docelowego audytorium,
- określenie celów procesu komunikacji,
- projektowanie przekazu,
- wybór kanału komunikacji,
- ustalenie całkowitego budżetu promocji,
- podjęcie decyzji dotyczących promocji-mix,
- organizowanie i zarządzanie marketingowym procesem komunikacji.

Ciekawym przyczynkiem do kwestii struktury programów promocyjnych (komunikacyjnych) jest propozycja J. Blythe'a, który wyróżnia pięć podstawowych etapów (tab. 2).

Przytoczone wyżej ujęcia programów promocji oraz wszystkie występujące w literaturze, można przedstawić jako program modelowy, złożony z sześciu elementów, takich jak:

- 1) sformułowanie celów promocji → ustalenie długofalowego i doraźnego celu promocji, które powinny być skoordynowane z celem rynkowym firmy i wynikać z przyjętej przez przedsiębiorstwo strategii marketingowej,
- 2) identyfikacja grup docelowych → określenie adresatów działań promocyjnych,
- 3) wybór środków promocji → określenie ogólnej struktury kompozycji promocyjnej: reklama, promocja uzupełniająca, sprzedaż osobista, public relations oraz szczegółowych form i środków promocyjnych,
- 4) organizacja działań promocyjnych → ustalenie szczegółowego harmonogramu,
- 5) wyznaczenie budżetu promocyjnego → ustalenie wielkości nakładów,
- 6) ocena przewidywanych skutków → określenie metod i organizacji badania skuteczności działań promocyjnych.

³¹ Ibidem, s. 77.

Tab. 2. Etapy planowania kampanii komunikacji marketingowej

ETAP	OPIS
Analiza rynku	Czynniki kształtujące popyt, takie jak potrzeby konsumentów, proces podejmowania decyzji, uwarunkowania kulturowe i społeczne, stosunek do produktu i marki, różnice między indywidualnymi nabywcami. Wybór segmentu docelowego, najlepiej niewielkiego. Analiza konkurencji nie tylko pod kątem produktów, lecz także reakcji na komunikację. Analiza aktów prawnych i regulacji, które mogłyby wpłynąć na efektywność strategii.
Określenie celów	Co chcemy osiągnąć? Cel powinien być wymierny.
Ustalenie budżetu	Wybór najlepszej metody budżetowania.
Zarządzanie instrumentami komunikacji	Decyzje w sprawie nośników komunikacji dotyczą dwóch podstawowych kwestii: zasięgu i częstotliwości nadawania oraz poinformowanie handlowców o wybranej strategii oddziaływania poszczególnymi instrumentami.
Uzgodnienie zasadniczych kwestii dotyczących komunikatu	Decyzje co do rodzaju informacji o produkcie i jego zaletach, które komunikat musi przekazać odbiorcą.

Źródło: na podstawie: J. Blyth, *Komunikacja marketingowa*, Warszawa 2002, s. 56.

Każde przedsiębiorstwo, podejmując działania w zakresie komunikacji marketingowej musi brać pod uwagę, że skuteczność tej komunikacji zależy od poprawności decyzji podejmowanych na wyżej wymienionych etapach planu promocji.

Elżbieta Zębala

POLSKA POLITYKA CELNA W ŚWIELE UMÓW MIĘDZYNARODOWYCH

Cło jako podstawowy instrument kształtowania rozmiarów i struktury obrotu towarowego z zagranicą stanowi również ważny instrument ekonomiczny polityki handlowej państwa, prowadzonej w stosunku do innych państw. Polityka celna jako część polityki handlu zagranicznego, obok zasadniczych funkcji fiskalnych, wspomaga również inne sfery polityki gospodarczej państwa, na przykład politykę rolną lub przemysłową. Kreowana jest przez odpowiednie organy rządowe. Instrumentami polityki celnej są cła oraz tzw. inne środki taryfowe (tzn. plafon taryfowy, kontyngent taryfowy, zawieszenie poboru cła w całości lub w części)¹.

Polska polityka celna jest w przeważającym stopniu zdeterminowana porozumieniami zawartymi przez Polskę zarówno z krajami Unii Europejskiej, EFTA (*European Free Trade Association*) i CEFTA (*Central European Free Trade Agreement*), jak też ustaleniami Rundy Urugwajskiej GATT (WTO). Zasady i reguły wymiany handlowej między poszczególnymi państwami są też określone w innych porozumieniach międzynarodowych, których Polska jest sygnatariuszem. Zobowiązania, wynikające z uczestnictwa w podpisanych porozumieniach i umowach wyznaczają kierunki polskiej polityki celnej, która generalnie zmierza ku stopniowemu ograniczeniu roli cel jako instrumentów polityki gospodarczej, aż do całkowitego ich zniesienia w relacjach ze Wspólnotami Europejskimi i państwami-stronami porozumień o wolnym handlu².

Porozumienie o Światowej Organizacji Handlu weszło w życie 1 stycznia 1995 r.³ Wraz z nim zaczęły obowiązywać postanowienia dotyczące globalnej re-

¹ Por. art. 14 § 2 Ustawy Kodeks celny z dn. 9 stycznia 1997 r. (Dz.U. nr 75, poz. 802 z 2001 r. z późn. zm.).

² Por. J. Jarmuł-Mikołajczyk, *Polityka celna w procesach integracyjnych Polski ze strukturami Unii Europejskiej*, Warszawa 1998, s. 81-82.

³ Na spotkaniu w Marakeszu w dniu 15 kwietnia 1994 r., po wieloletnich rokowaniach Rundy Urugwajskiej, podpisano Akt Końcowy oraz Porozumienie o Ustanowieniu Światowej Organizacji Handlu.

gulacji handlu międzynarodowego, przyjęte przez przedstawicieli ponad 120 państw. W Akcie Końcowym postanowienia Rundy Urugwajskiej ustalono jednolite reguły w handlu towarami i usługami, a także w zakresie ochrony praw własności intelektualnej⁴. Pierwszymi członkami WTO stały się państwa będące stronami Układu Ogólnego w Sprawie Taryf Celnych i Handlu (GATT 1947) oraz państwa, które wraz z przyjęciem Porozumienia przedstawiły listy koncesji i zobowiązań, dołączone uprzednio do GATT w 1994 r. Od 1 stycznia 1995 roku członkami WTO stało się 67 państw. Z dniem 1 stycznia 1995 r. Polska uzyskała jedynie status obserwatora, ponieważ przed tym terminem jeszcze nie ratyfikowała Porozumienia. Ratyfikacja Porozumienia wiązała się bowiem z koniecznością zmian szeregu wewnętrznych aktów prawnych, w tym z przyjęciem Kodeksu celnego przystosowanego do wymogów WTO, wraz z uwzględnieniem w taryfie celnej koncesji taryfowych, które miały być stosowane w 1995 r. Dokument ratyfikacyjny do Porozumienia ustanawiającego WTO został złożony 1 czerwca 1995 r., natomiast Polska stała się członkiem tej organizacji od 1 lipca 1995 r.⁵

Przystąpienie Polski do Światowej Organizacji Handlu wpłynęło na zmianę przepisów wewnętrznych. Od 1 stycznia 1995 r. w związku z realizacją postanowień listy koncesyjnej Polski w ramach Porozumienia Końcowego Rundy Urugwajskiej GATT, obniżono stawkę ważoną na import towarów przemysłowych z 10,78% do 7,16%⁶. Ponadto w wyniku Rundy związane zostały stawki celne na około 96% pozycji celnych wyrobów przemysłowych.

Od 1 lipca 1995 r. wprowadzono zmiany dotyczące importu towarów z działów 1-24 taryfy celnej. Polska podjęła zobowiązania polegające na związaniu stawek celnych na artykuły rolne na znacznie wyższym poziomie od wówczas stosowanego, zaś zbliżonym do poziomu rzeczywistej ochrony rynku w Unii Europejskiej. Polska zobowiązała się do redukcji ceł do 2000 roku na te produkty średnio o 36% (jednak nie mniej niż 15%), w sześciu równych rocznych ratach. W stosunku do wszystkich taryfikowanych⁷ pozycji uznanych za wrażliwe Polska zagwarantowała sobie prawo do stosowania Specjalnej Klauzuli Bezpieczeństwa do 2000 roku. Klauzula ta pozwalała wprowadzić dodatkowe opłaty celne w przypadku nadmiernego napływu lub spadków cen towarów importowanych⁸.

W związku z realizacją zobowiązań przypadających na 1996 r., związanych z członkostwem Polski w WTO oraz wynikających z umów o wolnym handlu zawartych z Unią Europejską, EFTA i CEFTA, w polskiej Taryfie celnej zmieniono stawki celne konwencyjne (podstawowe)⁹. Zmiany te rzutowały również na poziom

⁴ J. Jarmuł-Mikołajczyk, *Polityka celna w procesach integracyjnych Polski ze strukturami Unii Europejskiej...*, s. 82.

⁵ Por. *ibidem*, s. 84.

⁶ Obniżka ta objęła przede wszystkim towary z działów 25-97 taryfy celnej oraz ryby z działu 3. Zmiany te umożliwiły korzystanie z uzgodnień wynikających z liberalizacji handlu.

⁷ Taryfikacja to zastąpienie barier pozataryfowych ekwiwalentem celnym.

⁸ Por. J. Jarmuł-Mikołajczyk, *Polityka celna w procesach integracyjnych Polski ze strukturami Unii Europejskiej...*, s. 94-95.

⁹ Stawka konwencyjna, czyli podstawowa, jest stosowana wobec towarów pochodzących z krajów i regionów WTO oraz tych, którym Polska przyznała KNU w dwustronnych umowach handlowych lub jednostronnie wobec krajów, które stosują w odniesieniu do polskich towarów stawki na poziomie KNU.

zarówno stawek celnych DEV, LDC, jak i stawek obniżonych w umowach o wolnym handlu z UE, krajami EFTA i CEFTA.

WTO koncentruje swoje wysiłki wokół podstawowego założenia polityki celnej, jaką jest liberalizacja cel. Założenia te pragnie realizować m.in. poprzez redukcję cel na towary przemysłowe; harmonizację cel, oznaczającą tym większą redukcję cel, im wyższy jest ich poziom; rozszerzenie grupy towarów, na które cła zostają „związane”, co oznacza ustalenie wysokości, powyżej której nie mogą być podniesione.

Układ o Stowarzyszeniu między Polską a Wspólnotami Europejskimi¹⁰, zwany Układem Europejskim, został podpisany 16 grudnia 1991 roku. Zastąpił on umowę między Rzeczpospolitą Polską a EWG w sprawie handlu i współpracy gospodarczej podpisaną 19 września 1989 roku oraz protokół między RP a EWWiS podpisany 16 października 1991 roku. Z dniem 1 marca 1992 r. weszła w życie tzw. umowa przejściowa, która odpowiadała właściwie tzw. handlowej części Układu Europejskiego.

Zgodnie z postanowieniami zawartymi w Układzie Europejskim pomiędzy Polską a Wspólnotami Europejskimi, w ciągu 10-letniego okresu przejściowego, została utworzona między obiema stronami strefa wolnego handlu wyrobami przemysłowymi. Wspólnota Europejska mając na względzie trudności Polski w transformacji oraz fakt, iż Polska była jednym z pierwszych krajów o gospodarce centralnie planowanej, który dokonywał przejścia do gospodarki rynkowej, przyznała Polsce zasadę asymetrycznej liberalizacji handlu¹¹.

Z dniem wejścia w życie umowy przejściowej, Wspólnota Europejska zobowiązała się znieść cła importowe na ok. 55% polskich wyrobów przemysłowych¹². Polska natomiast zobowiązała się znieść z dniem wprowadzenia w życie umowy przejściowej, cła importowe na produkty przemysłowe pochodzące ze Wspólnoty, a obejmujące surowce, półprodukty oraz niektóre maszyny i urządzenia do produkcji¹³. Na mocy umowy pełna liberalizacja cel nastąpiła 1 stycznia 1999 r., z wyjątkiem cel na samochody, paliwa płynne oraz wyroby stalowe. Całkowita eliminacja cel na samochody importowane ze Wspólnoty nastąpiła 1 stycznia 2002 r.

¹⁰ Układ Europejski ustanawiający stowarzyszenie między Rzeczpospolitą Polską, z jednej strony, a WE i ich Państwami Członkowskimi z drugiej strony, sporządzony w Brukseli 16 grudnia 1991 r. (zał. do Dz.U. z 1994 r. nr 11, poz. 38 z późn. zm.).

¹¹ Polega ona na tym, że Wspólnota szybciej niż Polska znosiła cła, ograniczenia ilościowe oraz inne bariery handlowe. Ponadto od wejścia w życie Umowy Przejściowej, we wzajemnych stosunkach handlowych Polski ze Wspólnotami obowiązuje tzw. zasada standstill, która oznacza, że żadne nowe cła importowe czy eksportowe, ani inne opłaty nie będą podwyższane.

¹² Należą do nich m.in.: produkty chemiczne, kosmetyki, barwniki, farmaceutyki, materiały fotograficzne, tworzywa sztuczne, wyroby ze szkła, niektóre produkty ceramiczne, materiały papiernicze, wyroby z drewna, metale nieżelazne, wyroby z metalu, maszyny, narzędzia i urządzenia mechaniczne, niektóre silniki elektryczne, zabawki, dzieła sztuki, sprzęt sportowy, sprzęt pływający, broń myśliwska i amunicja, sprzęt kontrolny. Należy nadmienić, iż cła stosowane przez Wspólnotę wobec wyżej wymienionych towarów nie były wysokie.

¹³ Ta grupa towarowa obejmowała m.in.: rudy metali, kopaliny niemetaliczne, metale kolorowe, węgiel, gaz, energię elektryczną, surowce włókiennicze, drewno, kauczuk, niektóre chemikalia, leki, witaminy i inne artykuły farmaceutyczne, papier, znaczki pocztowe oraz maszyny rolnicze (oprócz traktorów).

Handel artykułami rolnymi podlegał natomiast liberalizacji selektywnej (tylko niektóre artykuły rolne były objęte liberalizacją) i ograniczonej (bariery handlowe były w dużym stopniu łagodzone, jednak w różnym zakresie dla różnych towarów). Podobnie jak w przypadku artykułów przemysłowych, dla produktów rolnych przygotowano asymetryczną liberalizację handlu¹⁴.

Kolejnym porozumieniem międzynarodowym Polski, które ma wpływ na kształtowanie się naszej polityki celnej, jest Umowa Polski z EFTA, która została podpisana 10 grudnia 1992 r. w Genewie. Z uwagi na fakt, że Polska jeszcze jej wówczas nie ratyfikowała, do stosowania w handlu weszła na zasadzie prowizorycznej z dniem 15 listopada 1993 r. W okresie od 1989 r. do 14 listopada 1993 r. dla towarów pochodzących z państw EFTA (Austria, Finlandia, Islandia, Lichtenstein, Norwegia, Szwajcaria i Szwecja)¹⁵ stosowano stawki podstawowe¹⁶ z taryfy celnej. Po wejściu w życie Umowy uległy zmianie następujące stawki celne:

- dla artykułów przemysłowych z działów 25-97 taryfy celnej pochodzących z krajów EFTA zmniejszono w 1420 podpozycjach (zespoły do montażu z działu 85 taryfy) stawkę z 20% do 15%,
- dla artykułów rybnych z działów 3, 15, 16 i 23 taryfy celnej zredukowano w 348 podpozycjach stawkę o 10 punktów procentowych (tzn. np. z 30% do 20%), w tym w 117 podpozycjach redukcja nastąpiła do stawki zerowej (bez cła),
- dodatkowo dla niektórych towarów pochodzących z Austrii i objętych działami 1, 10, 20 i 22 taryfy celnej (bydło, pszenica, soki, wina) zredukowano w 74 podpozycjach stawkę o 10 punktów procentowych,
- dodatkowo dla niektórych towarów pochodzących ze Szwecji i objętych działami 1, 12 i 20 taryfy celnej (trzoda chlewna, nasiona, ciasta, orzeszki ziemne i soki) zredukowano w 20 podpozycjach stawkę celną o 10 punktów procentowych.

Na niektóre towary (ryby świeże, mrożone oraz filety rybne) ustanowiono kontyngenty celne ilościowe: 375 t ze stawką celną niższą o 10 punktów procentowych i 6 t, ze stawką celną zerową.

Przy znoszeniu ceł na towary przemysłowe Polska przyjęła w zasadzie analogicznie zobowiązania jak w Układzie Europejskim. Nie ustanowiono jednak w umowie bezcłowych kontyngentów na import samochodów do Polski. Ponadto Umowa przewidywała pełną asymetrię przy znoszeniu przeszkód w handlu, co oznaczało, że kraje EFTA zobowiązały się znieść cła i opłaty o podobnych skutkach oraz ograniczenia ilościowe importu szybciej niż Polska.

Procedurą pełnej liberalizacji nie objęto jednak artykułów rolnych, lecz zastosowano klucz w postaci tzw. produktów przemysłowych pochodzenia rolnego, dla których przewidziano częściową liberalizację. Ryby i produkty morskie objęto zaś stopniową liberalizacją. Kraje Unii podpisały także z poszczególnymi krajami

¹⁴ Por. *Skutki przyjęcia przez Polskę wspólnej taryfy celnej Unii Europejskiej*, pod red. E. Kaweckiej-Wyrzykowskiej, Warszawa 1999.

¹⁵ Obecnie do EFTA należą: Islandia, Lichtenstein, Norwegia oraz Szwajcaria.

¹⁶ Obecnie są to stawki obniżone.

EFTA dwustronnie porozumienia o koncesjach w handlu artykułami rolnymi (tzn. wybrane produkty podlegały częściowej redukcji cel i opłat wyrównawczych w ramach kwot taryfowych).

Reasumując, w przypadku towarów importowanych do Polski z krajów EFTA w zakresie produktów przemysłowych – sytuacja była analogiczna jak dla Układu Europejskiego – por. Tabela 1 (z wyjątkiem regulacji w formie kontyngentu taryfowego na pojazdy samochodowe). Zostało również uzgodnione stopniowe znoszenie do 1 stycznia 1999 r. cel na import ryb do Polski. Natomiast w zakresie towarów rolnych Polska nie udzieliła krajom EFTA jednolitej koncesji. Import artykułów rolnych z krajów EFTA regulowano w ramach umów bilateralnych z tymi krajami i dotyczył tylko niewielkiej części tych towarów¹⁷.

Tabela 1. Harmonogram liberalizacji dostępu wyrobów przemysłowych z UE na rynek polski

Grupy towarowe	Udział w polskim eksporcie przemysłowym z UE w 1992 r. (%)	Okres trwania liberalizacji
Załącznik IV a – 1365 wyrobów, głównie sprzęt inwestycyjny i surowce	25,0	Całkowita liberalizacja wraz z datą wejścia w życie umowy przejściowej (01.03.1992 r.)
Załącznik IV b– samochody osobowe i użytkowe	5,3	1994-2002 od 1992 r. bezcłowy kontyngent na samochody, wzrastający o 5% rocznie oraz na samochody ciężarowe z katalizatorami, wzrastający o 10% rocznie
Załącznik VI – niektóre oleje i gazy naftowe, węgiel i koks oraz oleje ropy naftowej	2,0	Z końcem 1996 r. zostały zniesione licencje importowe
Protokół 1 – tekstylia i odzież	10,9	1995-1999
Protokół 2 – wyroby stalowe EWWiS	2,1	1995-1999
Protokół 2 – produkty węglowe EWWiS	11,6	1995-1999
Pozostałe produkty przemysłowe	43,1	1995-1999

Źródło: H. Tendera-Właszczyk, *Rozszerzenie Unii Europejskiej na Wschód. Polska na tle innych krajów*, Warszawa 2001, s. 41.

Z państwami Europejskiego Stowarzyszenia Wolnego Handlu (EFTA) – Norwegią, Islandią, Lichtensteinem i Szwajcarią – Wspólnota zawarła w latach 70.

¹⁷ Por. J. Jarmuł-Mikołajczyk, *Polityka celna w procesach integracyjnych Polski ze strukturami Unii Europejskiej...*, s. 109-110.

umowy o strefach wolnego handlu. Porozumieniem ustanawiającym szerszy zakres współpracy niż strefa wolnego jest Układ o Europejskim Obszarze Gospodarczym, który wszedł w życie 1 stycznia 1994 roku¹⁸.

W zakresie towarów przemysłowych postanowienia układu o EOG¹⁹ usuwają wszelkie powstałe, po zawarciu umowy o wolnym handlu między Wspólnotą a krajami EFTA, bariery o swobodnym przepływie tych towarów²⁰ oraz normują procedury administracyjne związane z handlem i kontrolą graniczną²¹.

Następne o priorytetowym znaczeniu porozumienie międzynarodowe zostało zawarte między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czeską, Republiką Słowacką i Republiką Węgier (CEFTA)²². Głównym celem zawartej przed jedenastu laty umowy o wolnym handlu CEFTA było utworzenie do 1 stycznia 2001 r. strefy wolnego handlu, a co za tym idzie, odbudowa i rozwój w warunkach gospodarki rynkowej stosunków gospodarczych między krajami Europy Środkowej. Powstanie CEFTA było także rozumiane przez państwa założycielskie jako krok w kierunku integracji ze strukturami zachodnioeuropejskimi.

W ciągu kolejnych lat CEFTA uległa podmiotowemu rozszerzeniu przez przyjęcie nowych państw: Słowenii, Rumunii, Bułgarii i Chorwacji.

W myśl Porozumienia z 1993 r. zostały wprowadzone obniżone (zerowe) stawki celne dla szeregu towarów pochodzących z państw CEFTA, przy czym zakres wprowadzonych preferencji był szerszy w porównaniu z preferencjami dla towarów pochodzących z Unii Europejskiej. Wprowadzone zostały też dodatkowe kontyngenty celne (ilościowe) dla niektórych towarów rolno-spożywczych pochodzących z Czech, Słowacji i Węgier. W ramach tych kontyngentów były stosowane obniżone stawki celne w wysokości 0,9 stawki podstawowej. Ustanowiono też kontyngent celny wartościowy dla Węgier na przywóz niektórych towarów (dotyczący praktycznie części zamiennych do autobusów Ikarus). W ramach tego kontyngentu stosowano zerową stawkę celną²³.

W związku z wejściem w życie w Polsce z dniem 1 lipca 1993 r. nowej taryfy celnej importowej oraz zmianą stosowanej nomenklatury taryfowej wprowadzono nowe akty prawne regulujące preferencyjny handel Polski z Czechami, Słowacją i Węgrami²⁴.

¹⁸ E. Synowiec, S. Barkowski, *Konsekwencje przystąpienia do Unii Europejskiej dla polityki handlowej Polski*, „Wspólnoty Europejskie” 2003, Nr 4 (139), s. 19.

¹⁹ Do Europejskiego Obszaru Gospodarczego należą obecnie kraje UE oraz EFTA bez Szwajcarii.

²⁰ Ograniczenie ilościowe i inne środki o podobnym znaczeniu, praktyki dyskryminacyjne itp.

²¹ Wprowadzono m.in. pojęcie „towar pochodzący z EOG”.

²² Środkowoeuropejskie Porozumienie w sprawie wolnego handlu między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Czeską, Republiką Słowacką i Republiką Węgier (CEFTA) zostało podpisane 21 grudnia 1992 r. Tekst Porozumienia CEFTA został opublikowany jako Załącznik do Dziennika Ustaw nr 129 z 1994 r., poz. 637. Jego postanowienia weszły w życie prowizorycznie (bez ratyfikacji) z dniem 1 marca 1993 r.

²³ Omówioneuropejskie Porozumienie w sprawie wprowadzenia rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 25.02.1993 r. w sprawie ustanowienia kontyngentów celnych na przywóz niektórych towarów pochodzących z Republiki Czeskiej, Republiki Słowackiej i Republiki Węgier (Dz.U. z 1993 r., nr 12, poz. 66).

²⁴ Obniżone stawki ustanowiono rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 29.06.1993 r. W sprawie określenia stawek celnych na niektóre towary pochodzące z Republiki Czeskiej, Republiki Słowackiej i Republiki Węgier (Dz.U. z 1993 r., nr 56, poz. 254), natomiast kontyngenty celne – rozporządzeniem Rady Ministrów z dnia 29.06.1993 r. W sprawie ustanowienia kontyngentów celnych na przywóz niektórych towarów pochodzących z Republiki Czeskiej, Republiki Słowackiej i Republiki Węgier (Dz.U. z 1993 r., nr 58, poz. 265). Postanowienia

Postanowienia znowelizowanego Porozumienia CEFTA oznaczały w praktyce, iż od 1 stycznia 1998 r. (a nie, jak zakładano pierwotnie, dopiero w 2001 r.) powstanie strefa wolnego handlu artykułami przemysłowymi między Czechami, Polską, Słowacją i Węgrami.

W wymianie handlowej towarami rolnymi między państwami-członkami CEFTA ustalono trzy listy towarowe:

- 1) lista A z towarami o zerowej stawce celnej, obowiązująca wszystkich członków,
- 2) lista B z towarami o wyższej niż 0% stawce celnej, obowiązująca wszystkich członków,
- 3) lista C z towarami wrażliwymi o różnych stawkach celnych, ustalona w wyniku negocjacji bilateralnych.

Ważną datą dla funkcjonowania CEFTA był 21 grudnia 1995 r., kiedy podpisano Protokół Dodatkowy nr 3 do CEFTA, przewidujący obniżkę protekcji dla artykułów rolnych o średnio 50%, poprzez ustalenie następującego modelu koncepcji:

- a) **lista A** – w założeniu towary o niskim stopniu wrażliwości na konkurencję (ok. 140 pozycji taryfowych) – od 1 stycznia 1996 r. zostały ustanowione 0% stawki celne,
- b) **lista B** – w założeniu towary średnio wrażliwe na konkurencję (ok. 120 pozycji taryfowych) – także od 1 stycznia 1996 r. zostały zastosowane preferencyjne stawki celne w wysokości większej niż 0%.

Obie listy A i B były wynikiem wspólnych negocjacji czterech stron CEFTA. Zawierały one te same towary i stawki celne w takiej samej wysokości we wszystkich relacjach dwustronnych między Czechami, Polską, Słowacją i Węgrami. Trzeba zaznaczyć, że przyjęcie wspólnych stawek celnych na szereg towarów rolnych było uważane przez kraje CEFTA za krok w stronę integracji gospodarczej.

Reasumując, należy stwierdzić, że procesy liberalizacji w ramach CEFTA przebiegały znacznie szybciej niż w stosunkach z Unią Europejską, co przyniosło znaczący, trzykrotny wzrost obrotów handlowych między krajami członkowskimi²⁵.

Mając na uwadze umowy międzynarodowe dotyczące tworzenia stref wolnego handlu zawarte przez Polskę w latach 90. należy wspomnieć, iż w taryfie celnej, która obowiązywała w 1998 r. występowały stawki celne obniżone już nie tylko dla krajów UE, EFTA i CEFTA, ale także dla Litwy, Łotwy oraz Izraela. Od roku 1999 obowiązywały również stawki celne obniżone dla Estonii i Wysp Owczych, a w 2000 r. do wymienionych wcześniej krajów dołączyła Turcja.

Akcesja Polski do UE oznacza na forum WTO częściową utratę suwerenności i konieczność konsultowania wspólnego stanowiska. Integracja z UE oznacza również ryzyko uwikłania się Polski w spory handlowe prowadzone na forum

tych rozporządzeń nie wprowadziły istotnych zmian w stosunku do aktów prawnych obowiązujących wcześniej, poza technicznym dostosowaniem zakresu preferencji do nowej nomenklatury (PCN) oraz rozdzieleniem wspólnego kontyngentu dla Czech i Słowacji na dwa odrębne dla tych państw.

²⁵ Por. J. Jarmuł-Mikołajczyk, *Polityka celna w procesach integracyjnych Polski ze strukturami Unii Europejskiej...*, s. 112-117.

WTO. W przypadku sporów nadal nie zakończonych porozumieniem istnieje ryzyko objęcia Polski skutkami sankcji handlowych. Jednocześnie UE może zapewnić Polsce na forum WTO bardziej skuteczną ochronę przed niektórymi środkami polityki handlowej podejmowanymi przez kraje trzecie (np. przed postępowaniami antidumpingowymi)²⁶.

Warto też wspomnieć, iż w interesie Polski leży, oprócz akcesji do UE²⁷, umacnianie WTO. Taka dwutorowa strategia (przystąpienie do Unii oraz wspierania WTO) może przynieść Polsce korzyść. Nie możemy bowiem liczyć na to, byśmy uzyskali znaczący wpływ na procesy decyzyjne UE. W związku z tym pożądane jest umacnianie instytucji, która ma pewien wpływ na postępowanie UE w międzynarodowych stosunkach gospodarczych i która w pewnej mierze może stanowić czynnik kontroli w tym zakresie. Trzeba jednak pamiętać, że akcesja do UE oznacza wejście do wspólnego rynku europejskiego, który wykorzystuje wiele środków do ochrony własnych interesów handlowych w stosunkach zewnętrznych. Natomiast negocjacje w WTO prowadzą do stopniowej liberalizacji w skali światowej, czyli między członkami WTO²⁸.

Podstawowym w WTO problemem dla Polski po akcesji do Unii Europejskiej będzie przejęcie zobowiązań wspólnotowych podjętych w ramach organizacji, w tym szczególnie w sprawie związania stawek celnych oraz usług. Ponieważ w ramach tych zobowiązań Unia poszła na większe ustępstwa niż Polska, przejęcie takich zobowiązań oznaczać będzie zmniejszenie ochrony polskiego rynku i jego większe otwarcie na konkurencję międzynarodową. Tylko w rolnictwie przejęcie zobowiązań unijnych może oznaczać zwiększenie tej ochrony. Natomiast w zakresie środków ochrony rynku przejęcie zobowiązań UE w WTO i przesunięcie procedur ochronnych w gestię Komisji Europejskiej zwiększy możliwość ochrony rynku polskiego i zapewni mu większą skuteczność²⁹.

Wstępując do UE, Polska utraci suwerenność w zakresie prowadzenia polityki handlowej i w związku z tym nie będzie mogła regulować swoich handlowych stosunków zewnętrznych odrębnymi od UE umowami. Pociągnie to za sobą konieczność wypowiedzenia przez Polskę porozumienia z EFTA. Równocześnie Polska, jako członek UE, będzie zobowiązana do uczestniczenia w umowie o utworzeniu Europejskiego Obszaru Gospodarczego. Przystąpienie do EOG wymagać będzie rokowań akcesyjnych z poszczególnymi krajami EFTA. Nie jest jasne, czy zawarcie – w ich wyniku – porozumień będzie miało charakter automatyczny, czy też jakiś kraj EFTA będzie mógł takie porozumienie zablokować. W takim przypadku przystąpienie Polski do EOG mogłoby się okazać skomplikowane. Ponadto wypowiedzenie umów z EFTA i włączenie się do EOG spowoduje w niektórych przypadkach konieczność liberalizacji dostępu do rynku polskiego ponad zobowią-

²⁶ *Proces i skutki dostosowań Polski do zagranicznej polityki ekonomicznej Unii Europejskiej*, pod. red. M. Paszyńskiego, Warszawa 1999, s. 73.

²⁷ Specyfiką udziału UE w pracach WTO jest fakt, że członkami tej organizacji są zarówno poszczególne kraje członkowskie Unii, jak i Unia jako całość. Jednak w praktyce w WTO Unia występuje jako blok.

²⁸ Por. *Proces i skutki dostosowań Polski do zagranicznej polityki ekonomicznej Unii Europejskiej...*, s. 370.

²⁹ Por. *ibidem*, s. 354-355.

zania wynikające z EFTA, w innych stopień ochrony wzrośnie. Utracimy też pewne koncesje wynegocjowane z krajami EFTA³⁰. Duże znaczenie będzie miała najprawdopodobniej utrata możliwości zastosowania środków ochrony rynku polskiego ze względu na to, że w ramach EOG ich stosowanie nie jest dopuszczalne³¹.

Podobnie jak w przypadku EFTA, przystąpienie do UE będzie wymagać od Polski wycofania się z porozumienia CEFTA. Zmniejszy się potencjał ekonomiczny ugrupowania – zwłaszcza, że dotyczyć to będzie nie tylko Polski, ale też Czech, Słowacji, Węgier oraz Słowenii – i jego atrakcyjność dla Unii Europejskiej, krajów trzecich i potencjalnych nowych członków tego porozumienia integracyjnego. Oznacza to również przejścia wobec pozostałych krajów członkowskich tego ugrupowania zobowiązań wynikających z układów europejskich UE z tymi krajami, co doprowadzi z reguły do obniżenia stawek celnych w obrotach z tymi krajami. Trzeba jednak zwrócić uwagę na fakt, że w większości przypadków stawki te, szczególnie w przypadku artykułów przemysłowych, zostały już obniżone. Większe zmiany dotyczyć będą artykułów rolnych³².

Przyjęcie przez Polskę *acquis communautaire* WE w zakresie wspólnej polityki handlowej oznacza, że Polska stanie się stroną wszystkich międzynarodowych umów celnych i handlowych zawartych przez Wspólnotę, które ustanawiają system jej kontaktów z partnerami gospodarczymi.

W przypadku umów, których stroną jest Wspólnota występująca samodzielnie, Polska zostanie nimi związana automatycznie od dnia wstąpienia do UE. Natomiast przystąpienie przez Polskę (oraz pozostałe państwa wstępujące do UE) do umów mieszanych – zawartych łącznie przez Wspólnotę i państwa członkowskie – odbędzie się zgodnie z procedurą przewidzianą w art. 6 ust. 2 Aktu Akcesji. Przewiduje ona zawarcie wynegocjowanego przez Komisję Europejską – na podstawie mandatu Rady UE – protokołu dodatkowego do danej umowy. Negocjacje prowadzone będą przez Komisję w imieniu wszystkich państw wstępujących (a także dotychczasowych państw członkowskich, o ile Rada UE tak zdecyduje), a stanowisko Polski w sprawie danej umowy będzie prezentowane na forum Rady UE³³.

Przystąpienie do umów międzynarodowych zawartych przez Wspólnotę Europejską oznacza dla Polski wcześniejsze (tzn. na etapie przedczłonkowskim) wypowiedzenie lub renegocjacje tych traktatów i porozumień wiążących Polskę z krajami trzecimi, których zakres przedmiotowy należy do kompetencji WE lub których ustalenia są sprzeczne z prawem wspólnotowym. Dotyczy to około 120 takich umów (np. Układu o EOG – przede wszystkim w zakresie obrotów handlowych towarami rolnymi i rybołówstwa z Norwegią oraz Islandią). Zastąpienie ich umowami Wspólnoty pozwoli Polsce na zbudowanie stabilniejszej i korzystniejszej podstawy kontaktów gospodarczych z partnerami.

³⁰ Głównie artykułów przemysłowych, gdyż EOG w zasadzie nie obejmuje artykułów rolnych.

³¹ *Proces i skutki dostosowań Polski do zagranicznej polityki ekonomicznej Unii Europejskiej...*, s. 356.

³² *Ibidem*, s. 357.

³³ E. Synowiec, S. Barkowski, *Konsekwencje przystąpienia do Unii Europejskiej dla polityki handlowej Polski(II)*, „Wspólnoty Europejskie” 2003, Nr 5 (140), s. 13.

Bibliografia

- Jarmuł-Mikołajczyk J., *Polityka celna w procesach integracyjnych Polski ze strukturami Unii Europejskiej*, Warszawa 1998.
- Obrót gospodarczy z krajami Unii Europejskiej*, „Prawo Europejskie” 2003, nr 9 (wrzesień).
- Proces i skutki dostosowań Polski do zagranicznej polityki ekonomicznej Unii Europejskiej*, pod. red. M. Paszyńskiego, Warszawa 1999.
- Skutki przyjęcia przez Polskę wspólnej taryfy celnej Unii Europejskiej*, pod. red. E. Kaweckiej-Wyrzykowskiej, Warszawa 1999.
- Synowiec E., Barkowski S., *Konsekwencje przystąpienia do Unii Europejskiej dla polityki handlowej Polski*, „Wspólnoty Europejskie” 2003, nr 4.
- Synowiec E., Barkowski S., *Konsekwencje przystąpienia do Unii Europejskiej dla polityki handlowej Polski (II)*, „Wspólnoty Europejskie” 2003, nr 5.
- Tendera-Właszczuk H., *Rozszerzenie Unii Europejskiej na Wschód. Polska na tle innych krajów*, Warszawa 2001.
- www.eksporter.pl
- www.clo.gov.pl

RECENZJE I SPRAWOZDANIA

Zdzisław Zarzycki

PIOTR KASPRZYK, SEPARACJA PRAWNA MAŁŻONKÓW
(WYDAWNICTWO KUL, LUBLIN 2003, ss. 318)

Mija właśnie czwarty rok, kiedy po ponad 50 latach do polskiego systemu prawa rodzinnego powróciła instytucja separacji prawnej małżonków. Ustawodawca w powojennej Polsce dekretem Prezydenta RP z dnia 6 czerwca 1945 r. pt. „Prawo małżeńskie” wyrugował z mocą od 1 stycznia 1946 r. z polskiego prawa rodzinnego instytucję prawnej separacji małżonków. Separacja jako instytucja o rodowodzie katolickim nie pasowała do wizji systemu prawa i społeczeństwa w państwie o ustroju materialistycznym i doktrynie marksistowsko-leninowskiej. Do nowego modelu państwa i jego prawa oraz społeczeństwa pasowała jedynie instytucja rozwodu. Pomimo takiej zmiany prawa, w okresie Polski Ludowej funkcjonowała m.in. w praktyce separacja faktyczna, która zazwyczaj poprzedzała wniesienie pozwu do sądu z żądaniem rozwodu.

W III Rzeczypospolitej, wraz z demokratyzacją życia społeczno-politycznego i prawnego podjęto ostatecznie skuteczne zabiegi o przywrócenie prawnej separacji małżonków, a ze stanem faktycznej separacji łączy się także inne niż poprzednio skutki prawne. Uwieńczeniem zabiegów niektórych środowisk w kraju, zresztą po burzliwej wymianie zdań na mównicy sejmowej i polemice w literaturze i mediach, separacja została wprowadzona ustawą z 21 maja 1999 r. *o zmianie ustaw Kodeks rodzinny i opiekuńczy, Kodeks cywilny, Kodeks postępowania cywilnego oraz niektórych innych ustaw*¹, do polskiego porządku prawnego z mocą od dnia 16 grudnia 1999 r.

Rozwiązania ustawowe separacji małżeńskiej zostały dostosowane do standardów prawnych Unii Europejskiej² oraz do innych międzynarodowych umów

¹ Dz. U. z 1999 r., nr 52, poz. 532.

² Ustawodawstwo polskie pozostaje także w zgodzie z Rozporządzeniem Rady Wspólnoty Europejskiej Nr 1347/2000 z dnia 29 maja 2000 r., w *sprawie jurysdykcji, uznawania i wykonywania orzeczeń w sprawach małżeńskich i w sprawach dotyczących odpowiedzialności rodzicielskiej za dzieci obojga małżonków* (O.J. L 160 z 30 czerwca 2000 r., s. 19-29). Rozporządzenie weszło w życie we wszystkich państwach członkowskich Wspólnoty Europejskiej z dniem 1 marca 2001 r. i zostało zmienione przez The council of the European Union (EC) No.

ratyfikowanych przez Polskę³. Należy zauważyć, że Unia Europejska nie stawia, swoim państwom członkowskim ani kandydującym żadnych wymagań w tym zakresie, a tym bardziej nie oczekuje ujednolicenia prawa w zakresie separacji prawnej małżonków. Prawo unijne kładzie jedynie nacisk na respektowanie zasad równego traktowania obywateli bez względu na ich stan cywilny. Zatem nie można różnicować statusu obywateli od tego, czy żyją w stanie wolnym, czy w stanie małżeńskim i wreszcie, czy są prawnie lub faktycznie separowani. Rozwiązania ustawodawstwa polskiego w zakresie separacji prawnej małżonków są również zgodne ze standardami Rady Europy, a w szczególności z Rezolucją nr 78 (37) z 27 września 1978 r. w sprawie równouprawnienia małżonków w prawie cywilnym, Rekomendacją nr R (84) 4 z 28 lutego 1984 r. w sprawie odpowiedzialności rodzicielskiej, Rekomendacją nr R (81) 15 z 16 października 1981 r. w sprawie praw małżonków do zajmowania mieszkania rodzinnego oraz korzystania z przedmiotów gospodarstwa domowego i z Rekomendacją nr (89) 1 z 18 stycznia 1989 r. w sprawie świadczeń porozwodowych.

W świetle powyższego, z zadowoleniem należy powitać ukazanie się nowej publikacji traktującej o instytucji separacji małżeńskiej. Oddana do rąk czytelników książka ma charakter opracowania monograficznego. Na wstępie trzeba stwierdzić, że lektura ta stawia jej Autora w pierwszych szeregach znawców tejże problematyki.

Wszelka problematyka relacji między małżonkami jest wdzięcznym tematem prac magisterskich, a także rozpraw doktorskich i habilitacyjnych. Niemniej, opisując instytucję separacji prawnej małżonków nie sposób pominąć nie tylko literatury prawniczej, w tym kościelnej, ale i historycznej oraz socjologicznej.

Recenzowana książka napisana jest z dużym rozeznaniem instytucji, choć niekiedy Autor nie ustrzegł się powielenia wielokrotnie powtarzanych w literaturze przedmiotu poglądów i opinii nadto spłyconych i pozbawionych oparcia w praktyce stosowania prawa. Niemniej zarzuty z tego powodu Autorowi czynić nie można, bo wynik jego wysiłku intelektualnego nie polegał na weryfikowaniu funkcjonowania rozwiązań prawnych na podstawie akt sądowych. Nie będzie chyba truizmem stwierdzenie, że rzeczywisty obraz funkcjonowania przepisów prawa, ich przydatność i wady można ocenić dopiero przez pryzmat praktyki orzeczniczej rozłożonej w odpowiednio długim okresie. Lektura książki nasuwa wniosek, że doktor Piotr Kasprzyk wprawdzie posługuje się językiem prawniczym i operuje dużą precyzją słowa. Przyjęty układ opracowania jest przejrzysty i logiczny. Książka ma klasyczny podział. Właściwa część opracowania została podzielona na pięć rozdziałów, z których pierwszy traktuje o sprawach ogólnych, dotyczących separacji. Rozdział drugi poświęcono separacji w prawie Kościoła katolickiego, ze szczególnym uwzględnieniem Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 r. i z 1983 r. Kolejne trzy rozdziały traktują o separacji w Polsce po roku 1918 r. W rozdziale trze-

2201/2003 z 27 listopada 2003 r. *Concerning jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in matrimonial matters and the matters of parental responsibility, repealing Regulation (EC) No. 1347/2000.*

³ Zob. *Konwencję o uznawaniu rozwodów i separacji*, sporządzoną w Hadze 1 czerwca 1970 r., która weszła w życie (po wcześniejszej ratyfikacji) w stosunku do Polski z dniem 24 czerwca 1996 r. (ogłoszona w Dz.U. z 2001 r., nr 53, poz. 561).

cim Piotr Kasprzyk skoncentrował się na omówieniu instytucji separacji w II RP na gruncie wszystkich pięciu systemów prawa pozaborczego oraz trzech głównych projektów rodzimej myśli kodyfikacyjnej, tj. Komisji Kodyfikacyjnej z 1929 r. (prof. K. Lutostańskiego) i dwóch kolejnych z 1934 r. autorstwa Z. Lisowskiego i J. Jaglarza.

W rozdziale czwartym Autor przechodzi do omówienia separacji w Polsce w latach 1945-1999. W tym miejscu pomija okres okupacji, choć niesłusznie, bo spawy separacyjne toczyły się również przed ówczesnymi sądami, a wyroki wydawano w imieniu „Prawa”. Niemniej jest to zagadnienie, które czeka na swojego badacza. Z lektury książki wynika, że na progu III RP, do roku 1992 separacja nie miała szans na kodyfikację ustawową i stanowiła przedmiot badań oraz postulatów *de lege ferenda*. Jedynie separacja faktyczna małżonków, jak już wzmiankowano, stanowiła istotną zaszłość m.in. dla orzeczenia rozwodu. Dopiero projekt sędziego SN – prof. A. Strzembosza z 1992 r. i kolejne, poważnie ożywiły inicjatywę legislacyjną i podniosły atmosferę w polemice naukowej i dyskusji medialnej nad przywróceniem instytucji do polskiego prawa rodzinnego.

W rozdziale piątym, ostatnim, Autor omawia instytucję separacji małżeńskiej w świetle obowiązującego prawa polskiego. Wychodzi od rozróżnienia przesłanek pozytywnych i negatywnych do orzeczenia sądowej separacji małżonków. Omawia precyzyjnie separację zgodną i niezgodną oraz jej skutki procesowe. Osobliwym rozważaniem Autor poddaje skutki majątkowe i niemajątkowe orzeczonej separacji. Opracowanie tego rozdziału wieńczy garść uwag dotyczących postępowania sądowego o zniesienie separacji. W nawiązaniu do tej kwestii pozostają sformułowane w Zakończeniu wnioski *de lege ferenda*, a wśród nich propozycja zelżenia wymogów co do zniesienia separacji w postępowaniu sądowym. Koronnym uzasadnieniem dla tego typu życzeń pozostaje ustawodawstwo i praktyka krajów zachodnioeuropejskich, która zna sposoby powrotu ze stanu separacji poza wokandą sądową. Między innymi art. 305 kodeksu cywilnego francuskiego przewiduje możliwość zgodnego oświadczenia woli małżonków sporządzonego w formie aktu notarialnego, na podstawie którego urzędnik stanu cywilnego dokonuje odpowiedniej adnotacji na marginesie aktu ślubu. Rozwiązanie podobne zna prawo włoskie.

Należy zaznaczyć, że od innych współczesnych prac na temat separacji, opracowanie Piotra Kasprzyka wyróżnia bogata dokumentacja statystyczna, dotycząca spraw separacyjnych i rozwodowych rozpoznanych w polskich sądach państwowych (w szczególności z właściwości terytorialnej Sądu Okręgowego w Lublinie) w ostatnich 4 latach funkcjonowania tej instytucji (s. 253-259). Bibliografia wykorzystana do recenzowanego opracowania – imponująca. Autor wykorzystał blisko 500 różnego rodzaju publikacji z zakresu prawa państwowego i kościelnego (114), w tym wiele kilkutomowych. Cennym uzupełnieniem książki jest aneks, w którym zamieszczono pod 16 pozycjami wyciąg ze źródła prawa oraz poznania prawa państwowego dotyczącego separacji a także wzory pism sądowych w sprawach o separację. Dodatkowym walorem książki jest jej streszczenie w języku niemieckim i angielskim.

Stawiane przez Piotra Kasprzyka na łamach recenzowanej książki tezy prowokują niekiedy czytelnika do próby polemiki. Trudno nie zgodzić się z poglądem Autora (s. 11), że rozwód i separacja może być jednym ze sposobów na uzyskanie (wyłudzenie) przez niezamożnych małżonków świadczeń społecznych, alimentacyjnych i innych.

Autor zwraca uwagę (s. 23), że Kodeks Napoleona kładł nacisk na ustalenie winy małżonka separującego (lub rozwodzącego) się w rozkładzie pożycia. Biorąc pod uwagę powszechny wymóg przymusu adwokackiego w procesie cywilnym francuskim, strony separujące lub rozwodzące się, po zakończonym procesie rozchodziły się w szczególnie niemiłej atmosferze. Stopień wzajemnej wrogości po ogłoszeniu wyroku był daleko większy niż sprzed wniesienia skargi. Niemalże udział w tej mierze mieli ich pełnomocnicy, którzy pomagali mocodawcy wykazać większy stopień zawinienia rozkładu pożycia drugiego małżonka.

Autor (s. 40) podnosi, że separacja może być surogatem rozwodu dla katolickich małżonków. Zgoda, ale czy świadomość wiernych Kościoła katolickiego nie skłania się bardziej w kierunku żądania również przed sądami kościelnymi stwierdzenia nieważności małżeństwa. Dane o liczbie tego rodzaju spraw mają od wielu lat tendencję wzrostową. Ponadto są katolicy, którzy dążą do definitywnego rozstrzygnięcia swoich problemów małżeńskich, zarówno na gruncie porządku prawa kościelnego, jak i państwowego.

W nawiązaniu do niektórych sformułowań przytoczonych przez Autora (s. 84-91) co do austriackiego prawa cywilnego (ABGB) obowiązującego w Małopolsce i dotyczącego separacji można dyskutować⁴. Biorąc w szczególności pod uwagę praktykę sądową z okresu międzywojennego i wojennego w Sądzie Okręgowym w Krakowie należy stwierdzić, że regułą było, że trzykrotne posiedzenia pojednawcze małżonków separujących, odbywały się przed sądem cywilnym, z udziałem jednego sędziego a nie przed proboszczem; ponadto odbywały się zazwyczaj w odstępach tygodniowych. Zresztą pierwsze z posiedzeń wyznaczane było najdalej na miesiąc lub dwa miesiące od wniesienia skargi do sądu. Często posiedzenia pojednawcze (w drodze rekwizycji sądu wezwanego) odbywały się każde w innym sądzie, w tym okręgu sądu, gdzie każdy z małżonków separujących się właśnie zamieszkiwał. Często małżonkowie na tego typu posiedzenia przybywali w asyście już przybranego sobie adwokata, albo też stawał sam pełnomocnik (bez mocodawcy), pomimo że nie było w tym zakresie przymusu adwokackiego. Zdarzało się, że strona sama wnosiła skargę separacyjną do sądu, ale już po pierwszej próbie ugodowej szukała pomocy fachowca. Nierzadko sąd określał stronie przeciwnej termin do wniesienia odpowiedzi na skargę pod rygorem ustawy, m.in. wyroku zaocznego, a w takiej sytuacji pomoc adwokata lub rzadziej tzw. pisarza pokątnego była cenna i to nie tylko z uwagi na posiadaną wiedzę prawniczą. Zresztą w absolutnej mniejszości była przypadki, kiedy strona powodowa w sprawach małżeńskich osobowych nie korzystała od początku sporu sądowego z pomocy zawodowego pełnomocnika.

⁴ Autor niniejszej recenzji przygotowuje rozprawę o separacji, rozwodach i nieważności małżeństwa w świetle orzeczeń sądów krakowskich w latach 1918-1945.

Wreszcie należy podnieść, że z instytucji separacji sądowej w równym stopniu korzystali małżonkowie katoliccy, jak i przedstawiciele innych wyznań, w tym religii mojżeszowej. Znaczący odsetek spraw separacyjnych Żydów w całości tego rodzaju spraw przed sądem krakowskim nie jest, wbrew niekiedy przytaczanym opiniom, niczym szczególnym, jeżeli się weźmie pod uwagę, świadomość społeczną i cel, jakiemu sądowa separacja miała służyć. Przede wszystkim był to oręż w ręku małżonki zaniedbywanej przez męża w dostarczaniu należytego jej utrzymania lub alimentów (art. 91 ABGB). Zdarzało się, że w trakcie procesu małżonka-powódka godziła się na spoczywanie sporu, jeżeli uzyskała zapewnienie ze strony małżonka o należytych alimentowaniu jej lub ich wspólnych dzieci. Gdy małżonek „zapominał” o swoim zobowiązaniu, wtedy małżonka wnioskowała o podjęcie spoczywającego sporu. I tak, co pewien czas procedura postępowania próbujących się separować małżonków powtarzała się.

Piotr Kasprzyk wzbogaca swoją publikację o przykłady krajów, głównie europejskich, w których systemach prawnych znana jest separacja małżonków. Jest to wiadomość szczególnie istotna w perspektywie przystąpienia Polski i 9 innych krajów do Unii Europejskiej. Separacja prawna małżonków nie występuje w krajach Europy Środkowowschodniej kandydujących do struktur unijnych, oczywiście poza Polską. Na Zachodzie Europy, gdzie tradycje demokratyczne pozwoliły na ukształtowanie się separacji prawnej małżonków, można wyróżnić kilka modeli stosowania tej instytucji i zwrócić uwagę na niektóre z nich w szerszym wymiarze niż zrobił to Autor recenzowanej książki. Najczęściej separacja występuje niezależnie od rozwodu. Tak jest w Belgii, Danii, Finlandii, Francji, Hiszpanii, Holandii, Luksemburgu, Włoszech i Wielkiej Brytanii. W niektórych krajach rozwód można uzyskać po wcześniejszym orzeczeniu separacji, jako niezbędnym etapie przejściowym. W prawie **irlandzkim** dopiero po 3-letnim okresie prawnej separacji można starać się o rozwód. Jeszcze w innych systemach prawnych mamy do czynienia z możliwością konwersji separacji prawnej w rozwód, np. we Francji po 3-letnim okresie separacji sąd na wniosek jednego z małżonków orzeka rozwód (art. 306 pr. cyw. fr.).

Z kolei ustawodawstwo **niemieckie** i **austriackie** nie reguluje prawnej separacji małżonków. Niemniej w Niemczech stan faktycznej separacji małżonków wywołuje określone skutki prawne, np. przy żądaniu rozwodu wymaga się przynajmniej jednorocznego rozdziału małżonków.

W prawie **francuskim** przyczyny separacji (*separation de corps*) i rozwodu są takie same i enumeratywnie wyliczone⁵. Znana jest separacja zgodna i niezgodna. Orzeczenie separacji skutkuje rozdzielnnością majątkową małżonków, ale istnieje obowiązek wierności małżeńskiej i pomocy i nie można zawierać kolejnych związków małżeńskich.

Prawo **angielskie** zna rozwód i separację, ale niedopuszczalna jest konwersja separacji na rozwód. Separacja może być zgodna, zwana umowną (*deed of separation*) i niezgodna (*orders for maintenance*). Separacja umowna powinna się

⁵ K. Piasecki, *Separacja w prawie polskim*, Warszawa 2000, s. 10 i nast.

opierać na ważnej przyczynie (*valuable consideration*). Separacja niezgodna orzekana jest przez High Court of Justice w postępowaniu uproszczonym.

W prawie **belgijskim** przesłanki separacji i rozwodu są identyczne. Znana jest separacja zgodna i niezgodna. Konwersji separacji na rozwód może żądać tylko małżonek niewinny rozkładu pożycia małżeńskiego i to po upływie 3 lat od orzeczenia separacji. Separacja powoduje ustanie wspólności majątkowej małżonków i możliwość dziedziczenia po separowanym małżonków, ale świadczenia rentowe dla wdowy po separowanym małżonku zostały utrzymane.

Według prawa **hiszpańskiego** z żądaniem rozwodu i separacji może wystąpić tylko małżonek niewinny. Rozwiązanie skutków cywilnych poprzez rozwód dotyczy tylko małżeństw zawieranych w formie konkordatowej. Poważnym problemem społecznym i prawnym są faktyczne separacje małżonków⁶.

Prawo **holenderskie** zna separację zgodną i niezgodną. Jednakże z żądaniem separacji można wystąpić po upływie 2 lat od ślubu. Separacja zgodna wywołuje skutki w zależności od woli stron, którzy kształtują jej zakres w osobnej umowie szczególnej.

Prawo **luksemburskie** przewiduje możliwość orzeczenia separacji (tylko niezgodnej) obok rozwodu. Przyczyny separacji i rozwodu są identyczne, choć w praktyce sądowej zarzuty na podstawie, których dochodzi się separacji są mniej rygorystyczne.

W prawie **portugalskim** separacja jest dopuszczalna tylko dla małżonków, którzy zawarli małżeństwo w formie kościelnej. Separacja może być zgodna i niezgodna. Separacja niezgodna konkuruje z rozwodem, ale może jej żądać tylko małżonek niewinny rozkładu pożycia. Po zmianie konkordatu w 1975 r. dość łatwo uzyskać rozwód (tylko w prawie świeckim) nawet katolikom „za obopólną zgodą”⁷.

Prawo **włoskie** zna od 1970 r. rozwód obok separacji. Separacja może być zgodna, na żądanie obojga małżonków, ale bez podawania przyczyny i niezgodna – na żądanie jednego z nich. Dopuszczalne jest także powództwo wzajemne. Separacja może być zmieniona na rozwód, jeżeli trwała dostatecznie długo. Można rozwiązać przez rozwód skutki cywilne małżeństwa konkordatowego.

Spośród 10 krajów kandydujących do wstąpienia w struktury UE z dniem 1 maja 2004 r. ustawodawstwo polskie i maltańskie reguluje instytucję separacji prawnej małżonków w sposób zbliżony do wzorców zachodnich. W pozostałych krajach kandydujących z obozu postsocjalistycznego można mówić co najwyżej o skutkach prawnych separacji faktycznej małżonków.

Podsumowując, recenzowana publikacja godna jest polecenia szerokiemu kręgowi odbiorców, m.in. prawnikom-teoretykom, świeckim i duchownym, ale i socjologom, czy historykom, itp. Zainteresować ona powinna również zarówno sędziów orzekających w sądach świeckich i trybunałach kościelnych, jak i pozostałych przedstawicieli zawodów prawniczych.

⁶ W. Adamczewski, *Małżeństwo w konkordacie*, Warszawa 1999, s. 119, 125.

⁷ W. Adamczewski, op. cit., s. 119.

*Druk i oprawa TERCJA S.C.
Krakow ul. Golikowka 77/1
tel. 653-00-76 / 0-501-109-320*

ISBN 83 7188-677-2

